

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

Folyóiratunk nemzetközi
adatbázisokban:

Indeksirano u:

Indexed by:

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство науке,
технолошког развоја и иновација

MEGVALÓSULT
A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2024. LV. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM XXV. évf. 4. sz.

ÚJVIDÉK
2024/4

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Főszerkesztő: Toldi Éva

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Felelős szerkesztő: Novák Anikó tanszékvezető

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, aniko.novak@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Milivoj Alanović dékán

(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä, Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE LV-4/XXV-4

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U NOVOM SAD
1954-2024

NOVI SAD
2024/4

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni urednik: Eva Toldi

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Odgovorni urednik: Aniko Novak, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija, aniko.novak@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Milivoj Alanović, dekan

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeš–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija, iberszan@yahoo.com)

Ištvan Čerņičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”, Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije, Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti, Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija, andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija, csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) ili redakcije (hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME LV-4/XXV-4

FACULTY OF PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF NOVI SAD
1954-2024

NOVI SAD
2024/4

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Eva Toldi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Managing Editor: Anikó Novák, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
aniko.novak@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Milivoj Alanović, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Cserniczkó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

UTASI Csilla: Az állati és a növényi lét idegensége Csáth Géza elbeszéléseiben	1–19
BENCE Erika – ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: A 19. századi bűnügyi történet és a „bűnregény” 21. századi rekonstrukciói	20–36
ERLINGHAGEN Erika: A magyar és a horvát népcsoport a burgenlandi regionális irodalomban	37–51
TÓTH Ágota – NÁMESZTOVSZKI Zsolt – HORVÁTH FUTÓ Hargita: Digitális transzformáció, mesterséges intelligencia és oktatás	52–66
SCHIRM Anita: A diáknyelv régen és most – a szótárak és más források tükrében	67–83
SZABÓ LAKI Boglárka: Kognitív metaforák a beszélt nyelvi élettörténetekben	84–98
JUHÁSZ TÓTH Tímea: A Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapjának magyar fordításában tapasztalt grammatikai átváltási műveletekről	99–109
BARTHA Katalin Ágnes: A mitikus anyag színpadi újrajátszásai (<i>Az Árpád ébredése megtestesült gyakorlatai</i>)	110–125
MAJOR Lenke – GRABOVAC Beáta – HORÁK Rita: Paradigmák fejlődése a fenntarthatóságban (<i>Fogalmi váltások a környezetvédelemtől az ökostresszig</i>)	126–142

CONTENTS

UTASI, Csilla: The alterity of animal and plant life in short stories of Géza Csáth	1–19
BENCE, Erika – ISPÁNOVICS CSAPÓ, Julianna: Reconstructions of 19 th century criminal stories and 21 st century “crime novels”	20–36
ERLINGHAGEN, Erika: Hungarian and Croatian Ethnic groups in the regional Burgenland literature	37–51
TÓTH, Ágota – NÁMESZTOVSZKI, Zsolt – HORVÁTH FUTÓ, Hargita: Digital transformation, artificial intelligence and education	52–66
SCHIRM, Anita: Student language in the past and now – in the reflection of dictionaries and other sources	67–83
SZABÓ LAKI, Boglárka: Cognitive metaphors in oral life stories	84–98
JUHÁSZ TÓTH, Tímea: Grammatical conversions in Hungarian translation of Official Journal of the Autonomous Province of Vojvodina	99–109
BARTHA, Katalin Ágnes: Reenacting mythic material on the stage (<i>The embodied practices of The Awakening of Árpád</i>)	110–125
MAJOR, Lenke – GRABOVAC, Beáta – HORÁK, Rita: Development of paradigms in sustainability (<i>Conceptual shifts from environmental protection to eco-stress</i>)	126–142

SADRŽAJ

Čila UTAŠI: Stranost životinjskog i biljnog sveta u pripovetkama Geze Čat	1–19
Erika BENCE – Juliana IŠPANOVIĆ ČAPO: O nekim savremenim rekonstrukcijama kriminalističkih i detektivskih romana 19. veka	20–36
Erika ERLINGHAGEN: Mađari i Hrvati u regionalnoj književnosti Burgenlanda	37–51
Agota TOT – Žolt NAMESTOVSKI – Hargita HORVAT FUTÓ: Digitalna transformacija, veštačka inteligencija i obrazovanje	52–66
Anita ŠIRM: Jezik đaka nekada i sada – na osnovu rečnika i drugih izvora	67–83
Boglarka SABO LAKI: Kognitivne metafore u životnim pričama	84–98
Timea TOT JUHAS: Tehnike gramatičkog transfera u mađarskim prevodima Službenog lista Autonomne pokrajine Vojvodine . . .	99–109
Katalin Agneš BARTA: Nove scenske izvedbe mitskog materijala (<i>Otelotvorena praksa „Arpadovog buđenja”</i>)	110–125
Lenke MAJOR – Beata GRABOVAC – Rita HORAK: Razvoj paradigmi u održivosti (<i>Konceptualni pomoci sa zaštite životne sredine na ekostres</i>)	126–142

UTASI Csilla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
csilla.utasi@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-9175-9068

AZ ÁLLATI ÉS A NÖVÉNYI LÉT IDEGENSÉGE CSÁTH GÉZA ELBESZÉLÉSEIBEN

The alterity of animal and plant life in short stories
of Géza Csáth

Stranost životinjskog i biljnog sveta
u pripovetkama Geze Čat

Csáth Gézát mélyen megérintette Darwin tanítása. A freudi és breueri pszichoanalízist, mellyel később sokat foglalkozott, a Darwinnal kezdődő 19. századi természettudományos fordulat részének tekintette. A dolgozat szerzője azt az álláspontot fogalmazza meg, hogy Csáth novelláit a darwini tan bizonyos kérdései, mint például állat és ember különbsége, mélyebben alakítják, mint a freudizmus. Az állati szféra már Csáth korai elbeszélésében, *A békában* szerepet kap. A szőrös, fogakkal rendelkező varangy ebben az esetben a világ ismeretlen, ijesztő dimenzióját testesíti meg, amelyet a racionális világnézet kizár a létezésből. Csáth Gézát a darwini tanításnak az a tétele foglalkoztatta legintenzívebben, mely szerint az élet valamennyi formáját a saját létének fenntartására irányuló vágy mozgatja. A dolgozat a gyönyörelv megjelenéseit vizsgálja Csáth prózájában. Novelláiban az élvezet egyik lehetőségét a gyerekkori létérzékelés, a másikat pedig a kábítószernek a lét közvetlen élvezetét ígérő gyönyöre képviseli.

Kulcsszavak: Csáth Géza, darwinizmus, freudizmus, állati és növényi lét, gyönyör¹

¹ A dolgozat Vajdaság Autonóm Tartomány Felsőoktatási és Tudományos kutatás-ügyi Titkársága 001119399 2024 09418 000 000 001. számú projektumának keretében készült (Az identitás alakzatai a vajdasági magyar nyelvben és irodalomban).

Csáth Gézára, szinte még gyerekként, revelációként hatottak a darwini tanok.²

1914-es, *A tudományos megismerés útja* című cikkében azt írja, Darwin az élet rejtélyét egyszer és mindenkorra megoldó igazság felfedezője:

Ő vette észre először azt, amit az emberi, állati és növényi élet minden jelensége szinte kiabálva hirdet, de amit senki meglátni, összefoglalóan átérteni addig nem tudott, hogy az életnek a célja maga az élet, az élés, hogy a természetnek élete semmi egyéb, mint élőlények küzdelme a fennmaradásért, az életért, aminél fogva minden állat és növény úgy alakul, úgy fejlődik, úgy él, hogy ezt a kényszerű célját, ezt a vágyát: a fennmaradásért, az adott viszonyok mellett minél inkább elérhesse (Csáth 1977a, 503).³

Rámutat arra, hogy a darwini igazság lassanként minden tudományban érvényre jutott. Az elmúlt évtizedben (azaz a huszadik század első évtizedében) a pszichológiát is átformálta – igaz, a többi tudományághoz mérten késve. Csáth szerint az új pszichológiának „az összes nagyszerű kutatásai a darwini elv körül jegecesednek ki” (Csáth 1977a, 438).

A fenti idézetek bizonyítják, hogy Csáth Géza a freudi és breueri pszichoanalízist a 19. századi természettudományos fordulat részének fogta fel. Első novellái szinte e tudományos művek olvasásával egy időben keletkeztek.

Szajbély Mihály a novellák alakításában a freudizmus szerepét tartja meghatározónak.

A szépíró Csáth Géza számára a freudizmus ugyanazt jelentette, amit a »Fiatal Bécs« írói, mindenekelőtt talán Schnitzler és Hofmannsthal számára jelentett: recipiálásával anélkül juthatott el a lélekbrázoláshoz, hogy meg kellett volna tagadnia természettudományokon iskolázott világszemléletét (Szajbély 1987, 33).

² Csáth Géza korai olvasmányait Szajbély Mihály *Új nemzedék* című, önéletrajzinak tekinthető regénytörredékének *Első fejezete* alapján jelöli ki. Az egyetemi tanulmányok céljából Pestre érkező főhős, amikor hónapos szobáját elfoglalja, az ágya feletti polcon többek között Ernst Haeckel 1899-es, „a természettudományos eredményeket feldolgozó, egységes világmagyarázatot megalkotó” munkáját, a *Die Welträtselt*, a dán kísérleti pszichológus, Alfred Lehmann *Babona és varázslat* című könyvét és a *Természettudományi Közlöny* néhány számát is elhelyezi (Szajbély 1987, 28–30). Bori Imre átfogó Csáth-tanulmányában a főhős irodalmi olvasmányait emeli ki: Leonid Andrejev regényét, a *Ködöt*, valamint Andersen meséit (Bori 1979, 276).

³ Másutt is hasonló lelkesedéssel nyilatkozik. *A vallások és mítoszok pszichológiája* című írásában kifejti, hogy „a Krisztus utáni XIX. századig kellett várunk, hogy megismerhessük a nagy kozmosznak, az életnek a titkát. Darwin fejtette meg. Ő akadtt rá az összes talányok kulcsára. [...] Mert azt mutatta, magyarázta meg nekünk, hogy az életnek nincs titka. Hogy az életnek egyetlen célja az élés. Az élet, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért” (Csáth 1977a, 437).

Úgy látom azonban, hogy a csáthi elbeszélések legjellemzőbb vonulatát a freudi elmélet alapján végbemenő lélekábrázolásnál mélyebben határozzák meg a darwini tanítás olyan elemei, mint amilyen az ember és állat különbségének a kérdése. A darwini tanítás teljes világmagyarázatot nyújt, ám a személyes létet érintő kérdésekre, például a mulandóságra vagy a haláltudat kérdésére nem adhat választ. Dolgozatomban azt tárom fel, hogy a Csáth-novellák a darwini tanok mely sarkalatos pontjaira támaszkodva jelenítik meg ezeket a minden esetben a személyes egzisztencia szemszögéből megfogalmazódó végső kérdéseket.

A századelőn már a hagyományos novellatípusban is bevetté váltak a „hangsúlyossá tett érzéki-atmoszférikus elemek” (Thomka 1986, 27), a lineáris cselekményvezetést felváltotta a „közérzetrajz, léhangulat, életérzés spirálisan” kibontakozó íve (Thomka 1986, 27), Csáth Géza élt is ezekkel az eszközökkel, például az *Ió*, a *Tavaszi ouverture*, *A délutáni álom*, az *Eroica* című elbeszéléseiben, az állatokat és növényeket szerepeltető elbeszéléseiben azonban a klasszikus novellaszerkezeteket részesítette előnyben.

Jeleazar Meletyinszkij a műfaj történeti áttekintésekor Goethe Eckermannnak mondott szavait idézi, miszerint a novella megtörtént, „szokatlan esemény”.⁴ Goethe másutt „kivételes esemény”-ről beszél, A. Schlegel „különleges”, Tieck pedig „csodálatos” eseményt említ. Tieck a „fordulópont” jellegzetes szerepét hangsúlyozza, amely a mű csodálatos-különleges effektusát teremti meg (Meletinski 1990, 6). A novella további jegye a rövidség, mely a szerkezet intenzitásában, a különböző asszociációk koncentrátságában, a szimbólumok használatában nyilvánul meg, mindez pedig „szükségyszerűen, a fordulópontban megvalósul, a kompozíció »görbéjén« világosan megmutatkozó kulminációba torkollik” (Meletinski 1990, 7).

A Csáth-novellák cselekménye az egykorú olvasó és a szerző által ismert környezetben játszódik, és a tanulság is általános érvényű, ám a novellaszerkezetek egésze anélkül, hogy elemeik érzékletessége vagy lélektani hitelessége csorbulna, az olvasás során egy gondolati kérdés erős sugallatába vált át.

A béka

A béka (1905) névtelen énelbeszélője ismeretlen közönségnek beszél az iszonyú varanggyal való találkozásáról. Az esetről – a hatás fokozása céljából – jelen idejű mondatokban számol be. Egy áprilisi esős éjszakán félelemre, ideges, lázas reszketésre ébredt, amely egyre erősödött:

⁴ Lásd az 1827. január 25-i feljegyzést: Eckermann 1973, 226.

S e pillanatban hang üti meg a fületem. Egy hang, amely gyereksíráshoz és elkízzott állat nyögéséhez hasonló. Egy hang, amelyre megül a velő a koponyámban, és a gerincemen, rettenetes görcsös borzongás fut végig.

[...]

A hang ismétlődik. Erősebben és erősebben. Hallatára idegeim minden szálát elállja a rettetés és a kín. Valami üvöltő, panaszos, hívó és fenyegető hang, amelyet majd végtelen messzeségben, majd közvetlen közelemben hallok, mintha az ágyam fájából és a szobabútorokból áramlana felém.

Mintha egy halálra kízzott kicsi gyerek nyöszörögne. Mintha valami kitépett szárnyú vén bagoly üvöltene az éjszakába az elmúlásról (Csáth 1977, 31).

Elindul a hang nyomában, a sötét konyha sarkában megmozduló lényt először macskának véli, majd megpillantja a szőrös, rettenetes varangyot. Eszébe villan, hogy a halált jósló békát látja, melyről a vidékükön élő hiedelem azt tartja, hogy aki megpillantja, annak egyik közeli hozzátartozója hamarosan meghal. Felragadja a baltát, rátámad a hevesen ellenálló, zöld váladékot kibocsátó, lónyérítéshez hasonló hangokat hallató, ráugró és őt megharapó állatot, melynek a vére is zöld. Végül sikerül megölnie. Másnap korán reggel felkel, hogy eltakarítsa a szörnylény maradványait, ám a konyhában a nyomát sem találja küzdelmüknek. Határozottan elutasítja a feltevést, hogy a békával való küzdelmét álmodta, hiszen két héttel az eset után a felesége kiterítve feküdt.

Szajbély Mihály szerint az éjszaka felriadó narrátor anélkül, hogy észrevette volna, újra elaludt. Az ekkor látott álma felszínre hozta

azt az ébrenlétben sok apró jelből megsejtett, de a tudatalatti mélyére szorított felismerést, hogy a felesége halálos beteg. De az álombeli cenzúra sem engedte egészen felszínre jutni azt, amit az ébrenlét cenzúrája teljesen elfojtott, s a feleség halála helyett a halált jósló béka jelent meg csupán; a vele való harc pedig kifejezi a főhősnek azt a vágyát, hogy szeretné megakadályozni hitvese halálát (Szajbély 1989, 155–156).

Kérdés, hogy a novella szövegét szabad-e, érdemes-e pszichoanalitikus esettanulmányként⁵ felfognunk, hiszen nyilvánvaló, hogy az énelbeszélői szólam

⁵ A freudi szempontok szerint értelmezhető lélekábrázolás a Csáth-novellákban más esetben sem meríti ki a mű teljes jelentését. Z. Varga Zoltán például azt fejt ki az *Anyagvilkosság*ot értelmező dolgozatában, hogy a novellában kétségkívül meglévő „lélektani-analitikus főszólamot hogyan bővítik, árnyalják többdimenziós világképpé a szimbolikus, metafizikus, morál-filozófiai al-szólamok” (Z. Varga 2013, 45).

racionalizálásával a szövegben kibontakozó iszonyú minőséget kiiktatjuk az értelmezésből, holott a lidérces, a borzalmas megteremtését a szöveg alapvető szándékának kell tartanunk. A szövegnek ez az intenciója legjobban talán egy Kafka-párhuzammal világítható meg. Walter Benjamin szerint Kafka, aki az őt érdeklő dolgok világát átláthatatlannak vélte, munkáiban az állatokra azt a feladatot osztotta, hogy az *elfelejtett dolgok tárolói* legyenek (Benjamin 1980, 808). Kafka állataival szemben a csáthi békában a világ ismeretlen, idegen, értelemmel megközelíthetetlen vonatkozása tárul fel.

Az emberi és az állati tekintet

Csáth Géza a tényből, hogy az ember pszichikai megnyilvánulásai az anyag működésére vezethetők vissza, arra is következtetett, hogy az élet valamennyi formája rendelkezik a lelki élet bizonyos változatával:

állatok vagyunk, nem isten képére, hanem az anyag alakulási esélyei szerint alkotva, és nincsen lelkünk, vagy ha a szellemi működéseinket ezzel a szóval foglaljuk össze, akkor lelke van a lónak, a madárnak, a kígyónak, a légynek, a kagylónak, sőt a növénynek és a bacilusnak is. Anyagból épült organizmus mindannyi. Az érzékelés, az emlékezés, a gondolkodás, a képzettársítás kimutatható valamennyinél, és ebből világos, hogy a szellem, a lélek is tulajdona valamennyinek: csupán az érzékszervek és az agy fejlettségi foka szerint különböznek (Csáth 1977a, 504).

Jól tudta,⁶ hogy az állatok lelki élete teljesen ismeretlen előttünk. Az állat radikális másságának elgondolására nem vállalkozott, korai novelláiban mégis felbukkan az állati és az emberi felcserélhetőségének és azonosításának a lehetősége. *A fekete kutya* című Csáth-novella főhőse, a parasztember elveszíti legénykorú, tüdőbeteg fiát, akit csecsemőkorától egyedül nevelt. A temetőben az öreg lábaihoz egy fekete pásztorkutya dörgölőzik: „A kutya barnássárga szemében az a kifejezés villogott felé, mint amikor a Jóska utoljára ránézett. A kutya arca hasonlított a fia arcára” (Csáth 1977, 12). Az öreg „nézte ezeket a rejtelmes állati szemeket; a kutya tompán köhintett, éppúgy, mint a fia” (Csáth 1977, 12).

⁶ *A vallások és mítoszok pszichológiája* című tanulmányában a lélekvándorlás kapcsán jegyzi meg a következőket: „Az állatok nem tudnak beszélni, lelki életük megfejthetetlen titok számunkra, miket gondolnak, miket éreznek, nem sejtjük. Tehát semmi sem szól ellene, hogy felhasználjuk őket egy ilyen büntetési elméletre, mely szerint az emberi lélek a halál után állatba költözik és ott vezekli le bűneit” (Csáth 1977a, 445).

Amikor újra mellé szegődik, magához édesgeti, eteti és itatja, simogatja fekete szőrét, amikor az jóllakva az ölében hever: „Izmos és erős állat volt, csak néha köhögött furcsán. Éppen, mint a fia, mikor még élt. A szemét nézte, azt a különös állatszemet, a fia lelke van benne. Kiszállt a lelkéből a nagy keserűség, mikor simogatta a kutyát, mert hát mégis megvan az ő fia valamiképp” (Csáth 1977, 13). A fordulat akkor következik be, amikor a beteg állatot a gazdája, a jegyző lelövi. Az öreg baltával támad a gyilkosra, halálosan megsebz, örültek házába kerül, ott hamarosan meghal.

Egy patológikus lelki folyamat rajzát kapjuk, eközben azonban nyugtalanítóan nyitott kérdés marad, van-e alapja az emberi és az állati tekintet azonosításának. A kutya, a fiúhoz hasonlóan tüdőbeteg, a betegség azonban nem lehet az állat és ember közötti tertium comparationis, hiszen az állatok minden jel szerint nem rendelkeznek a betegség tudatával. Eldönthetetlen marad, hogy a fiú utolsó fájdalmas, kérő, békés és kétségbeesett pillantását kell-e állatnak tekintenünk, vagy az állat léthelyzetét, általában vett kiszolgáltatottságát jelzi az, hogy a mindenkori tekintete olyan, mint az ember halál előtti, utolsó pillantása.

A létérzékelés nyitottsága

A tor (1905) a hajnali ég posztimpresszionista festményre emlékeztető leírásával indul:

A téli éjszakának vége volt... és messze, a fekete háztömegén túl: ott, ahol a mező homályos vonalban végződik – egy szürke csík jelent meg az ég alján. Fönn még a csillagok pislogtak. És lent a házak között, a mély árnyéktalan sötétségben, ahol az alvó emberek lélegzése hallatszott, még semmit sem tudtak arról a szürke csíkről (Csáth 1977, 20).

Az elbeszélés részletről részletre haladó, a nap eseményeit bemutató pontos és érzékletes rajzán, az emberi tevékenység, a környezet leírásán túl, vagy éppen ennek révén a szövegben egy jelentésátvitel is kibontakozik. A főhős, a kis cselédlány, Maris testére rögtön az elbeszélés kezdetén a később leölt koca jegyei vetülnek: „Megvizezte és megdörzsölte piros, tizenöt éves leányarcát, megszappanozta erős, vörös, de finom szőke pelyhekkkel borított kezeit” (Csáth 1977, 20).

Marisnak a kocához intézett szavai, noha ezt a lány nem tudhatja, a vele aznap megeseket is előrejelzik:

Az udvar végén rőfögött és turkált a koca, amelynek ma leendett a tora.

Odament hozzá Maris, és megsimogatta:

– No, te is fölkelteél már, kocám, abbahagytad az alvást, ne neked, szegény kocám, levágunk máma, elgyön az az ember a nagy késsel, sutt le a nyakadat, szegény árva.

A koca rőfögve dörgölözött a lányhoz, aki csakhamar a mosópincébe sietett, tüzet gyújtott a kondér alá.

[...]

A koca berőfögött a mosókonyha ajtaján, Maris felelt neki:

– Bizony, akárhogy beszélsz,⁷ leölnek téged máma. Jön a hentes a nagy késsel, beüti a torkodba, sírhatsz, sírhatsz!... (Csáth 1977, 20–21)

A disznó leszúrásának jelene pontosan megismétlődik Maris megbecstenítésének (vagy a nemiségbe való, szociális értelemben mélységesen ambivalens beavatásának?⁸) eseményében:

A kocát hamarosan előterelték. A hentes csak odament, lefogta a fejét, a lábai közé szorította, egykettő, szépen végzett vele. Maris eltakarta kötényével az arcát. A gyerekek kiabálni kezdtek:

– Ujjé, a Maris fél!

⁷ Maris a koca hangját az állat beszédének nevezi, valójában azonban az ő beszéde válik az állatokéhoz mérhető nyelvvé. Giorgio Agamben a nyelv és a halál kapcsolatának szentelt könyvéről (*Il linguaggio e la morte*) értekezve Darida Veronika az állati és az emberi hang különbségét a következőképp határozza meg: „Beszélhetünk-e egyáltalán saját emberi hangról? Olyan tiszta és elkülönült értelemben, ahogy az állatok esetében, semmiképp sem. Az ember az egyetlen beszélő és gondolkodó lény, de beszéde és gondolkodása, Agamben tézise szerint, sajátos hangnéküliségét hivatott leplezni. Az emberi gondolkodás a nyelvben keresi a hangot, pontosabban a hang atopozát. Így a nyelv veszi át a hang helyét: a nyelv lesz az ember hangja” (Darida 2016, 101–102).

⁸ Csáthnak a nemiségbe való beavatása *A tor* párhuzamul kínálkozik. 1905 őszén kezdte meg orvosi tanulmányait, órarendjében bonctani gyakorlatok is szerepeltek. Az 1906-os naplófüzetnek az előző évet áttekintő összefoglalásában 1905. december 15-re teszi, amikor unokatestvérével, Kosztolányi Árpáddal felmentek egy Piroska nevű, Pál utcai prostituált lakására. Végignézte, amint társa szeretkezik vele. A látványhoz naplójában a következő megjegyzést fűzi: „Ekkor láttam először meztelen, élő, egészséges nőt” (Csáth 2007, 21). Megfizeti a lánynak a szolgáltatásért járó egy koronát, ám nem él vele. A karácsonyi vakáció eseményei közül: „A harmadik felemlítésre méltó dolog volt az első nemi közösülés” (Csáth 2007, 25). Munk Artúrral egy „szép kis Sváblány” hírére keresik fel a Nagykalapú nevű szabadkai nyilvánosházat. „De azt hiszem – írja Csáth –, egy hiba volt – bennem! Rögtön lehúztam az ingét és ezzel a színpadhoz tulságos közel mentem. Meleg hullá – szólottam magamhoz a hyperextempláció egy pillanatában” (Csáth 2007, 25).

[...]

Alig lépett be Maris a konyhába, a hentes átkarolta a derekát, és magához szorította egész testében.

Megölelték őt már mások is, de sohasem érezte az ölelést – kisiklott, ütött és továbbzaladt. De most ránehezedett az izmos kar, megkötözték és megbénították a hatalmas húskötelek. A lélegzete is majd elállott, kiáltani sem tudott.

Félóra múlva szemre húzott kendővel járt az udvaron (Csáth 1977, 21–22).

A szövegben kibontakozó, az állat levágásának és a cselédlány megbecsületlenítésének azonosításán alapuló metafora ellenáll a leegyszerűsítő értelmezéseknek. Biztonsággal nem dönthető el, hogy erőszakról olvasunk-e. Az esemény baljós fásultságára mindössze a környezet rajzából következtethetünk:

A mosópincében nem volt senki más. Fönn a szakácsnő a vacsorát főzte. A disznóölés minden érdekessége elmúlt, csak a fáradtság maradt meg, melyet a sok munka okozott, és a bágyadtság, amely az erős vér és hússzaggal lopódkodott a fejekbe. Künn hideg téli este volt, míg a konyhában a tűz melegsége terpeszkedett (Csáth 1977, 22).

A történetek lehetséges következményei függőben maradnak, a novella a disznóölés napjának végével lezárul:

Csak amikor az ágyba feküdt, jutott eszébe újra a dolog, a gyerekről, akit az imént elaltatott.

– Nekem is lesz... nagy baj is a... – vigasztalta magát; mégis elkezdett csendesen sírni.

De igen rövid ideig tartott a sírás, mert Maris csakhamar könnyen, a fáradtak tiszta, nagy lélegzésével – elaludt (Csáth 1977, 23).

A novella záradékában az alvó cselédlányt már csak az elbeszélő látja. Az olvasó eddig a novella cselekményére, az állat erőszakos halálának és a titkos, törvényen kívüli aktusnak az azonosítására figyelt, most azonban arra a figyelemre kerül a hangsúly, amely a nap történéseit „látta”. Kiderül, hogy ez előtt a novellában megképződő tekintet előtt az élet csodálatos gyönyöre és rettenete tárult fel.

Az irodalom mint a vágyteljesülés médiuma

A darwini tanítás szerint az életformák mindegyikének legfőbb készítése a fennmaradásukra irányuló vágy. Az Aiglon Sassy Attila rajzairól írt ismertetésében (*Jegyzetek egy új rajzgyűjteményről és a művészetekről*) Csáth Géza kifejti,

Sassy Attila rajzai a fennmaradás vágyát helyettesítő, azt magában összesűrítő, névtelen, hatalmas erőnek, a kéjnek a jelenlétéről tanúskodnak. Csáth leszögezi: „nem holmi nagy szexualitású ember telhetetlensége, szomjassága ez”,

hanem a mágus bölcs belátása, aki rájött, hogy az élet titkát a szenvedélyek folyton égő piros lángocskáiban kell keresni, aki le tudta és le merte vonni a nagy tanulságot, hogy az élet egyetlen oka és célja az élet maga: a vágy, ami kielégítésre törekszik, ami mozgásra, küzdelemre kényszerít, ami kormányozza az élő és élettelen anyagot. Ő azonban nem áll meg ennél az igazságnál. Az ő témája az a vágy, ami nem az életért küzd, hanem a kielégítés szurrogátumát, a kéjt tűzi ki egyedüli célnak (Csáth 1997a, 390–391).

A *tudományos megismerés útja* című tanulmányában Csáth Géza nem tartja hihetőnek, hogy az állatok gondolnának a halálra vagy el tudnák képzelni a halált. Ugyanitt azt állítja, a haláltudat hiánya egyaránt jellemzi az állati és a gyermeki pszichét (Csáth 1977a, 505).

Az 1908-ban írt *Szombat este* a gyerekkor animisztikus világérzékelését idézi meg. Az *Emlékirat eltévedésemről* énelbeszélője azt mondja el, miként veszett el gyerekkorában egy délután, amikor a városukhoz közeli Batizfürdőn (Palicson) nyaraltak. Az eltelt időt relativizáló kezdő állítások („Eltévedésem húsz, harminc vagy negyven év előtt történt, e pillanatban pontosan igazán nem tudom. De azt tudom, hogy akkor négy és fél esztendő voltam” (Csáth 1977, 162), amelyek a zárómondatban megismétlődnek („Azóta elmúlt húsz, harminc vagy negyven esztendő – nem tudom biztosan, hogy mennyi –, az emlékirat azonban csak most készült el” [Csáth 1977, 169]), a gyerekkor idejének különleges jelentőségére utalnak.

A *Tavaszkok* című elbeszélés alábbi szakasza a gyerekkori életfelfogást és életérzést a születés előtti idővel állítja szembe: „a születés előtti öntudatlan, boldog növényi létezés után, ó, akkor is nehéz, sírásokkal és keserves volt a lét. De a gyerekkor örömei megvigasztaltak, és a képzelet újra mindenhatóvá, azaz elégedetté tett bennünket” (Csáth 1977, 64; kiemelés az eredetiben).

A serdülés esztendeiben, a könnyörtelen élettani determináció hatására, a gyermeki világlátás eltörlődik:

El kell szenvedni most *másodszor* is a világra jövetel fájdalmait. [...] Újra meztelenül, pajzs és ruha nélkül állunk künn a sors hidegében. Íme – mondja a kegyetlen természet néma demonstrációja –, boldog voltál,

megvigasztalódtál, belenyugodtál, hogy élsz. Most azonban mondok valami mást. Az élet nem az volt. Az élet másmilyen. Egészen másvalami. Nézz körül és figyelj csak: elégedett vagy-e? Nos, ugye, nem, tehát keress rá módot, igyekezz, hogy újra az lehess. Próbáld meg, talán sikerül (Csáth 1977, 64; kiemelés az eredetiben).

A varázsló kertjében, ahogyan ezt Bori Imre megfigyeli, a felnőttek akarják viszontlátni a gyermekkort (Bori 1979, 292). A novella főhőseinek, az elbeszélővel találkozó, gyerekkoruk helyszínére látogató Vass fiúknak néhány óra múlva indul a vonatuk, fölkeresik a mellékutcában álló épületet, amelyet egykor a varázsló házának neveztek. A házat az utcától elválasztó csodálatos kert leírása szecessziósan stilizált. A kerítés mögötti térség derékmagasságig földdel van feltöltve, a kert növényzete színpadszerű magasságban tárul a Vass fiúk és a novella befogadója elé. Pontosabban: olyan szögből látjuk a kertet, ahogyan egy festményt pásztáznánk végig a tekintetünkkel. A látvány szecessziós illusztrációként, képletes ekphrasziszként hat.

A Vass fiúk, egymás szavait kiegészítve idézik fel a gyerekkorukban kitalált mese részleteit. A kert mögötti ház lakói, a varázsló szolgálai nappal a becsukott zsalugáterek mögött alszanak. Éjjel indulnak portyázásukra, a varázsló pedig meggyújtva a koponyában elhelyezett lámpását, „virraszt szobájában. Olvas, örködik. Nehogy baj érje a rablókat” (Csáth 1977, 82). A rablók félig-meddig a varázsló háziállatai is: „friss békákat és gyíkokat esznek, továbbá több éves cserebogarakat kapnak csemegéül, amelyek, mint a befőttek, üvegekben állanak a varázsló kamrájában” (Csáth 1977, 82). A varázsló szürkületkor lefekszik a kertbe, „akkor minden virág leánnnyá változik. Ő pedig hempereg a virágok között...” (Csáth 1977, 82).

A novella záradékában a Vass fiúk elindulnak az állomás felé: a világ hétköznapi történései, az időmúlás jelzése, a kútnál vizet húzó cselédlányok, az estébe váltó délután leírása azt sugallja, hogy az éjszaka leszálltával mindaz meg fog történni, amit a mese állít. Csáthnak a művészet mediális jellegét hangsúlyozó, szecessziós kertleírása ebben az összefüggésben nyer értelmet. A szecessziós kertet *A tragédia születésében* kifejtett művészetmetafizika értelmében vett képnek kell tartanunk. Nietzsche az apollóni művészetet a dionüszoszi világgal álomlátásaként írja le már műve előszavában. A mánor istenét az apollóni művészet álomképei térítik el attól, hogy saját ellentmondásai létének mélységeibe omoljon: a látás gyönyöre tereli el őt a magába hullástól (Nietzsche 1986, 13). *A varázsló kertjének* éjszakai történéseit, a megelevenedő mesét ez az isten látja.

A sebész az érzékelés élettani determinációjáról szóló novellák sorába illeszkedik, amennyiben a tárgy az idő tudata. Az elsődleges narrátor, a medikushallgató egy vidéki kávéházban találkozik a másodlagos narrátorral, a zöldre kopott frakkot viselő, ősz, beható tekintetű sebésszel, aki meghökkentően radikálisan értelmezi az ember lelki működésének biológiai meghatározottságát: azt állítja ugyanis, hogy az idő nem más, mint az „agyvelő fejlődésének egy ideiglenes maradványa” (Csáth 1977, 46–47). Ez a hiba az evolúció következő szakaszában már a magzati lét során ki fog küszöbölni. Egyelőre azonban agyvelőnket gyerekkorunktól fogva behálózza az idő: „mint egy polip, nyúlványokat, kacsokat, ágakat bocsát a friss, egészséges velőbe: tehát gondolkozásunk minden momentumára” (Csáth 1977, 49). Noha az időt tartalmazó agysejt semmilyen sem különbözik a többi agysejttől, a sebész tudni véli, hogyan lehetséges azt kimetszeni. Találmányát az emberiség rendelkezésére fogja bocsátani, addig azonban, amíg alkalmá nem nyílik sebészi tudásának bemutatására, az abszintot ajánlja pótlékkul (Csáth 1977, 50). Az *Ópium* mindkét novellához kapcsolódik. A létérzékelés eszköze itt is a tudatműködést módosító, mámort okozó anyag, mint *A sebészben*, *A varázsló kertjének* látomásával szemben azonban az *Ópiumban* leírt kábítószer okozta gyönyör a művészet-metafizikánál közvetlenebb létélvezetet ígér.⁹

Anyagyilkosság

A varázsló kertjének párdarabja,¹⁰ az *Anyagyilkosság* elbeszélője a vágyat magát helyezi vizsgálat alá. Mészöly Miklós megállapítja, hogy Csáth ebben a művében „öszön és tudat olyan archaikus frissességű konfliktusait tárja föl, ahol a bűnben és a megengedhetetlenben ugyanolyan érvénnyel van jelen a megfellebbezhetetlen ártatlanság is” (Mészöly 1987, 8).

A novella hősei a pubertás küszöbén álló kisfiúk, akik teljes elszigeteltségben élnek velük nem törődő édesanyjukkal. A környezet, a felismerhetően jelenbeli helyszín (amely itt egy bérházra szorítkozik) olyan kulturális tartalmaktól

⁹ Az 1912-es, a bibliai József történetére is rájátszó, *Egyiptomi Józsefben* Zalai Jóska, a találkozási novella modellje alapján megalkotott elbeszélés másodlagos narrátora álmában, a Krisztus előtti harmadik-negyedik évezredi Egyiptomban a zavartalan gyönyört tapasztalja meg. Az őt körülvevő tájat az egyiptomi művészetből ismerős stilizált lótuszvirágok, pálmák és íbiszmadarak népesítik be: az álomban a látás maga is „a gyönyör isteni és tökéletes forrása” (Csáth 1977, 270–271).

¹⁰ Bori Imre úgy látja, „A varázsló kertje ennek a gyermekvilágnak a színét, az *Anyagyilkosság* a fonákját rajzolja. Amott a vágy megmarad a mese szintjén, emitt realizálódik (Bori 1979, 293).

üres élettér, amelyben a fiúk kizárólag biológiai ösztöneikre hagyatkoznak. Az elhanyagolt gyerekek legtöbbször korán találkoznak a nemiséggel. Nem így a Witman fiúk, özvegy édesanyjukat rendszeresen látogatja a fiatal bankhivatalnok, e látogatások valódi természetéről azonban sejtelmük sincs.

„Nagyúri foglalkozásnak ismerték föl az élést, s öndtudatlanul és korán saját szükségleteikhez formálták az időt” (Csáth 1977, 133). A Witman fiúkat a testi létezésről elválaszthatatlan kín és szenvedés, a „fájdalom misztériuma” érdeklí kifogyhatatlanul: a testi fájdalom elszenvedése és a másik testi épségének megsértésével elérhető felülkerekedés. A padlás egy rejtett zugában rendezik be és szerelik fel kínozóeszközökkel boszorkánykonyhájukat. Egymást is megkínózzák, ám ez alig lehet több, mint az önuralom gyakorlása: valószínűleg abbamarad a még elviselhető fájdalom határán. A Witman fiúk tudatát semmilyen világmagyarázat nem korlátozza. A test tapasztalatából indulnak ki. Tisztában vannak vele, hogy a beszélni nem tudó, tudattal nem rendelkező állatok élettani működése, fájdalomérzékelése megegyezik a miénkkel. A bagoly tortúrája közben arról beszélgetnek, hogy „a madár tulajdonképpen csak egy ház, ahová a Kín beköltözött, és ott lakik, míg csak a baglyot meg nem ölik. De hol lakik? Minden valószínűség szerint a fejében” (Csáth 1977, 135). Aludni térnek, a vergődő állatot pedig éjszakára ott hagyják kikötözve a padláson: „csak arra hallgattak, hogy a padlásról jön-e valami nesz. Úgy érezték, hogy valami feszes ruganyosság szállja meg a tagjaikat, mintha a lekötözött, vonagló állat hiába pazarolt ereje felénk, rájuk suhanna” (Csáth 1977, 135). Ezen az éjjelen mitológiai szimbólumokkal teli álmot látnak, amely megmutatja az állatkínzás valódi értelmét:

Álmukban együtt jártak végig nagy mezőket, óriási fehér lovak hátán, veszett vágatásban. Szédítően magas hegycsúcsokról repültek lefelé, és meleg, véres tengereket úsztak át. Ami fájdalom és szenvedés csak lehetett a földön, mind ott vonaglott, sikoltott és üvöltött a lovak patái alatt (Csáth 1977, 135).

A pusztítás, a fájdalom fölötti uralom számukra a létezés fölötti hatalom elérésének útja.

Egyikük a szexuális gyönyört is felfedezi, amikor egy fiatal prostituálttal találkozik. A testi élvezet és a fájdalom közelségére döbben rá: „Witman fia a bagolyra gondolt, és átvillant az eszébe az, hogy mindaz, ami az életben szép, nagyszerű és izgalmas, miért rettenetes, megmagyarázhatatlan és véres is egyszersmind?” (Csáth 1977, 136). Nem tudjuk, mennyit ismer meg a szerelem

fiziológiájából: nem mindent, hiszen hamar ráun a játékra: „Csalódottan kelt fel, várt, és tágra nyílt szemekkel nézte a nőt” (Csáth 1977, 136). A találkozásról nem számol be testvérenek, a levegőben lakó emberekről szóló történettel áll elő. A levegő hatalmas, puha testű asszonyai, akik lebegő testükkel súrolják, érintik a két fiút, a pszeudomitológiai képzetek közé tartoznak. A gyermekkori animizmus példája, hogy mindketten érzik a lég asszonyainak érintését.

Az elbeszélés szenzualitása különös ellentétben áll az ábrázoltak kegyetlenségével. Azokat a jeleneteket, melyekben az idősebb fiú először találkozik a fiatal prostituálttal, a fény játéka kíséri:

Félig mezítelen lányt látott az ablakon keresztül az egyik szobában, aki rózsaszínű ingben fésülködött. Az utcasarokról visszafordult, még egyszer benézett a szobába. A lány most háttal állt a szoba mélyén, fehér válla szinte csillogott a napfényben.

[...]

Lebocsátották a függőnyt, a délutáni napfény sárgán szűrődött be a perfumillatos szobába. A lány a szőnyegre hengeredett, és engedte magát csókolni, ölelni (Csáth 1977, 136).

Az alakokra sugárzó fény valamiképpen a Witman fiúk életéből hiányzó gyengédséget jelöli.

A Witman-fiúk később közösen is fölkeresik a lányt. A kínzás számukra ismerős módszereivel közelítenek hozzá. A lány először nem kér pénzt szolgáltatásaiért, hiszen gyerekekről van szó, akik fiziológiailag valószínűleg még nem alkalmasak az aktusra. Búcsúzáskor azonban azt kéri, ha legközelebb jönnek, hozzanak valami ajándékot neki. Az anyjuk ékszereire esik a választásuk. Az anya felébred az ékszereket őrző szekrény üvegajtájának csörömpölésére, ekkor az idősebb fivér néhány késdőfessel megöli, elhárítja a vágyuk előtt tornyosuló akadályt. A novella azonban több a megdöbbentő gyilkosságba torkolló eseménysornál és a hozzá vezető patológiai kórképnél.

Mészöly Miklós rámutat az ösztönnek gátat szabó normák efemerségére:

Ha azt vesszük, hogy a két fiú végsőkig vitt cselekedeteinek óramű-pontossága, hibátlan logikája, célszerűsége két olyan lélekben természetes, akik semmivel sem akarnak többet, mint önmaguknak jót vagy jobbat: ez önmagában a legemberibb. Csupán kötelezőnek szoktuk érezni, hogy ennek a törekvésnek határai vannak – kell legyenek. De ha, mondjuk, a történelmet nézzük – miféle határt ismer az emberi történés

összfolyamata? Az a Csáth, aki ilyen és ehhez hasonló novellák világába merül le, vajon *ködlovag*? Nem mi tűnhetünk-e inkább annak ömelle? (Mészöly 1987, 10; kiemelés az eredetiben).

A novella elbeszélője nem az ösztön álláspontjára helyezkedik. A Witman fiúk életmódjának ismertetésekor megjegyzi: „Az az egyetlen ecetfa, amely az udvar közepén állott, és annyi esztendeje meghozta rügyeit, leveleit és virágait, valószínűleg érezte, hogy mindez nem jól van” (Csáth 1977, 134), a kegyetlenséget, az ösztön megnyilvánulásait abból a nézőszögből ábrázolja, amelyből az ecetfa figyel a világot.

A biológiai és a politikai test

A „szokatlan eset”, amely Csáth 1912-es, *A kis Emma* című elbeszélésének középpontjában áll, az újságok bűnügyi krónikájába illő: gyerekek, akikhez az ártatlanságot társítjuk, felakasztják játszótársukat.

A kerettörténet szerint az elbeszélőnek nemrég távoli rokona naplófeljegyzései jutottak a kezébe. A harmadik füzetben található érdekes feljegyzéseket némileg rövidítve és az interpunkció módosításával adja közre. A közreadott visszaemlékezés szerzője, a rokon fiú, a leírt események résztvevője húszéves korában öngyilkos lett. A szövegből nem tudjuk meg, hány éves lehetett, amikor a második elemi osztály kezdetén vele történeteket lejegyezte. Szövege három részre oszlik. Mondandóját nála egy évvel fiatalabb húga osztálytársának, a kis Emmának a leírásával kezdi. Emma a húgával, Irmával barátkozó összes lány között a legszebb volt, mondja, és hozzáteszi: „Szőke haját, szürke szeméit és finom arcocskáját már első látásra édesnek találtam” (Csáth 1977, 277). A szöveg következő része a második osztály új tanítóját, a magas, vastag hangú, vörös arcú embert, Szladek Mihályt mutatja be, aki nem szeret olvasatni vagy szépírást íratni, hanem magyarul és feleltet. Aki az órán nem figyel vagy játszik, azt egyszer figyelmezteti. A másodszori vétséget mindenkor pálcazással bünteti. A vétkezőt társaival vágatja meg. A büntetés végrehajtóinak teljes erőből kell ütniük, máskülönben rájuk is verés vár. A többszörösen bukott, a többieknél négy-öt évvel idősebb Zöldi lesz a büntetések rendszeres végrehajtója, mígnem egyszer őrá is sor kerül. Nem akarja átengedni magát a büntetésnek, tizen-tizenöten húzzák ki a padból. A visszaemlékezés írója már-már csatlakozik Zöldi előállítóihoz, ám eszébe jut, hogy őrnagy apja megvetné őt, ha megtudná, többekkel együtt támadt a fiúra. A tanító bosszúja félelmetes, addig oszt Zöldire sorozatos pálcaütéseket, míg az ki nem mondja, nem lesz többé engedetlen, a pálcaütéseket pofonok követik, a kamasz fiú szédülten a

falnak esik, és megkapaszkodva kiszalad az ajtón. A visszaemlékező az eset után belázasodik, kénytelen otthon elmondani a szüleinek a történeteket, azok pedig a különös kegyetlenségen felháborodva, másik iskolába íratják. Így, legalábbis egy időre, elszakad Emmától. A visszaemlékezés harmadik mozzanata a vacsoránál szóba kerülő kivégzés, melynek kapcsán apjuk felidézi az egykor látott akasztást. A gyerekek: a naplóíró, a húga és Gábor, a bátyjuk azon nyomban akasztófát rögtönöznek a padláson. Hamarosan végrehajtják az első kivégzést: felkötik az udvarba tévedő dakszlit. Míg egy baba vagy egy játékkálat felakasztása szimbolikus, a felnőttek világának szerkezetét leképező, következmények nélküli játéknak minősülhetne, az állat kivégzésével valóságossá válik az akasztófa.

Néhány nap múlva a kis Emma játszani jön hozzájuk. Irma kezdeményezi, akasszák fel Emmát. Gábor a hóhér szerepébe helyezkedik. A visszaemlékezőre a bíró szerepe jut, ám segít a húgának abban, hogy a kislányt felemeljék a hurokhoz. Ekkor öleli át őt először. Az első érintést követi a gyilkosság: a maradéktalan birtoklás a vágy tárgyának elpusztítását feltételezi. A néhány nappal korábban felkötött dakszli „szomorú, mély, síró hangokat adott” (Csáth 1977, 284), Emma azonban hangtalanul hal meg.

A szöveg jelentésének kulcsa, hogy miként függ össze a tanító szadista rémuralma a kis Emma halálával végződő eseménysorral. Az iskola, ugyanúgy, mint Kosztolányi 1933-as *Esti*-ciklusának második fejezetében, a társadalmat képviseli kicsiben. A gyerekkori, az állati és a biológiai lét és a felnőtt, társadalmi szerep egymásra vetülése a koncentrációs táborok létét lehetővé tevő szellemi helyzetet idézi meg. Giorgio Agamben *Homo sacer* című könyvének végkövetkeztetése szerint ebben a helyzetben megkülönböztethetlenné válik a város és az otthon, a biológiai testünk és a politikai testünk; véglegesen elveszik annak a lehetősége, hogy a mondhatatlant, a némát elkülönítsük a kommunikálótól (Agamben 2018, 206).

„önnönmagának mélységes mélyeit búvárolta”

Kosztolányi Dezső 1919-es írásában, melyben a *Nyugat* olvasóközönségét Csáth Géza tragédiájának és halálának körülményeiről tájékoztatja, „a rokonhoz, baráthoz és pályatárshoz fűződő kapcsolatnak minden megrendültség és együttérzés mellett is feszült, kibeszélés és elhallgatás erőterében bontakozó rajzát adja” (Bengi 2014, 76). Szinte elsőként közli azt a megfigyelését, hogy a szerhasználat következtében Csáth „régii lírai hangja, mely közös gyermekkorunk és emlékeink édes mélységeiből szakadt föl, egyszerre megcsuklott” (Kosztolányi

1977, 468). A szer „a maga forró és sűrű ködfátyolával” (Kosztolányi 1977, 471) azok előtt is elfedte a pszichikai betegség elhatalmasodását, akik Csáth Géza sorsát közelről figyelték.

Csáth az orvosi tanulmányokkal és a pszichoanalízissel önmagát szerette volna meggyógyítani: „a lélekjárásától, attól az ideges túlfűtöttségtől” menekült, „melyet a morfiummal gyógyítani akart” (Kosztolányi 1977, 468):

Csáth Géza pályáját felrajzolva Szajbély Mihály arra figyelmeztet, hogy a társadalomnak a modernitás korában kialakuló funkcionális alrendszerei a szerepkörök elkülönülését vonták maguk után, aminek következtében a modernitás korának a normákat felváltó *normalitások* alakítják ki a viselkedést, a kor embere már nem identitással, hanem identitásokkal rendelkezik (Szajbély 2014, 230–231). A személyiségük szétagolódását sok századfordulós író válságként élte meg. Ezeknek az íróknak a vonatkozásában, akik közé Csáth Gézát is odasorolhatjuk:

a freudizmus úgy értelmezhető, mint eleve kudarcra ítélt segítségnyújtási kísérlet a személyiség stratégiai menedzselésére. Kudarcra ítélt azért, mert a pszichoanalízis rituáléi nem a multiplifikálódás megváltoztathatatlanóságának belátásán alapultak és a vele való együttélés stratégiáinak kialakítására törekedtek, hanem a tudat mélyére hatolva a személyiség egységét igyekeztek helyreállítani (Szajbély 2014, 233).

Kosztolányi mintha ezzel ellentétes véleményt fogalmazna meg. Írásában az öngyógyítás útját kereső, majd kábítószer-élvezővé lett Csáth Gézáról váratlanul az első novelláival irodalmi sikereket arató tizenhét éves fiúra tér vissza, aki „nyelveket nem tudott, egy magyar kisvárosban elszigetelten minden hatástól, önnönmagának mélységes mélyeit bűvárolta” (Kosztolányi 1977, 472), s e szellemi törekvés, beállítódás mellett mindvégig kitartott.

Kosztolányi szerint unokatestvére „menekülni próbált a melankólia elől, mely túlvilágian-édes dallal zengett írásaiban. [...] Egy darabig átmenthette ezt a művészetébe, aztán már sok volt, a befogadó közeg nem vette át, és össze-roppantotta a testet” (Kosztolányi 1977, 471–472). Az irodalmi tanulmányok révén Csáth Géza ugyanúgy, ahogyan Kosztolányi, felismerte volna, hogyan lehet az alkotás feltételét, a mélységes érzékenységet, a környezet hatásait az irodalom önelvű közegében átlényegíteni. Nem arról beszél Kosztolányi, hogy a személyiség integritása az irodalmi műben állítható helyre, hanem arról, hogy a személyiség a maga ellentmondásaival feloldódik a mű önelvű közegében.

Mészöly Miklós tanulmányában a következőképp foglalta össze Csáth alapvető szellemi törekvését:

Csáth a századforduló irodalmának egyik legmeztelenebb rejtélye. Rövid harminckét évébe beszorított életműve a teljes nyitottság pillanatában szakad meg tragikus hirtelenséggel. [...] Mindenütt a határzónák vonzák elemi erővel, akár az önpusztításig. [...] Olyan alapvízió légkörében otthonos, melyben a jelenségek, tények, a belső és külső normák egyetlen valóság és élmény tartozékai. És integrálódni csak ehhez a gyakorlatilag *virtuális egyetlenbe* szabad (Mészöly 1987, 8, 12, kiem. az eredetiben)

Csáth Géza – a darwini tanításból kiindulva – novelláiban ehhez a *virtuális egyetlenhez* közelített.

Irodalom

- Agamben, Đorđo. 2018. *Homo sacer: Suverena moć i goli život*. Prev. Milana Babić. Karpos: Loznica.
- Bengi László. 2014. Művészet/Allegóriák: Csáth és Kosztolányi korai művészetfogalmáról. *Alföld* 65 (6): 76–87.
- Benjamin, Walter. 1980. Franz Kafka: Halálának tizedik évfordulójára. Ford. Tandori Dezső. In Uő. *Angelus Novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*. 781–817. Budapest: Magyar Helikon.
- Bori Imre. 1979. A „homo novus” nagysága és tragédiája. In Uő. *Varázslók és mákvirágok: Tanulmányok*. 267–309. Újvidék–Budapest: Forum – Magyar Helikon.
- Ifj. Brenner József [Csáth Géza]. 2007. *Napló (1906–1911)*. Szerk. Beszédes Valéria. Szabadka: Szabad Egyetem.
- Csáth Géza. 1977. *Ismeretlen házban. I. kötet: Novellák, drámák, jelenetek*. Összegejtötte és az utószót írta Dér Zoltán. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Csáth Géza. 1977a. *Ismeretlen házban. II. kötet: Kritikák, tanulmányok, cikkek*. Összegejtötte és az utószót írta Dér Zoltán. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Darida Veronika. 2016. Az állat tekintete. *Filozófiai Szemle* 60 (3): 96–10.
- Eckermann, Johann Peter. 1973. *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györffy Miklós. Budapest: Európa (Magyar Helikon).
- Kosztolányi Dezső. 1977. Csáth Géza [Csáth Géza betegségéről és haláláról, 1919]. In Uő. *Egy ég alatt*. Sajtó alá rendezte Réz Pál. 466–473. Budapest: Szépirodalmi.
- Mészöly Miklós. 1978. Előszó. In *Egy elmebeteg nő naplója: Csáth Géza elfeledett orvosi tanulmánya*. A szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Szajbély Mihály. 5–28. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Meletinski, Jeleazar. 1990. Istorijška poetika novele. Ford. Mečanin, Radmila. Novi Sad: Matica srpska.

- Nietzsche, Friedrich. 1986. *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. Kertész Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szajbély Mihály. 1987. „Megértettem a természetet”: Csáth Géza művészetfelfogásának és írói gyakorlatának természettudományos alapjairól, szerk. Dér Zoltán. 28–36. *Emlékkönyv: Csáth Géza születésének századik évfordulójára*. Szabadka: Életjel.
- Szajbély Mihály. 1989. *Csáth Géza*. Budapest: Gondolat.
- Szajbély Mihály. 2014. Csáth Géza (1887–1919): Egy kudarcos értelmiségi karriertörténet kórrajza. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Bíró Annamária – Boka László. 231–240. Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó – Reciti.
- Thomka Beáta. 1986. *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Újvidék: Forum.
- Thomka Beáta. 1988. A kárhozat grammatikája. In *Uő. Esszéterek, regényterek*. 5–13. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Z. Varga Zoltán. 2013. Csáth Géza: Anyagyilkosság: Műelemzés – didaktikus kísérlet. *Literatura* 39 (1): 44–49.

THE ALTERITY OF ANIMAL AND PLANT LIFE IN SHORT STORIES OF GÉZA CSÁTH

Géza Csáth was deeply impressed by Darwin's teachings. He saw the Freudian and Breuerian psychoanalysis, which he later dealt with in detail, as part of the scientific turn that began with Darwin in the 19th century. The author of the paper is of the opinion that certain questions of Darwin's teachings, such as the difference between the animal and human, shape Csáth's narratives more deeply than Freudianism. The animal sphere is already present in Csáth's early short story, *The Frog*. The hairy, toothy toad embodies the unknown excluded from existence by the rational worldview promising to explain the world. Géza Csáth was particularly interested in Darwin's teaching, according to which all forms of life are motivated by the desire to maintain their own existence. The thesis examines the manifestations of the pleasure principle in Csáth's prose. In his short stories, one possibility of pleasure is represented by the childhood perception of existence, and the other by the pleasure of drugs promising direct enjoyment of existence.

Keywords: Géza Csáth, Darwinism, Freudianism, animal and plant existence, pleasure

STRANOST ŽIVOTINJSKOG I BILJNOG SVETA U PRIPOVETKAMA GEZE ČAT

Geza Čat je bio impresioniran Darwinovim učenjem. Frojdovu i Brojerovu psihoanalizu, kojom je kasnije bio zaokupljen, smatrao je nastavkom prirodno-

naučnog preokreta započetog Darwinovom teorijom u 19. veku. Autorka rada zastupa mišljenje da pitanja Darwinovog učenja, kao što je razlika između čoveka i životinje, Čatove pripovetke formiraju na dubljem nivou nego što to čini frojdizam. Životinjska sfera je prisutna već u Čatovoj ranoj pripovetci *A béka (Žaba)*. Dlakava, zubata žaba krastača predstavlja otelotvorenje one nepoznate, zastrašujuće dimenzije sveta koju racionalni pogled na svet isključuje iz bitisanja. Geza Čat najviše je bio zaokupljen Darwinovom tezom da svaku formu života pokreće žudnja prema sopstvenom opstanku. Rad istražuje manifestacije principa zadovoljstva u Čatovoj prozi. U njegovim novelama jedan vid zadovoljstva predstavlja percepcija sveta svojstvena detetu, dok drugi vid zadovoljstva čini konzumacija opijata, koja obećava neposredno uživanje u samom bitisanju.

Ključne reči: Geza Čat, darvinizam, frojdizam, životinjski i biljni svet, zadovoljstvo

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. aug. 10.

Közlésre elfogadva: 2024. okt. 1.

ETO: 821.511.141-312.4"18"
821.511.141-312.4"20"
DOI: 10.19090/hk.2024.4.20-36

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BENCE Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
erika.bence@ff.uns.ac.rs
ORCID: 0000-0001-8111-3848

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
csapo@eunet.rs
ORCID: 0000-0003-4277-2765

A 19. SZÁZADI BŰNÜGYI TÖRTÉNET ÉS „BŰNREGÉNY” 21. SZÁZADI REKONSTRUKCIÓI

Reconstructions of 19th century criminal stories and 21st century
“crime novels”

O nekim savremenim rekonstrukcijama kriminalističkih
i detektivskih romana 19. veka

Milbacher Róbert *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* című 2018-as, illetve András László *A vörös korona: Mindenkiből lehet áldozat* című 2021-ben napvilágot látott bűnregénye is reflektál a 19. századi magyar bűnügyi történet létformájára, pontosabban a hiányára. Az előbbi önfikciója a *Fanni hagyományaitól* a *Testvériségtírlógán* át a *Pokolkerékig* működtetett eljáráson alapul: úgy határozza meg saját helyét az alakulástörténetben, mintha egy hiányzó, elveszett vagy elfelejtett mű(faj) utólagos rekonstrukciója volna. András László regényében viszont a főhős, Harmath Endre nyomozó beszél a 19. századi bűnesetek természetéről, különösen az 1880-as évek e téren tapasztalt jelenségeiről, amelyeknek – állítása szerint – leghitelesebb ábrázolását Lengyel Péter *Macskakő* (1988) című regénye jelenti. Mindezek a reflexiók azt sugallhatják számunkra, hogy a 19. századi

magyar irodalomban, mert – a Lengyel által megjelenített millennium időszakát kivéve – Magyarországon nem történtek „ötletes”, nagy volumenű vagy szürreális bűnesetek (mint például a *Morgue utcai kettős gyilkosság*), maga a műfajtypus is hiányzik a magyar irodalom vonatkozó korszakának reprezentációjából, ezért – mint Milbacher a *Léleknyavalyákkal* – utólagosan kell létrehozni. Jelen kutatás célja, hogy megvizsgálja, feltérképezze és bemutassa, ha mégis létezett a műfajtypus, hogyan, milyen formában volt jelen a 19. századi magyar irodalomban, és miképp hagyományozódott tovább a 20. vagy a 21. századi bűnregényben.¹
Kulcsszavak: bűnügyi történet, bűnregény, nyomozás, kispikái formák, a posztromantikus regény

Bevezető

Magyarországon nincsenek rendes gyilkosságok. Reménytelenül lemaradtunk a világtól. Tizenkilencedik századi gyilkosságaink vannak. Volt egy komolyabb fellendülésünk 1880 után, amikor Budapest nekilátott, hogy utolérje a birodalmi városokat. Akkoriban voltak szép gyilkosságok. Ötletesek, szürreálisak (András 2021, 253)

– mondja Harmath Endre nyomozó András László *A vörös korona* című regényében, amelynek alcímével, *Mindenkiből lehet áldozat*, a hagyományos értelemben vett és a populáris irodalom vonzatkörébe sorolt bűnügyi regények külső, formai sajátosságait – mint amilyen a sejtelmes és figyelemfelkeltő címek, feliratok alkalmazása a borítón – követi az író. Hasonló könyvészeti jellemzőkkel, azaz feltűnő és az olvasói kíváncsiságra apelláló borítóval jelent meg az András-regény által hivatkozott *Macskakő*, Lengyel Péter 1988-ban napvilágot látott regénye is. Alcíme: *Vértető a szerelmes gyilkosokról, avagy Isten előtt nincsen titok*. Az ugyanitt szereplő műfajmegjelölés értelmében: *detektív regény*, míg a borító más feliratai ponyvairodalmi jellemzőit erősítik: „Vigyázat: zugirodalom! Csak felnőtteknek!” *A vörös korona* narrátora a regény 254. oldalán tesz említést erről, vagyis saját elbeszélői nyelvének és attitűdjének pretextusáról: a magyar bűnügyi regény olyan autentikus megjelenéséről, amelynek legfontosabb narratívaalkotó eleme az utólagos rekonstrukció. Ugyanilyen elképzélesen – hogy a magyar irodalom alakulástörténetéből hiányzó korszakok, műfajok és

¹ A kutatás első szakaszában Milbacher Róbert *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* című regényének kontextualizálására került sor. Eredményeit az első társszerző a következő publikáció révén tette közzé: Bence Erika. 2022. Egy „19. századi” magyar bűnregény 21. századi értelmezése. Milbacher Róbert *Léleknyavalyák* című műfaj-rekonstrukciója. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 47 (1): 315–332.

regénytípusok utólagosan is létrehozhatók és megírhatók (Bence 2012, Borbély 2006, Márton 1998) – alapul, és az ilyen típusú narratívákra építkeznek Milbacher Róbert *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* című 2018-as regénye. Értelmezése és a vizsgált műfajsortba történő elhelyezése jelen kutatásunk már közzétett előzményeit képezik (lásd Bence 2022, 2022b), ezért itt vele kapcsolatban csak azokat a momentumokat emeljük ki, amelyek a kutatás újabb összefüggéseinek megértését, a 21. századi magyar bűnügyi történet újabb fejleményeinek magyarázatait szolgálják.

A *vörös korona* reflektált előképéhez, a Lengyel-regényhez viszonyítva úgy is érthető, mintha az általa ábrázolt 21. századi világ a másik „ellenképe” volna. Ez a fordítottság – az idézett magyarázat szerint – abból következik, hogy száz év alatt eltűnt a magyar közéletből (és alvilágból) az az elegáns bűnözői attitűd, ami a 19. század utolsó évtizedeit, illetve a századforduló időszakát jellemezte, s amelynek jellemzőit utánozhatatlan érvénnyel ragadja meg a *Macskakő* narratívája. Ebben a világban még a bűneseteket is nagy szenvedélyek és szellemi nagyság hatja át. A Lengyel-regényben mind Dajka, a nyomozó, mind a bázongorista bandavezér nagy formátumú személyiségek, a büntény kitervezése és a nyomozás levezetése is bravúros intellektuális teljesítmény (Bence 2022, 194–195).

A *Léleknyavalyák* utószava saját létrejötté fikcióját ismerteti. Mint a 19. századi ismert napló- és levélregényekben, illetve a mintát újraalkotó 21. századi rekonstrukciók² esetében, a közreadó elbeszélő szólal meg, aki a regényről – amelynek olvasását épp befejeztük – mint ismeretlen szerzőjű talált kéziratról beszél. A jelenkorú „megtaláló”³ feltételezi, hogy a mű a Kisfaludy Társaság 1867-es, „valamely kisdud bűnregény megírására” kiírt pályázatára készült, de valahogy elkallódott (miként a magyar irodalom alakulástörténeti múltjából jól ismert esetekben is történt), szerzőjének neve feledésbe merült, és így kimaradt a korszak aktuális kulturális mozgásaiból. Ezzel a közreadó narrátor

² Például: Kármán József *Fanni hagyományai* (1794), illetve Vasagyi Mária *Pokolkerék* (2009) című regényei.

³ Hogy az utószó szerzője nem azonos a kézirat alkotójával, és ma élő íróként kell elképzelnünk, több megjegyzés és hivatkozás erősíti meg: jártas a bűnügyi regény elméletében és alakulástörténetében, ismeri a *Bűn és bűnhődés* recepcióját, miközben Dosztojevszkij remeke 1866-ban, egy évvel az állítólagos pályázat kiírása előtt jelent meg. Betekintése van a 20. század második felében népszerűsége szert tett bűnügyi filmsorozatok (mint amilyen a *Columbo*) világába. Utal a Wikipédia Peter Falk (1927–2011) amerikai filmszínészről szóló szócikkére, amelyben szó esik a színész magyar származását taglaló szövegről, illetve Falk Miksa (1828–1908) magyar politikus-újságíróval való állítólagos rokonságáról. Ez azért jelentésszerű mozzanat, mivel közreadója felveti azt a lehetőséget is, hogy a talált kézirat szerzője esetleg az említett író lehet, akinek alakja és személyiségjegyei a regény Jakabfy nevű szereplőjében ismerhetők fel.

– mint *A vörös korona* vonatkozó reflexiója is – azt az irodalomtörténeti anekdotát erősíti, hogy a magyar irodalom alakulástörténetéből hiányoznak bizonyos korszakok, az adott időszakra jellemző irodalmi beszédmódok és műfajok. Pedig (utalnak erre a jelölt utószóban elmondottak) a *Léleknyavalyák*, amely a Czákó Zsigmond (1820–1847) ismert 19. századi drámaíró titokzatos öngyilkosságának körülményeit feltáró nyomozásról szól, olyan műfaji regisztereket szólaltat meg, amelyek a világirodalomban is csak két évtizeddel később, a Sherlock Holmes-történetek megjelenésével váltak ismertté és népszerűvé (Bence 2022, 315–332). A műfajkonstituáló, de szerencsétlen körülmények folytán elkallódott kézirat fikciója mögött azonban több más irodalomtörténeti sztereotípiát is húzódik: például az az előfeltevés és minősítés, miszerint a 19. századi magyar irodalom történetében bizonyos jelenségek csak fáziskéséssel és idegen irodalmi hatások eredményeképp, azok – mint Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–1845) vagy Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* (1846–1848) című regénye Eugène Sue *Párizs rejtelmeinek* (1842), vagy *Párizs titkainak* 1872-ben lefordított sikerregénye) – utánzataként jöttek létre. A másik ilyen sztereotíp elgondolás – miként *A vörös korona* korábban idézett sorai is közvetítik – pedig az, hogy minden, ami 19. századi, legyen szó akár bűnesetekről, korszerűtlen, unintelligens magatartásokat és mintákat jelent, amihez képest csak a századforduló modernsége hozott változást.

A vázolt szemlélet helytállóságának vizsgálata során egyrészt azt az alakulástörténeti helyzetet és műfaji kontextust kell áttekinteni, amelyet a recepció, illetve a hiányzó korszakokról és regénytípusokról alkotott történeti anekdoták mint a világirodalmi tendenciákhoz képest „kieső”, vagy fáziskésésben levő alakulásokként írnak le (Márton 1998). Ha a 19. századi magyar irodalomban nem létezik, vagy csak a század utolsó harmadában jelenik meg az igény a detektívregény műfaja iránt, akkor mégis, hogyan beszél ez a regényirodalom bűnesetekről? Igaz-e, hogy a magyar társadalmi és irodalmi közéletből hiányzik az az „elegáns” és „nagyvilági” bűnözői, illetve nyomozói magatartás, ami a világirodalomban népszerűvé vált bűnügyi regény narratíváját meghatározza, s ezért a 19. századi magyar irodalomban csak „feudális” karakterű bűnesetekkel találkozunk? A kutatás ugyanakkor – csak kiegészíti néhány meglátással –, de nem kérdőjelezi meg az „első magyar krimi utáni nyomozás” (Varga 2009, 2021) eredményeit, miként a detektívregény műfajkonstituáló elemeiről szóló diskurzus legfontosabb elemeit és meghatározásait⁴ sem szeretné elvitatni.

⁴ A kutatás itt elfogadja azokat a definíciókat, amelyeket a vonatkozó szakirodalom körvonalaz (Benyovszky – H. Nagy Péter 2009 etc.), illetve a *Léleknyavalyák* utószava felvet.

Műfaji modulációk

A *Léleknyavalyák* az utószó közvetítette anekdota, azaz a regény fikciója szerint egy, a Kisfaludy Társaság „kiseded bűnregény” megírására kiírt 1867-es pályázatára benyújtott pályamű. A felhívás mindkét kulcsfogalma figyelmet érdemel, és közelebbi vizsgálatot igényel. A „kiseded” régies kifejezés, a korabeli nyelvben – elsődleges jelentése, a „csecsemő” mellett – a „kis térbeli kiterjedés” értelmében volt használatos, a pályázat kontextusában viszont két jelentése is releváns: vonatkozhat egyrészt „kis terjedelem”-re, másrészt olyan eljárásra, „melyet jelentéktelennek, ártalmatlannak szeretnének feltüntetni, de valójában nem is olyan kis mérvű.”⁵

A kérdéssel foglalkozó szakirodalom (Szegő 2009; Benyovszky – H. Nagy 2009; Varga 2009, 2021) és a közmegegyezés is Edgar Allan Poe *A Morgue utcai kettős gyilkosság* című novelláját tekinti az első mai értelemben vett detektív-történetnek. Vagyis az első ilyen történet nem a regény, hanem egy kisebb („kiseded”) forma keretei között jelenik meg. A Kisfaludy Társaság pályázati felhívásában a „kiseded bűnregény” kitétel jelentheti ezt a követelményt, de azt is, hogy a magaskultúra/hivatásos irodalom alatti, szórakoztató nyelvi regisztereket megszólaltató „aluljáró könyvecske” megírására gondoltak. Annak, hogy a kezdetetárok a legtöbb irodalmi jelenség tekintetében vitathatók, vizsgálatunk szempontjából nemcsak azért van jelentősége, mert egy „másik kezdet”-re, E. T. Hoffmann *Scuderi kisasszony* (1819) című kisregényére is visszatekintünk, hanem mert a „kisebb formák” jelentőségét is megerősítik a detektívregény előzményei, első megjelenési formái, illetve kezdeti sorában.

A magyar krimi kezdetének és első megjelenési formáinak kijelölése a magyar irodalomtörténeti recepciónak neuralgikus pontja és vitatott kérdése. Varga Bálint több „nyomozást indított” az „első magyar krimi után” (Varga 2009, 2021). Ezekben egyrészt elutasítja a detektív-történet „kiterjesztett” értelmezését, ahogy például az általa is hivatkozott Hankiss János 1928-ban megjelent kismonográfiája kezeli a problematikát, s ennek értelmében:

még Arany János is helyet kapott a „detektívregény”-ről szóló könyvben, éppen ezért fontosnak tartok leszögezni a fenti definíción⁶ kívül még pár

⁵ Arcanum. Kézikönyvek. *A magyar nyelv értelmező szótára*. K/kiseded. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/k-359B8/kiseded-36E75/>

⁶ A krimi tehát egy olyan írás (regény vagy novella), amelyben a főhős logikus nyomozás során kideríti, ki követte el az írás cselekményeül szolgáló bűntettet. A legtöbb krimi ezenfelül még ►

alapvetést. Az irodalom egyik legkedveltebb témája a bűn – nem véletlenül, hiszen mindenki szeret a bűnről olvasni. Ezen az alapon Shakespeare is krimiszerző, sőt a görög és római drámaírók is bűnügyi történeteket írtak. Egy ekkora esernyő alá minden belefér. A modern krimiben viszont kiemelt helyet kapott (és így a modern olvasóban is felmerült) az erkölcsi kérdés, az adott történet középpontjában álló bűncselekmény morális vetülete és faktora. Még Hankiss és Erényi is a gonosztevőre helyezték a hangsúlyt, a detektív helyett, aki a modern krimi másik állandó szereplője: a nyomozó, régies szóhasználattal élve: a „felderítő”, a „puhatoló”, a kopó, a hekus. A nyomozó személyének módosulásai aztán teljesen szétfeszítették a műfaj kereteit, ám nyugodtan leszögezhető: nincsen krimi nyomozó nélkül. Ahogy nincsen krimi erkölcsi hatás/ellenhatás nélkül (Varga 2021).

Másrészt kifejti azt a körülményt is, amiért a 19. századi magyar irodalomban a legváltozatosabb műfajok keretében megjelent bűnügyi történetek nem sorolhatók sem a hagyományos, sem a modern értelemben vett krimi égisze alá. Legfontosabb érve nagyrészt megegyezik azzal, amit a magyar bűnregény történetére reflektáló kortárs próza, így András László *A vörös korona* című regénye a „feudális karakterű” bűnesetekről elmond vele kapcsolatban:

a [...] művek jelentős részére jellemző, hogy a bűn nem demokratikus, vagyis mindenkié, hanem a legtöbbször a legalsóbb népréteg hitbizománya (csak néhány esetben a legfelsőbbé), az áldozat pedig legalább is nemesi származású, de gyakran főrendi. Hiába keressük ugyanis a modern krimi demokratizmusát ebben a korban, nyomát sem találjuk. A modern krimi – illetve az, amivé a krimi hosszú fejlődése során vált, és egy ideje már csak klasszicizálódik – ugyanis velejéig demokratikus. Mindenki lehet bűnös és mindenki lehet áldozat. Lassan nem a ki az érdekes, hanem a hogyan. Hogyan lett valakiből gyilkos? Miért lenne azzá? (Varga 2021).

A Léleknyavalyák utószavában a közreadó szerepét magára öltő fiktív elbeszélő – a pályázati kiírás leírásával és a rá vonatkozó többszöri reflexióval – definiálni is igyekszik a kor bűnügyi regényre vonatkozó szemléleteit, amelyeknek fényében válhat indokolttá az állítólagos pályázat kiírása. A közreadó állítása szerint ugyanis 1867-ben még hiányzik a magyar irodalomból az a narratíva,

- ▶ egy nagyon fontos követelménynek is eleget tesz: a főhős – rendszerint – sikeres nyomozása által visszabilen az erkölcsi rend azoknak az életében, akikre a bűncselekmény elkövetése hatással volt (Varga 2021).

amely „bűnből vagy vétségéből fakadó titoknak az ész és az értelem segélyével való nyílt és tiszta világosságra hozatalát” (Milbacher 2018, 234) tárja eléink.⁷ Ugyanezen az állításon alapul a Milbacher-féle rekonstrukció, azaz a talált regénykézirat fikciója, amivel igazolni lehetne, hogy a 19. század végén mégis létrejött vagy létrejöhetett a mai értelemben vett bűnügyi regény műfaja a magyar irodalomban. A *Léleknyavalyák* hősei ezért nagyvárosi és polgári környezetben láthatók, életvezetésük a megjelenített kor viszonyai közepette egymással szembenálló konzervatív (mint Hummel József nyugalmazott városi alkapitány és az ügyet felgöngyölítő nyomozó), illetve liberális (mint Csengery Antal lapszerkesztő és gyanúsított, illetve Czákó Zsigmond drámaíró és áldozat) értelmiségi magatartásoknak felel meg. Hummel az elegáns és intelligens (de kissé meghasonlott) nyomozó alakját testesíti meg, és mint C. Auguste Dupin vagy Sherlock Holmes, ő sem tartozik már a rendőrség szolgálatába; tényfeltáró munkája a magánnyomozás módszerének felel meg.

Van azonban két olyan mozzanata („csavara”) Milbacher Róbert *Léleknyavalyák* című regényének, amely ugyanakkor relativizálja is a műnek, mint a 19. századi bűnügyi regény – „korabeli” szóhasználattal: bűnregény – utólagos megírhatóságának, vagy a hagyományból való rekonstruálhatóságának elképzelését. Fontos momentum, hogy a „bűnregény” mint műfajmegnevezés nem szerepelhetett volna egy 1867-es pályázati kiírásban, mivel 20. század végi szóalkotás.

A kortárs recepció [...] úgy tartja, hogy a szót a Wolf Haas-fordító és kritikus Bán Zoltán András⁸ alkotta, s az 1990-es években lezajlott, a *Beszélő* című hetilap által bűnügyi regény műfajára meghirdetett, az *Élet és Irodalom* által tovább vitt pályázat⁹ egyetlen „végig írt” pályamunkája (Szegő 2009), Tar Sándor *Szürke galamb*¹⁰ című művének alcíme tartalmazza a műfajtypus-jelölést (Bence 2022, 2022b).¹¹

⁷ E. A. Poe *A Morgue utcai kettős gyilkosság* című novelláját magyarra először Mikszáth Kálmán fordította le 1875-ben. Jellemző, hogy *Rejtélyes gyilkosság* címmel jelent meg a *Mulattató* című lapban.

⁸ Bán Zoltán András 2009 és 2011 között az osztrák író öt regényét fordította le magyarra. Ezek: *Halottak feltámadása* (regény, 2009), *Csontdaráló* (regény, 2009), *Jőjj, édes halál!* (regény, 2010), *Silentium!* (regény, 2011), *Mint az állatok* (regény, 2011).

⁹ Forrás: Tar Sándor *Szürke galamb* című regényéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Beck András és Radnóti Sándor. *Beszélő Online*. 1 (4): <http://beszelo.c3.hu/cikkek/tar-sandor-szurke-galamb-cimu-regenyrol>

¹⁰ Tar Sándor. 1996. *Szürke galamb Bűnregény*. Budapest: Magvető.

¹¹ A kérdéssel, más szempontból részletesebben a két korábbi, hivatkozott tanulmányomban foglalkozom, amelyben kitérek nemcsak a „bűnregény” műszó keletkezésének időpontjára, de újabb ►

A *Léleknyavalyák* abban is a kortárs magyar bűnügyi történet változatának mutatkozik, hogy a benne nagy precizitással lekövetett és feltárt „bűneset”-ről (Czakó Zsigmond drámaíró öngyilkosságáról) végül kiderül, hogy nem volt az, illetve nem úgy, vagy nem akkor történt bűncselekmény, amiként azt a narráció sejteti. Csak a regény végén derül ki, hogy igazából nem is Czakó halálának, hanem az alkapitány eltűnésének körülményeit vizsgáló jegyzőkönyvet olvastuk. A *vörös koronában* kibontakozó nyomozás is meglepő fordulatot vesz, amikor kiderül, hogy Hajós Eszter riporter halála ugyan baleset, de hozzá olyan bűncselekmények sorozata vezetett, amelyek messze túlmutatnak a Budapest agglomerációjában elhelyezkedő Boldogszentpál nevű városka világán, és a rendszerszintű korrupció eseteihez vezetnek. Bíró Péter *Hosszú árnyék* című 2024-es regényében is egy furcsa öngyilkosság körülményeit szeretné kideríteni és megérteni (minthogy a valódi rendőrök lezárják az egyértelműen öngyilkosságnak minősülő ügyet) három, nyomozóvá avanszált barát: Szamovics, Dukon és Tamás tanár úr. Az ügy hátterének megvilágítása azonban – mint *A vörös koronában* – a múltbeli bűnök és hatalmi visszaélések, valamint a jelenkori, hasonló természetű visszasságok összefonódására is fényt derít, miközben sok mindenről, illetve sokakról kiderül, hogy nem egészen azok, aminek látszanak. Baróthy Zoltán *Utolsó napok* című kultúrkrimije (2024) is hasonló szövevényt és narratívát jelent a bűnügyi regények sorában, amelyben Becsey Gergely könyvtáros és barátja, Zoltán, egy „levágott fül” gazdáját keresve göngyölyíti föl a Nemzeti Nagykönyvtárban zajló titokzatos történések fonalát.

Urbánus fordulat a magyar titokregényben (is)

A múlt század utolsó harmadában az irodalomtudomány elméleti és történeti poétikai diskurzusai is nagyrészt konszenzusra jutottak abban a kérdésben, hogy műfaji emlékezetünkben, de jelenkori olvasatunkban is célszerűtlen keresni a „tisza műfajok” példáit. Ehhez a megállapításhoz kapcsolható az a több évtizeddel ezelőtt Zsirmunszkij (Zsirmunszkij 1981) és Žmegač (Žmegač 1987) által is érvényesített tétel, amely kimondja, hogy „a társadalmi fejlődés ugyanazon fokain az anyagi és a szellemi kultúra jellegzetességei egységesek és állandóak, függetlenül a külső időrendiségtől és a földrajzi kiterjedés köreitől”

- kori használatára is, amelynek legjellemzőbb példája a jelen tanulmányban is említett András László-regény, *A vörös korona* alcímbe foglalt önreflexió, amelyben bűnregényként határozza meg önmagát (András 2021). A megnevezés elterjedését jelzi, hogy egy 2023-ban napvilágot látott magyar regény alcíme is erre a műfajra vonatkozó utalást tartalmaz. Böröczki Csaba *Salomé nem szeret senkit* (Kalligram, 2023) című regényének alcíme ugyanis: „bűn, regény”.

(Zsirmunszkij 1981, 22). S bár maga Imre László is felveti műfaj-monográfiájában (Imre 1996), hogy a műfajolvasat az egyik legrégebbi és leghagyományosabb eljárása az irodalmi szövegek értelmezésének, a 19. századi műfajok létformájáról alkotott értékítéletei máig szilárd elképzelést és alapot jelentenek az ilyen típusú vizsgálatok folyamán. Arany János balladairása és a század első felében megjelent (jobbára a Sue-hatás fénykörében tárgyalt) „titokregény” műfajtypusa (többnyire Nagy Ignác, Kuthy Lajos és Beöthy László regényei) kapcsán – bár érti és értelmezi a *Párizs rejtelméi* és a posztromantika mint irodalmi beszéd-mód inspirációját működésében – a nyelvi és társadalmi paradigmaváltás sajátosságát is fontos jelenségként értelmezi e műfajok és műfajtypusok létrejöttében (Imre 1996, 1996a). A monográfia más fejezeteiben hosszasan tárgyalja a történeti elbeszélés műfaji transzmutációit a narratíva alakulástörténetében, s arra a megállapításra jut, hogy bár a Walter Scott-féle történelmi regény nagyon jelentős hatást gyakorolt a műfajtypus magyar változataira (mindenekelőtt Jósika Miklós regényírásában), a vele szinkron időben megjelent, jellegzetesen vagy sajátos formában magyar (kis)epikai műfajokban, mint amilyen a Kisfaludy Sándor-féle rege, e nélkül is ott van az a látás- és beszédmód (az az attitűd), ami ezt a narratívát működtetni képes (Imre 1996, 161).

Mindezeket a folyamatokat és szemléleteket figyelembe véve egyáltalán nem elképzelhetetlen – ezért értelmezésének „kiterjesztett” (Varga 2021) formáit sem lehet elutasítani –, hogy a magyar bűnügyi történet előzményei, első formái más műfajokban, így a Hankiss János (Hankiss 1928) által említett, és mások (Imre 1996; Bence 2022, 2022b) által e szempontból is vizsgált Aranyballadisztikában jelentek meg.

Kutatásunk első szakaszának eredményeit bemutató tanulmányunkban (Bence 2022b) két 1877-es Arany-ballada, a *Tetemre hívás* és a *Vörös Rébék* bűnügyi történetre mutató karakterisztikát értelmeztük. Itt most nem az „elsőség” meghatározásának kérdésében fontosak ezek a szövegek, hiszen a magyar titokregény első darabjaihoz, Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–45), Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* (1846–47), illetve Beöthy László *Goldbach & Comp. fűszerkereskedése a „A kék macskához”* (1858) című műveihez képest is három, illetve két évtizeddel később íródtak, hanem a szabályos balladától való eltérés, illetve a más műfajokkal (így a bűnügyi novellával) mutatkozó hasonlóságaik miatt. A Milbacher-regénynek az a fikciója ugyan beigazolódhat, miszerint 1867-ben még nem létezett a mai értelemben vett bűnregény a magyar irodalomban, viszont árnyalják azokat a feltételezéseket, amelyek szerint az első magyar autentikus bűnügyi történet csak az 1900-as évek elején látott napvilágot. Varga Bálint kutatásai során ezt a pillanatot Gúthi Soma *A vén kopó – Egy titkos rendőr*

emlékiratai című regényének 1907-es megjelenésével azonosította (Varga 2021). Túrzar mester alakjával ugyanis az első dupini és Sherlock Holmes-i karakterű detektív lép színre, de alteregói már ismertek a korábbi évtizedek irodalmából. Abban Varga is egyetért, hogy a *Magyar titkok* jelentős, azaz „hosszú árnyékot vet” a bűnügyi regény későbbi alakulására, s hogy főhőse, Bende nemcsak a magyar, hanem a világirodalomnak is az egyik első detektívje (Varga 2021). Viszont Laczkó András Nagy Ignác-, illetve Kuthy Lajos-tanulmányának konklúzióját, miszerint ebben a Nagy-regényben ismerhető fel az első magyar krimi (Laczkó 2022), elvitatja, mert igaz ugyan, hogy „a könyvben minden együtt van azokból a kritériumokból, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy egy regény e műfajba sorolható legyen”, de a következetesen véghez vitt nyomozás

„csak keret, amelyre életképeit ráaggatja. Hogyan másképpen járhatná be Bende Budát és Pestet? Mi oka lenne ellátogatni a nyomortanyákra, a csapszékerekre, vagy a Gellérthegy alatt húzódó bordélyok sorára? A cselekményt nem a nyomozás izgalma viszi előre, hanem Nagy mérhetetlenül élvezetes stílusa, a lebilincselő téma, és a kíváncsiság az olvasó részéről: Mi jöhet még ezek után? (Varga 2021).

Még fontosabb ellenérve, hogy hiányzik a történet megoldásából az erkölcsi elégtétel, nem történik meg a világ morális rendjének visszaállítása, mivel csak az igazság derül ki, azaz csak az arisztokrata szerepet játszó Sobri Jóskát éri utol a büntetése; meghal, viszont a társadalmi és közösségi anomáliák megoldása – legalábbis a bűnügyi regény által közvetített polgári/értelmiségi világértés szempontjából – elmarad, hősei ugyanis nem polgári magatartások hordozói, környezetük jobbára feudális karakterű.

Arany János említett két balladájában, a *Tetemre hívásban* és a *Vörös Rébék* kifejtette történetben – ha nem is a 19. század végi és a 20. századi detektívregényből ismert formában – de szerepet kapnak a bűnügyi történet rekvizitumai és alakjai is. A *Tetemre hívást* általában középkori babonát dermesztően feudális környezetben megjelenítő szöveggént szokás interpretálni. Azonban, ha kilépünk ezekből a sztereotip értelmezési keretektől, és a jelölt műfaj kontextusába is behelyezzük a balladát, rájöhethetünk, hogy az elbeszélésben nemcsak „minden benne van”, ami egy bűnesetet feltáró narratíva, a nyomozást középpontba állító detektívtörténet sajátossága (bűneset – Bárczi Benő rejtélyes halála; nyomozó – az apa; a törvény intézményei és képviselői – a „tishti pörosztó” és a „kánoni pap”; a nyomozás eljárása – „tetemre hívás”; a gyanúsítottak – a család és a falu teljes népe; az első számú gyanúsított – Kund Abigél, aki utoljára látta élve az áldozatot és végül a fordulat – kiderül, hogy nem történt valódi gyil-

kosság), de az a változás is megjelenik a történetalakításban, ami szétfeszíti a „középkori balladisztikus történet” értelmezési kereteit, és a bűnügyi történet felé lendíti tovább a szövegalkotást. A két fiatal tragédiája ugyanis egyáltalán nem a törvények megsértése, hanem az ábrázolt világban szokványos értékek megváltozása, a normák hatályon kívül helyeződése miatt következik be. Igaz ugyan, hogy az életüket meghatározó normák és szokások még erősen feudálisak, de ők maguk már nem azok: sokkal közelebb állnak a modern ember nihilista világlátásához, mint a középkori lovagi/vitézi/úri magatartások közvetítette világlátáshoz. Ha Bárczi Benő csak egy középkori lovag volna, nem volnának erkölcsi dilemmái sem a közösségi, sem a kapcsolati viszonyait és lehetőségeit illetően, mert a lovagi viselkedéskultúra szabályai eligazítanák ebben. Ő azonban lelkileg labilis, a vágyainak és az érzéseinek kiszolgáltatott, exhibicionista modern hős, miképp „arája”, Kund Abigél személyisége is magában hordozza a női magatartásminták későbbi korokra jellemző változásait: a 19. században színre lépő „végzetasszony” karakterisztikáit. A múlt tragédiái ábrázolásának ugyanis csak akkor van értelme és jelentése, ha „jelen érdekű”, azaz a jelen (ez esetben a 19. század utolsó harmadának) kérdéseire és válságaira kérdez rá, illetve rájuk vonatkozó üzenetet, válaszokat közvetít. Hasonló poétikai megoldásokat érvényesít Arany a *Vörös Rébék*ben is, amelynek tere népi, paraszti környezet, Pörge Dani azonban „kiesik” a saját társadalmi közegében megvalósítható szerepmintákból, amelyek a gonosztett keretein belül egyrészt a betyár, másrészt az úri útonálló magatartásának felelnek meg. Az ilyen karakterű bűncselekmények ugyanis jól átláthatóak és megoldhatóak: a betyár (amivé végül Pörge Dani is válik) „fennakad” és kötelet kap, az úri rabló pedig többnyire „eltűnik”, társadalmi helyzetéhez méltó halált hal, azaz párbajban esik el, mint Sobri Jóska vagy Fatia Negra. Ezekre a bűnesetekre mondja *A vörös korona* nyomozója, Harmath Endre rendőrhadnagy, hogy fantáziátlanok, s nélkülözik a századfordulós bűntények eleganciáját, mint amilyen például a *Macskakő* bárzongoristája által kivitelezett kasszafúrás büntette.

Pörge Danit, a gyilkost „a törvény nyomozza”, de történetében nem az általa véghez vitt gyilkosságok felderítése a lényeges, hanem az a folyamat, ahogy bűnözővé válik. A férfi első tette, Rebi néni lelővése ugyanis véletlen, azaz gondatlanságból elkövetett emberölés. A tragédiát rossz döntéseinek sorozata, illetve azok a visszás közösségi helyzetek és szerepek idézik elő, amelyekben nem válnak el egyértelműen a jó és a rossz karakterisztikái; a kapzsiság, a megvesztegetés, a csalás és a kerítés hódíthat tért a köznapi vagy szokványos életvezetési modellek között, s ahol „mindenkiből lehet áldozat”, de a fordítottja is kiderülhet. Például a *Vörös Rébék* „hivatali ember”-e, a „kasznár” éppúgy nem áll az erkölcs magaslatán, mint Rebi néni, Sinkó Tera és végül Pörge Dani

sem. A mai értelemben vett krimi legfontosabb műfajalkotó eleme pedig épp ez, a „bűn nyilvánosságának demokratizálódása” (Varga 2021).

A mai értelemben vett detektívregény többnyire urbánus környezetben játszódik. Varga Bálint kiemeli, hogy ezekben a regényekben a fő karakterek, így a nyomozó és az elkövető is polgár, illetve ennek az értékrendnek a hordozója; legtöbbször mindketten nagyformátumú személyiségek: a nyomozás és a briliáns módon végrehajtott büntetés is fejlett intellektusra vallanak. E regénytípus megjelenése a 19. század közepére tehető, fénykora pedig – a Milbacher- és az András-regény fikciója szerint is – a millenniumi Magyarország idejére esik. Nem véletlenül. Ugyanis a jelölt időszakban alakultak ki azok az olvasói magatartások és igények is, amelyek az ilyen típusú regények, azaz a titokregény és a detektívtörténet befogadásához és megértéséhez szükségesek: az az érdeklődés és intellektuális hozzáállás, amely lehetővé teszi a bravúros nyomozás folyamatainak megértését, a nyomozóval, sőt az elkövetővel való „együtt mozgást” is a „felgöngyölítés” során. Varga szavaival élve, arra az attitűdre van szükség, amivel az olvasó bele tudja helyezni magát a történesekbe. Épp ezért a 19. századi titokregény magyar változatainak értelmezése, értékelése és a bűnügyi regény alakulástörténeti sorában való behelyezhetőségének paraméterei nem abból a komparációból következhetnek, illetve vonhatók le, hogy mennyire hatott rájuk és lettek utánpótlásai a Sue-féle titokregénynek, s még csak nem is abból, hogy mennyire felelnek meg egy mai értelemben vett detektívregény karakterjegyeinek. Sem Nagy Ignác, sem Kuthy Lajos nem rejtette véka alá, hogy regényeik megírását ez a mű (a *Párizs rejtelmei*), illetve ez a regénytípus inspirálta, s hogy ennek a magyar változatát szerették volna létrehozni és meghonosítani. A legfontosabb kérdés inkább az, hogy miért.

Imre László a legjelentősebb változást az elbeszélés nyelvének átalakulásában, és a nyelvhez való viszony ironikussá válásában látja. Nem véletlen, hogy mind Kuthy, mind Nagy vizsgált regénye folytatásokban, hírlapban jelent meg, nyelvükre a lebilincselő, az olvasói érdeklődést és kíváncsiságot felcsigázó stílus, valamint az önreflexió jellemző. Megjelent ugyanis városi újságíró és -olvasó karaktere az irodalmi közéletben.

[...] a tárgyalt regénytípus egy nagy, a szentimentalizmustól számítható korszak végén jelenik meg, ahogy másfélszáz év múltán a posztmodern is. Valami megelőző ellenében, vagy legalábbis valami megelőző iránti kétely jegyében működnek azok az ellentechnikák, melyek nemcsak az irodalmi rutin, hanem a gondolkodás sztereotípiái ellenében hatnak (Imre 1996, 196).

– mondja műfaj-monográfiájában a kérdésről Imre László.

Összegzés

A majd egy évszázadig teljesen feledésbe merült és a kánonból kiszorult Kuthy-, Nagy- és Beöthy-regények iránti figyelmet – sajátos módon – a bűnügyi regényről szóló diskurzus jelenkori felélénkülése hívta életre. Ugyanakkor a városregény megjelenésével és olvasásának igényével együtt ható, vele sokszor szétválaszthatatlanul összefonódó magyar titokregényt – mint a bűnügyi regény előképét, első megjelenési formáját – az urbánus próza legkorábbi változataként tartja számon a jelenkori recepció, Imre László hivatkozott monográfiájának vonatkozó fejezetei (Imre 1996, 1996a) mellett kutatások sora foglalkozik ma ezekkel a regényekkel és kérdésekkel (Bence 2022a; Farkas, 2022; Kálai 2014; Kovács 2022; Laczkó, 2022; Márton-Simon 2017; Völgyesi 2007).

A kortárs magyar krimi válfajai, mint amilyen a „bűnregény” (Milbacher Róbert: *Léleknyavalyák*, András László: *A vörös korona*, Böröczki Csaba: *Salomé nem szeret senkit*), a városregény és a kultúrkrimi karakterisztikáit egyesítő változat (Szilasi László: *A harmadik híd*, Baróthy Zoltán: *Utolsó napok*, Bíró Péter: *Hosszú árnyék*), illetve a gótikus pszichothriller (például: Nagy Gabriella *Elviszlek Amerikába* című regénye) sajátos és megegyező módon saját hagyományukként nem a 20. századi autentikus detektívregényt, hanem a 19. századi titokregény, illetve a különböző kispikái formákban megjelenő bűnügyi történetet aktivizálták, s íródtak rá.

A bűnügyi regény első megjelenési formáinak kutatásában nem volna érdektelen megvizsgálni a Kuthy-, Nagy- és Beöthy-regényeket a Magyar Regénytár sorozatban megjelentető, gondozó és elhelyező Mikszáth Kálmán néhány kisregényét is, mint amilyen az 1902-ben megjelent *A sipsirica*.¹²

Irodalom

András László. 2021. *A vörös korona: Mindenkiből lehet áldozat. Bűnregény.* Budapest: Kalligram Könyvkiadó.

Baróthy Zoltán. 2024. *Utolsó napok.* Budapest: Kalligram Könyvkiadó.

Bence Erika. 2012. Báthory Zsigmond arcképe (31–37). Barokk kor, barokk idő: új magyar „barokk” regény (63–69). Történelem, (napló)regény Vasagyi Mária: *Pokolkerék.* (71–77). In Uő. *Arachné szőnyege: A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig.* Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium.

¹² Vonatkozó rész kutatások: Bence 2015, 2022a.

- Bence Erika. 2015. Irodalmi és közéleti referenciák Mikszáth Kálmán prózáírásában. In *Virtuális irodalomtörténet*. 33–45. Veszprém: Iskolakultúra – Gondolat Kiadó.
- Bence Erika. 2022. Egy „19. századi” magyar bűnregény 21. századi értelmezése. Milbacher Róbert Léleknyavalyák című műfaj-rekonstrukciója. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 47 (1): 315–332.
- Bence Erika. 2022a. Miért kék macska? Beöthy László elfeledett regényéről. *Korunk* (Cluj-Napoca). 3 [33/7]: (7), 43–51.
- Bence Erika. 2022b. A bűn eleganciája és fantáziátlansága (András László: A vörös korona). In *A Tarkó-rejtély: Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 194–199. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Magyar Tanszék.
- Beöthy László. 1908. *Goldbach & Comp. fűszerkereskedése a „A kék macskához”*. Szerkesztette és bevezetővel ellátja: Mikszáth Kálmán (V–VIII.). Budapest: Franklin-társulat (Magyar regényírók képes kiadása, 31.)
- Bíró Péter. 2024. *Hosszú árnyék*. Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- Böröczki Csaba. 2023. *Szalomé nem szeret senkit: „bűn, regény”*. Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- Borbély Szilárd. 2006. „A tovább gondolkodó olvasó...”: Márton László regénye és a Kártigám. In *Uő. Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*. 37–41. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Farkas Nikolett. 2022. A járdakoptatás mint térszervező elem Nagy Ignác Magyar titkok című regényében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (1): 83–98.
- Hankiss János. 1928. *A detektívregény (A „népszerű irodalom” elmélete és története I.)*. Debrecen – Budapest: Csáthy Ferencz Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat R.-T.
- Hoffmann, E. T. A. 1987. *Az arany virágcserep: Scuderi kisasszony*. Ford. Horváth Zoltán, Gergely Erzsébet. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Imre László. 1996. A posztromantikus (Kuthy Lajos-, Nagy Ignác-féle) regény újdonsága a XX. század második felének jelenségei felől nézve. In *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. 177–196. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Imre László. 1996a. Két romantikus regény analógiái és oppozíciói (Eötvös József: A karthausi; Beöthy László: *Goldbach and Comp. fűszerkereskedése „A kék macskához”*). *Uő Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. 197–207. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kálai Sándor. 2014. Médium, műfaj, mediáció. (Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek). In *„Szirt a habok közt”: Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*. 179–185. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Krisztina. 2022. A modern nagyváros vizuális reprezentációi. Irodalom és fotóművészet kapcsolódásai. *Per aspera ad astra*. IX. (1) <https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa/article/view/5889/5688> (2024. szept. 25.)

- Kuthy Lajos. 1906. *Hazai rejtelmek*. Mikszáth Kálmán. *Bevezető*. (IV–VII). Budapest: Franklin-társulat. (Magyar Regényírók Képes Kiadása 8.).
- Lengyel Péter. 1988. *Macskakő*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Laczkó András. 2022. Variációk egy témára. (Nagy Ignác: Magyar titkok és Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek című művének viszonyáról). In *A Tudás Fája: Az I. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia dolgozatai*, szerk. Csányi Erzsébet. 438–465. Szabadka: VMFK.
- Márton László. 1998. Kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben (Két példa). *Jelenkor* 41 (2): 146–168.
- Márton-Simon Anna. 2017. Változatok rejtelmekre: A honosított és újraértett Sue-féle városregény a 19. század közepén. XX. Reál- és Humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. (ETDK) Kolozsvár, 2017. május 18–21. <https://etdk.adatbank.ro/pdf/martonsimonanna.pdf> (2023. szept. 20.)
- Mikszáth Kálmán. [1881]. *Mikszáth összes műve: Elbeszélések 33. kötet*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Mikszath-mikszath-osszes-muve-2A85B/elbeszelesek-2741-kotet-37D19/eji-setak-es-eji-alakok-i-1881-33-kotet-3BB95/> (2022. jún. 02.)
- Mikszáth Kálmán. 1973. *Galamb a kalitkában. Páva a varjúval. A szelistyei asszonyok. A sipsirica. Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Milbacher Róbert. 2018. *Léleknvavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Nagy Ignác. 1908. *Magyar titkok*. Mikszáth Kálmán. *Bevezető*. (VII–VIII.). Budapest: Franklin-társulat. (Magyar Regényírók Képes Kiadása, 5–6–7.)
- Sue, Eugène [Sue Jenő]. 1922. *Párizs rejtelmei. Regény, 1–3*. Budapest: Tolnai. (Tolnai regénytára).
- Szegő János. 2009. A krimik feltámadása. *Litera. hu*. ápr. 26. <https://litera.hu/magazin/tudositas/a-krimik-feltamadasa.html> (2022. márc. 4.)
- Varga Bálint. 2009. Nyomozás az első magyar krimi után. In *Lepipálva* (Tanulmányok a krimiről). Összeállította Benyovszky Krisztián és H. Nagy Péter. 49–81. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Varga Bálint. 2021. Nyomozás az első magyar krimi után. Dolgozat a magyar krimi kezdeteiről. *Magyar Krimiszemle*, ápr. 09. <https://magyarkrimiszemle.hu/2021/04/09/nyomozas-az-elso-magyar-krimi-utan/> (2024. szept. 25.)
- Völgyesi Orsolya. 2007. *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*. Budapest: Argumentum. (Irodalomtörténeti füzetek, 163).
- Žmegač, Viktor. 1987. *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Zsirmunszkij, Viktor Makszimovics. 1981. *Irodalom, poétika: Válogatott tanulmányok*. Ford. Brodszky Erzsébet, Katona Erzsébet, Kiss János. Budapest: Gondolat Kiadó.

RECONSTRUCTIONS OF 19TH CENTURY CRIMINAL STORIES AND 21ST CENTURY “CRIME NOVELS”

The books by Róbert Milbacher's *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* (*Soul Maladies – or On the Nature of Suicide and Other Destructive Substances*) published in 2018, and László András's *A vörös korona: Mindenkiből lehet áldozat* (*The Red Crown: Anyone Can Become a Victim*) which came out in 2021, both reflect on the nature—or rather the absence—of 19th-century Hungarian crime stories. The former's self-fiction draws on methods used in *Fanni hagyományai* (*Fanni's Traditions*), the *Testvériség-trilógia* (*Brotherhood Trilogy*), and *Pokolkerék* (*Hell's Wheel*): it defines its place in literary history as if it were a belated reconstruction of a missing, lost or forgotten work/genre. In László's novel, however, the protagonist, the detective Endre Harmath, speaks about the nature of 19th-century crime cases, especially about the phenomena experienced in this field in the 1880s, claiming that the most authentic portrayal of these can be found in Péter Lengyel's 1988 novel *Macskakő* (*Cobblestone*). These reflections might suggest that due to the absence of “ingenious”, large-scale, or surreal crimes (like *The Murders in the Rue Morgue*) in 19th-century Hungary—except for the era portrayed by Lengyel around the turn of the century—the genre itself is also missing from the representation of this period in Hungarian literature. Hence, as Milbacher does with *Léleknyavalyák*, the genre needs to be retrospectively created. This research aims to investigate, map out, and present how and in what form the genre might have existed in 19th-century Hungarian literature, and how it has been passed down in 20th- or 21st-century crime novels.

Keywords: criminal story, crime novel, investigation, short epic forms, post-romantic novel

O NEKIM SAVREMENIM REKONSTRUKCIJAMA KRIMINALISTIČKIH I DETEKTIVSKIH ROMANA 19. VEKA

Detektivski roman Roberta Milbahera *Léleknyavalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* / *Duševne bolesti ili o prirodni samoubistva i drugih smrtonosnih sredstava* (2018), baš kao i roman *A vörös korona: Mindenkiből lehet áldozat* / *Crvena krana: Svako može da postane žrtva* (2021) Lasla Andraša, upućuju na formu mađarske kriminalističke priče iz 19. veka, tačnije na njeno odsustvo. Milbaherova autofikcija zasnovana je na postupku poznatom još od romana *Fanni hagyományai* / *Fanikina zaostavština*, pa preko trilogije *Testvériség* / *Bratstvo*, sve do dela *Pokolkerék* / *Pakleni točak*, u kojem delo definiše sopstveno mesto u književnom razvoju kao da je u pitanju naknadna rekonstrukcija nedostajuće, izgubljene ili zaboravljene umetnosti (žanra). U romanu Lasla Andraša, međutim, glavni junak, detektiv Endre Harmat, govoreći o prirodni zločina u 19. veku, posebno o pojavama iz perioda osamdesetih godina, tvrdi da je, po njemu, zločin najautentičnije prikazan u romanu Petera Lenđela *Macskakő* / *Kaldrma* (1988).

Sva ta razmišljanja mogu nam sugerisati da, saglasno mađarskoj književnosti 19. veka (sa izuzetkom Lendelovog prikaza milenijumske epohe), u Mađarskoj nije bilo „maštovitih”, velikih ili nadrealnih zločina (kao što je, recimo, *Dvostruko ubistvo u ulici Morg*), baš kao i da je u reprezentovanju relevantne epohe u mađarskoj književnosti primetno odsustvo samog žanra, te ga je valjalo – kao što to čini Milbaher svojim *Duševnim bolestima* – naknadno kreirati. Cilj istraživanja je da, ukoliko je pomenuti žanr ipak postojao, ono ispita, mapira i predstavi u kom je obliku on bio prisutan u mađarskoj književnosti 19. veka i kako je nastavio da se prenosi u detektivski roman 20. i 21. veka.

Ključne reči: kriminalistički roman, detektivski roman, istraga, kratke epske forme, postromantični roman

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. szept. 10.

Közlésre elfogadva: 2024. okt. 1.

ERLINGHAGEN Erika

Bécsi Egyetem
Finnugor Tanszék
Bécs, Ausztria
erika.erlinghagen@univie.ac.at
ORCID 0009-0000-5328-1895

A MAGYAR ÉS A HORVÁT NÉPCSOPORT A BURGENLANDI REGIONÁLIS IRODALOMBAN

Hungarian and Croatian Ethnic groups in the regional
Burgenland literature

Mađari i Hrvati u regionalnoj književnosti Burgenlanda

A kelet-ausztriai Burgenlandban három őshonos, az állam által elismert kisebbség él: a magyar, a horvát, valamint a roma népcsoport. Bár ezen népcsoportok mindegyike saját szépirodalommal rendelkezik, a nagyközönség számára ez kevésbé ismert, mivel elenyésző és tematikailag eléggé specifikus. Ugyanakkor a régió német nyelvű irodalma, amely sokkal szélesebb közönséghez jut el, gyakorta megjeleníti és tematizálja ezeket a népcsoportokat, kultúrájukat, nyelvüket. A tanulmányban négy regény kerül összehasonlításra, melyekben a burgenlandi magyar vagy a horvát népcsoport szerepel. Ezáltal láthatóvá válnak a különféle irodalmi reprezentációk, a klisékkel való bánásmódok és a többségi társadalomban létező képek a két népcsoportról.

Kulcsszavak: burgenlandi regionális irodalom, magyar népcsoport, horvát népcsoport

Az egykori Magyar Királyság területén élő magyar kisebbségek közül, amelyek ma Magyarország különböző szomszédos államai között oszlanak meg, talán az ausztriai magyar népcsoport, illetve annak kultúrája és irodalma az, amely eddig a legkevesebb tudományos megítélésben részesült, főként magyar viszonylatban. Ennek okai részben bizonyára a magyar népcsoport kis létszámában¹ és a népcsoporton belül bekövetkezett tömeges nyelvvesztés-

¹ A 2001-es népszámlálás volt az utolsó, amelyen a köznyelvre is rákérdeztek: ekkor Ausztria-szerte összesen 25.884 osztrák állampolgárságú személy nyilatkozta, hogy a magyar nyelv- ►

ben keresendők. Ha azonban jobban körüljárjuk a témát, hamar kiderül, hogy itt történelmi, politikai és intézményi tényezők is szerepet játszanak, amelyek különösen a népcsoport láthatóságára, művészi kifejezőképességére és nem utolsósorban vitalitására voltak és vannak a mai napig negatív hatással. Bár a népcsoporton belül történnek erőfeszítések a nyelvvesztés visszaszorítására, valamint e közösség identitásának és kultúrájának életben tartására és továbbadására a jövő nemzedékek számára, mégis szükséges a tudományos kérdésfelvetés újragondolása annak érdekében, hogy ennek tárgyalására korszerű stratégiákat találjunk. A tudományok is (történelemtudomány, irodalomtudomány vagy a szociológia) jelentősen hozzájárulhatnak ehhez, nemcsak azzal, hogy bemutatják, hogy más népcsoportok Ausztriában hogyan küzdenek hasonló kihívásokkal, és hogyan élnek hasonló életkörülmények között, azaz olyan bevált példákat mutatnak be, amelyek érvelési kiindulópontként szolgálhatnak a politikai diskurzusban is, hanem azáltal is, hogy szélesebb fókuszot alkalmaznak, amikor a népcsoporttal, annak nyelvével és kultúrájával foglalkoznak. Ennek szellemében a jelen tanulmány a magyar népcsoport reprezentációival kíván foglalkozni az osztrák populáris irodalomban, pontosabban a burgenlandi regionális irodalomban, összehasonlítva azt a horvát népcsoport ilyen művekben való ábrázolásával. A magyar és a horvát népcsoport rövid bemutatása után néhány kiválasztott irodalmi példa kerül bemutatásra, amelyekben a két népcsoport különleges szerepet játszik. Megvizsgáljuk, hogy a két népcsoport irodalmi reprezentációi miben különböznek egymástól, és milyen okai vannak az esetleges eltéréseknek.

Két burgenlandi népcsoport és történelmi gyökereik

Burgenland Ausztria legfiatalabb tartománya, 2021-ben ünnepelte fennállásának 100. évfordulóját. A tartomány jellegzetességei – amelyeket a közéleti, politikai és médiadiskurzusban is gyakran hangsúlyoznak – a sajátos pannon táj, valamint a régió történelmében gyökerező multikulturalizmus és többnyelvűség. Ausztria hat autochton népcsoportja közül három él Burgenlandban, a horvát és magyar, valamint a roma népcsoport. A három népcsoport és a német nyelvű többségi lakosság közötti erőviszonyok Burgenland megalakulása óta lényegében stabilak: a Burgenlandban élő összesen 301.250 főből mintegy 35.000 fő tartozik a horvát népcsoporthoz, közel 4.500 fő a magyar népcso-

-
- ▶ vet használja köznyelvként. Közülük 10.686-an Bécsben, 4.704-en pedig Burgenlandban éltek (lásd <https://www.statistik.at/statistiken/bevoelkerung-und-soziales/bevoelkerung/bevoelkerungsstand/historische-volkszaehlungen>).

porthoz és 3.000–3.500 fő a roma népcsoporthoz. Burgenlandot alapvetően a partneri szellem és a népcsoportok és a többségi lakosság közötti tiszteletteljes együttélés jellemzi. A népcsoportok és jogaik – ha eltérő mértékben is – mind a tartományi kormányprogramban, mind a burgenlandi közszolgálati műsorszórásban és egyéb regionális médiákban is jelen vannak.² Ez azonban nem jelenti azt, hogy néha ne kerülne sor ellenségeskedésre a népcsoportok között vagy egy népcsoporton belül. Ausztriában mindegyik népcsoport nagymértékben függ a szövetségi kancellári hivatal általi népcsoport-támogatástól, amelynek keretében a pénzeszközöket viszonylag kompetitív pályázati eljárás keretében osztják szét.³ Ezért minden népcsoportnak szüksége van egy erős intézményi hálózatra, reprezentatív és sikeres érdekképviselőkre, széles hatókörű médiára és egy élénk közösségre, amely a többségi lakosság számára is látható és pozitívan érzékelhető. Különösen az utóbbi pont számos különböző tényező eredménye, és ebben fontos szerepet játszhat a kulturális mező – mind a népcsoport kultúrája, mind a többségi kultúra azon kulturális termékei formájában, amelyek valamilyen módon reflektálnak vagy utalnak egy népcsoportra, vagy tematizálják azt.

A burgenlandi horvát népcsoport

A burgenlandi horvát népcsoport a 16. században telepedett le a mai Ausztria, Magyarország és Szlovákia határvidékén, valamint Dél-Morvaországban. Ma becslések szerint mintegy 50–60 ezer horvátul beszélő ember él ezeken a területeken, többségük a mai Burgenlandban és Bécsben. Ezzel a burgenlandi horvátok a legnagyobb elismert népcsoport Ausztriában.⁴

Ami a horvát népcsoport kultúrájának, írásbeliségének és nem utolsósorban irodalmának a fejlődését illeti, csak néhány fontos tényezőt említünk. A reformáció idején számos horvát nyelvű protestáns tanító és teológus tevékenykedett itt, s nekik köszönhetők az első horvát nyelvű kiadványok Burgenlandban. Bár a horvát reformátorok munkája csak átmenetileg volt sikeres, irodalmi

² Lásd: <https://www.burgenland.at/verwaltung/land-burgenland/die-volksgruppen-des-burgenlandes/> A burgenlandi népcsoportmédiák példájaként lásd: <https://volksgruppen.orf.at/magyarok/>

³ Lásd: <https://www.bundeskanzleramt.gv.at/themen/volksgruppen/volksgruppen-foerderung.html> (2024. júl. 1.)

⁴ Lásd: „Kurzer Abriß der Geschichte der kroatischen Volksgruppe” [A horvát népcsoport történetének rövid áttekintése]: <https://hkd.at/deutsch/burgenlandischen-kroaten/geschichte-der-burgenlandischen-kroaten/>

eredményeik mégis a burgenlandi horvát írásbeliség kezdetét jelentik, mely első virágkorát viszont az ellenreformáció idején élte, amikor a 18. században a horvát származású püspökök és a jezsuiták horvát nyelvű vallási és oktatási műveket juttattak el a szélesebb közönséghez. Különösen az 1805-től megjelent évkönyv alakú kalendáriumok örvendtek nagy népszerűségnek a lakosság körében, és jelentősen hozzájárultak a burgenlandi horvát írásbeliség elterjedéséhez és megszilárdulásához. A burgenlandi horvát irodalom is a századforduló táján élte első fénykorát Mate Meršić-Miloradić pap műveinek köszönhetően. Az általa 1903 óta kiadott *Kalendar Svete Familije* [A Szent Család naptára] című parasztnaptárban egyedülálló és addig páratlan költői életművet hozott létre, és a burgenlandi horvátok kiemelkedő költőjévé vált. Ő írta a *Hrvat mi je otac* című burgenlandi horvát himnusz szövegét is. A 20. század első fele politikailag és történelmileg mozgalmas időszak volt: Burgenland első világháború utáni létrejötte, az ezzel járó változások az osztrák iskolarendszerben, a német nyelv államnyelvként való megerősödése, valamint a nemzetiszocialisták hatalomátvétele, az ezt követő, kisebbségekkel szembeni elnyomás, a második világháború és annak következményei mindhárom burgenlandi népcsoport számára súlyos következményekkel jártak (Schlag 2021, 15–60).

A következő mérföldkövek azonban fontosak voltak a horvát népcsoport fejlődése és mindenekelőtt összetartozása szempontjából: 1910-ben megalakult a *Naše novine*, a burgenlandi horvátok első újságja, amely rövid megszakításokkal és különböző neveken ma is megjelenik, jelenleg *Hrvatske novine* néven. 1929-ben újjáalakult a Horvát Kulturális Egyesület, 1934-ben Bécsben megalakult a Horvát-Burgenlandi Kulturális Egyesület, 1948-ban pedig szintén Bécsben a Horvát Akadémiai Klub. Ennek ellenére Burgenland szovjet csapatok általi megszállása, amely az 1950-es évekig tartott, a gazdasági válság, valamint az anyanyelvi oktatás megszüntetése az állami iskolákban tovább nehezítette a burgenlandi horvátok helyzetét. Végül 1955-ben a bécsi államszerződés 7. cikkében rögzítették a burgenlandi horvát kisebbség jogait, és részben alkotmányos státuszba emelték őket.

A hatvanas évek közepén, a bécsi és grazi iparosítás erősödésével sok horvát, akik addig hagyományos mezőgazdasággal foglalkoztak, ipari munkát vállalt. A burgenlandi munkaerő mintegy huszonöt százaléka immár a városi központokba ingázott – és a mai napig ezt teszi, szakítva a falusi hagyományokkal. Ez a régi horvát nagycsalád, a horvát faluközösség válságához vezetett. Nagy részük számára a szülői közösség hétvégi lakóhellyé válik (Darabos 2021, 93–106).

Az 1980-as évek elején a horvát népcsoport kisebb reneszánszát élte, amelyet főként az aktivisták új generációja kezdeményezett. A Horvát Akadémiai Klub

által évente megrendezett Horvát Ifjúsági Napok ennek az új mozgalomnak a találkozási és kibontakozási pontjává vált. Großwarasdorfban/Veliki Borištofban a KUGA (Kulturna zadruga) újjáélesztette az ifjúsági kultúra színterét, és néhány éven belül a modern, nem kizárólag folklorisztikus kisebbségértés központjává vált. A népcsoport ezen új, tudatos és kritikus nemzedékének köréből több horvát nyelvű rock- és popegyüttes, egy kiadó és számos kulturális kezdeményezés született.⁵ A nyomtatott sajtó területén a horvát népcsoportnak két nagy hetilapja van, valamint két magazinja, amelyek széles olvasótáborral rendelkeznek, továbbá számos horvát vagy kétnyelvű egyesületi újság. A médiumok többsége természetesen ma már online is elérhető (lásd Tyran 2021, 107–116; Novak 2023, 63–71).

A burgenlandi magyar népcsoport

A mai Burgenland magyar ajkú lakossága történelmileg különféle társadalmi rétegekre tagolódott. Egyrészt jelen voltak a társadalmilag és gazdaságilag meghatározó magyar nemesi családok, mint az Esterházyak, a Batthyányak és az Erdődyek, valamint a városokban élő magyar nyelvű vagy magyar nemzetiségi kötődésű kispolgárság. Másfelől ott voltak a „kisnemesi” parasztok, akik elsősorban Közép- és Dél-Burgenlandban éltek, valamint az észak-burgenlandi gazdaságok földművesei, akik társadalmilag perifériára szorított, úgynevezett „Biereschek” vagy béresek voltak, s napszámosként dolgoztak. Emellett a burgenlandi magyarok vallási alapon is megosztottak voltak: léteztek – és a mai napig is léteznek – katolikus, evangélikus és református közösségek. A különböző regionális, társadalmi és nem utolsósorban vallási csoportokra való elkülönülés okozta, hogy a burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz mintegy 25.000 tagja a 20. század első felében nem tudott közös csoportidentitást kialakítani (Baumgartner 2021, 14). 1921-ben megalakult Burgenland, ami drasztikus változást jelentett az ebben a régióban élő magyarság részére, hiszen a domináns többségi szerepét elvesztve kisebbségi helyzetbe került. Míg korábban a magyar volt a legfontosabb nyelv a régióban, ettől kezdve a német vette át a többségi nyelv szerepét. Számos családot elváltatott az új határ, és a magyar közszolgálatban dolgozó tisztviselők, tanárok vagy tudósok többsége Magyarországra költözött, ami a

⁵ A horvát népcsoport többségi társadalomban való ismertsége szempontjából kulcsfontosságú tényező, hogy olyan híres, Ausztria-szerte ismert személyiségek nyíltan felvállalják burgenlandi-horvát gyökereiket, mint a ma már elhunyt Willi Resetarits („Ostbahn Kurti”) énekes, vagy a testvére, Lukas Resetarits kabaréművész és színész, valamint a későbbiekben még említésre kerülő Thomas Stipsits kabaréművész.

burgenlandi magyarok számának jelentős csökkenését eredményezte. 1920-ban 24.899 fővel még a tartomány lakosságának 8,4 százalékát tették ki, de már három évvel később 15.224 fővel csak 5,3 százalékát. Becslések szerint az első köztársaság (1918–1938) idején Burgenlandban a magyarul beszélők száma 30–40 ezer körül volt (Somogyi 2021, 173). Azonban a második világháború után ismét csökkent a magyarok száma: a hagyományosan két-, illetve többnyelvű burgenlandi zsidók és romák elűzése és meggyilkolása miatt a burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz is súlyos veszteségeket szenvedett. 1945 után csak néhány észak-burgenlandi tanya körül és a közép- és dél-burgenlandi egykori kisnemesi településeken maradtak meg működő magyar nyelvű közösségek. Ezek azonban egymástól elkülönülten éltek – részben a fent említett szociális okok miatt, részben pedig az osztrák támogatás hiánya miatt. Az 1955-ös államszerződés 7. cikkében a burgenlandi horvátok és a karintiai szlovének számára megállapított kisebbségi jogok kezdetben nem vonatkoztak a burgenlandi magyarokra. Ennek következtében a magyar népcsoport egyértelmű hátrányba került az oktatás, a média és a politika területén. Nem volt elhanyagolható tényező az sem, hogy a magyar nyelv önmagában gyanúsnak és megbélyegzettnek számított Ausztriában abban az időben, mert a szomszédos, immár szocialista uralom alatt álló ún. keleti blokkhoz tartozó ország nyelve volt. Ennek eredménye – az egyre fokozódó asszimiláció és a népcsoporton belüli átfogó nyelvvesztés mellett – a népcsoport életének a magánszférába való áthelyeződése volt. Így a Magyarországtól a vasfüggöny által elszigetelt burgenlandi magyarok kulturális élete az 1950-es és 1960-as években elsősorban az egyházközségekben és helyi egyesületekben zajlott – például egyházi kórusokban, sportklubokban és néptáncsoportokban. 1968-ig tartott, amíg Oberwartban, azaz Felsőőrött megalakult a BMKE – Burgenlandi Magyar Kultúregyesület (Burgenländisch-Ungarischer Kulturverein BUKV) azzal a céllal, hogy egyesítse a hagyományosan megosztott burgenlandi magyar népcsoportot. Az ezt követő években további egyesületek jöttek létre, amelyek az ifjúsági munkára, valamint a magyar nyelv és kultúra megőrzésére összpontosítanak, mint az UMIZ – Magyar Média és Információs Központ (Unterwart/Alsóőr), a KBMKE – Közép-burgenlandi Magyar Kultúregyesület (Oberpullendorf/Felsőpulya) és a legutóbbi, az Észak-burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület (Weiden am See/Védeny). Bár az egyesületek tevékenységei között többnyire folklórprogramok (néptánc, kóruséneklés) és nyelvtanfolyamok szerepelnek gyerekek és felnőttek számára, valamint alkalmanként különböző tematikájú nyári gyermektáborok, a népcsoport ennek ellenére továbbra is az elöregedéssel, az egyre fokozódó nyelvvesztéssel és az asszimilációval küzd (bővebben lásd Erlinghagen 2023, 50–53).

Itt egyértelmű különbséget láthatunk a horvát népcsoporttal való összehasonlítás alkalmával, amely nagyon korán kezdett szerveződni, egyesületeket alapítani – nemcsak Burgenlandban, hanem Bécsben is –, és a többségi társadalom felé viszonylag összetartónak mutatkozni, bár pártpolitikai vonalak mentén. Ebben a tekintetben a társadalmilag viszonylag homogén összetételük – a magyarokkal ellentétben – mindenképpen előnyös volt a számukra.⁶ Emellett a burgenlandi magyaroknak ugyanazokkal a kihívásokkal kellett megküzdeniük, mint a horvátoknak – mint például az ingázás, a hagyományos faluközösségek felbomlása, az elvándorlás vagy éppen a vegyes házasságok a népcsoport és a többségi társadalom tagjai között, ami még inkább megnehezítette a magyar vagy horvát nyelv továbbadását.

Az 1976-os osztrák népcsoporttörvény bevezetése jelentős változást hozott a magyar népcsoport számára, mivel attól kezdve törvényes joguk volt a magyar nyelvű oktatáshoz és médiához is. Ezenkívül létrehozták az osztrák kancellária által biztosított rendszeres népcsoport-támogatást, és minden népcsoport számára összehívták a népcsoporttanácsokat, amelyeknek az a feladata, hogy a szövetségi kancelláriának nem kötelező érvényű tanácsokat adjon a népcsoportok problémáinak ügyében. 1992-ben a Bécsben élő magyarokat is a magyar népcsoport részeként ismerték el, ami újra felvirágoztatta a magyar népcsoport hagyományos megosztottságát.

A horvát és a magyar népcsoport az irodalomban

Kisebbségi helyzetben számos különböző aspektus összefüggésében fontos szerepet játszik a kisebbséget érő külső hatások vagy a többségi társadalom felőli megítélése. Az egyik ilyen szempont a kisebbséget tematizáló művészi vagy irodalmi alkotások, mind a kisebbségi kultúrán és irodalmon belül, mind azon kívül. Igen tanulságos lehet egy népcsoport reprezentációjának formáit elemezni a többségi társadalom irodalmában. Ezért a következőkben négy olyan regényt vizsgálunk, amelyek németül jelentek meg, és mindegyik kiterjedt recepcióval rendelkezik a régióban, kettő közülük országos, osztrák bestseller lett. Két regionális krimiről van szó – ez a műfaj jó ideje nagy népszerűségnek örvend a német nyelvterületen – és két regényről, amelyek a humoros regény-

⁶ Míg a horvát népcsoportnak jelenleg nagyjából tíz egyesülete van, amelyek között a népcsoport-támogatás keretében rendelkezésre álló pénzeszközök megoszlanak, addig a magyar népcsoporton belül kb. negyven egyesület működik, amelyek közül egyesek egymással versengenek. Ezek negyede Burgenlandban tevékenykedik (lásd <https://rolunk.at/nepcsoportunk/>).

irodalom műfajába tartoznak. Tehát nem a magasirodalommal foglalkozunk, hanem a népszerű szórakoztató irodalommal; a könyvek eladási száma messze meghaladja a magasirodalomét, és a közkedvelt magazinok, újságok és televíziós műsorok is tárgyálnak róluk. Tudjuk, hogy az irodalomnak kétségtelenül jelentős kommunikációs funkciója van a „másikkal” való szembesülés interkulturális folyamatában. „Az irodalmi szövegek, amelyekben idegen világok képei jelennek meg, és idegen perspektívákat kell felvenni, különleges szerepet játszhatnak az interkulturális kompetencia fejlesztésében, mivel sokféle lehetőséget kínálnak a kultúrák közötti megértés elősegítésére” (Becker 2007, 3). Sőt, azt is állíthatjuk, hogy az irodalom valójában képes „az előítéletek, képzeletek és sztereotípiák lebontására, az attitűdök megváltoztatására és a perspektívák lebontására” (Becker 2007, 224). Az imagológia különböző fogalmait ismerjük, mint például az „image/s” vagy „mirage/s” kifejezést, ami alatt az irodalmi szövegekben megnyilvánuló, gyakran hamis, torz vagy épp sztereotip elképzeléseket és véleményeket értjük „valakiről”. Különbséget tehetünk statikus és dinamikus képek között, amelyek vagy hosszú időn keresztül hatnak, mint a mentalitások, vagy hibrid terekben jönnek létre, amelyekben a kommunikáció közvetlenebb, gyorsabb a különböző médiumok és technológiák széles skálájának köszönhetően és ezért a tartalmak könnyebben változtathatók, azaz dinamikusabbak (Grabovszki 2011, 117–154). Az irodalom azon képességével kapcsolatban, hogy a kollektív emlékezet szintjén és ezáltal a kollektív és az egyéni identitásképzés folyamatában is részt tud venni, Erll hangsúlyozza, hogy „minden műfajú szöveg, mind a népszerű »triviális irodalom«, mind a kanonizált »magasirodalom« a kollektív emlékezet médiumaként szolgált és szolgál ma is” (Erl 2005, 249). Ennek megfelelően az ún. triviális, illetve szórakoztató irodalom különösen alkalmas a kisebbségek irodalmi reprezentációinak és hatásainak tanulmányozására.

A tanulmányban összehasonlításra kerülő művek a következők: Johanna Sebauer *Nincshof* (2023), Christine Grän – Hannelore Mezei *Glück im Burgenland* [Boldogság Burgenlandban]⁷ (2021), Thomas Stipsits *Eierkratzkomplott* [Tojánhímzés-összeesküvés]⁸ (2022) és Michaela Frühstück *Teta Jelka überfährt ein Hendl* [Jelka néni elüt egy csirkét] (2015). Az első kettőben a magyar

⁷ A cím szójáték: egyrészt arra utal, hogy a boldogság Burgenlandban található, másrészt a német boldogság szó (Glück) itt a főszereplő családneveként funkcionál, vagyis a cím így is olvasható: Glück úr Burgenlandban.

⁸ A cím a horvát népcsoportban elterjedt húsvéti tojánhímzés hagyományára utal, amely a magyar népcsoportra is jellemző.

népcsoportra való utalások találhatóak, az utolsó kettő pedig a horvát népcsoportot tematizálja. Itt látszik már az első nagy különbség: a magyar népcsoport csak utalások szintjén vagy egyes mellékszereplők formájában jelenik meg a könyvekben, miközben a horvát népcsoport esetén a nyelv, az életmód, a kultúra meghatározó elemek a regények tartalmi és nyelvi kialakításában.

Johanna Sebauer, aki a Fertőzug (Seewinkel) nevű kistérségben nőtt fel, jól ismeri a burgenlandi mesemondás hagyományát, ahogy az a horvát és magyar közösségekben elterjedt volt, és ismeri az ország magyar történelmét, különösen a Fertőzugban élő „béreseket” történetét. *Nincshof* című regénye egy kis fiktív fertőzugfaluról szól, amely mindent megtesz azért, hogy feledésbe merüljön, ahogyan egykor – a legenda szerint – már megtörtént. Sebauer regényében egy harmadik személyű/heterodiegetikus elbeszélő meséli el a történetet főként két nő szempontjára fókuszálva, akik így a regény főszereplőivé válnak: a több mint hetvenéves Erna Rohdiebl, Nincshof lakója, és Isa Bachgasser, egy negyven év körüli dokumentumfilmes, aki férjével és gyermekével Bécsből költözött Nincshofba. Ez a konstelláció már meg is adja a burgenlandi irodalom egyik klasszikus motívumát, a helyiek és az újonnan érkezettek szembenállását. Bár a szövegben számos utalás van arra, hogy Nincshof egykor Magyarországhoz tartozott, hogy a faluban egykor magyarul beszéltek, sőt a falu neve is a magyar „nincs” és a német „Hof” (magyarul: udvar, tanya, birtok) szavakból áll, a műben egyetlen magyar nyelvű szövegrészletet sem találunk. A helyiek nevei még az osztrák fülnek is nagyon németesen hangzanak, és Magyarország csupán az olcsó fogorvosok és szépségszalonok helyeként kerül említésre. Ha viszont – teljesen a Gaál Károly által kutatott magyar népcsoport elbeszélő hagyományának megfelelően⁹ – Erna Rohdiebl nagymamája otthon, védett környezetben – a regényben elbeszélte legenda logikáját követve feltehetőleg magyarul – meséli az unokájának, azaz Ernának a legendát az egykor a világtól teljesen elzárt, a nádas mocsarában megbúvó Nincshofról – matriarchális struktúráival és paraszti életmódjával –, a magyar „béreseket” hagyományát idézi fel az író anélkül, hogy megemlítené őket. Csak a szomszédos Zick, a szintén fiktív falu említésében van intertextuális utalás Klaus Hoffer kétrészes regényére, a *Bei den Bieresch* címűre, amely 2007-ben íródott, és szintén a magyar napszamosok életéből merít, és számos magyar nyelvű szót és szövegrészt, valamint új német–magyar szóalakzatot tartalmaz. Ez a mű azonban egyáltalán nem sorolható a nagyközönség körében ismert és kedvelt irodalom közé, miközben irodalmi körökben

⁹ Lásd Gaál Károly. 1988. *Aranymadár: A burgenlandi magyar falvak elbeszélő kultúrája*. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

kifejezetten elismerően fogadták. Feltételezhető tehát, hogy Sebauer nagyon is tudatosan épített be regényébe elemeket a burgenlandi magyar történelemből, de csak utalásszerűen, gyakran mintegy mellékesen, mellékmondatban említi őket. Felmerül a kérdés, hogy miért van ez így: Sebauernek nincs nyilvánvaló kapcsolata a magyar népcsoporttal, ismeretei a burgenlandi magyarságról „akadémikusnak” tűnnek abban az értelemben, hogy tisztában van a burgenlandi magyar történelemmel, mint egy elemmel a sok közül, de nem akar vagy nem tud hidat építeni a jelenleg Burgenlandban élő magyarsághoz és annak kultúrájához, mindennapjaihoz. Így nem találunk a szövegben olyan magyar elemeket, amelyek magából az elbeszélésből szervesen adódnának, még akkor sem, ha a fiktív falu magyar–német címadó neve ígéretesnek tűnik.

A *Glück im Burgenland* című regényünkkel Grän és Mezei egy regionális krimi hoznak létre, amelyben a főszereplő, Matrin Glück ezúttal Burgenlandban nyomoz – szintén egy fiktív faluban –, a Fertőtő közelében. A regény meghatározó eleme, hogy egy olyan sorozat része, amelyben a főszereplő, Martin Glück felügyelő mindig más-más osztrák helyszínen nyomoz. Az egyik rész Karintiában, egy másik Salzburgban, Bécsben, Stájerországban és az itt említett Burgenlandban játszódik. Ezért nem meglepő, hogy a regionális krimikre jellemző helyi színezetet olykor elsősorban sztereotípiák révén idézik meg a szerzők. Ez különösen a burgenlandi magyar kultúra ábrázolásában mutatkozik meg. A regényben számos magyar elem található, de ezek elsősorban gasztronómiai elemek: a főszereplők feltűnően gyakran és szívesen esznek magyaros ételeket, amelyeket „tipikusan burgenlandinak” neveznek, az ételek neveit azonban gyakran hibásan írják a regényben. Minden magyar származású szereplő vagy a bűnözőkhöz tartozik – itt egy régi magyar nemesi családról van szó, amelyet a faluközösség még mindig többé-kevésbé tisztel, de amely nemzetközi csempészhálózatot indított –, vagy a roma népcsoporthoz, mint például a pincérnő a kocsmában. A szereplőket is kifejezetten sztereotipikusan írják le – különösen a „tüzes, fekete hajú pincérnőt”, vagy a múltban élő, arrogáns, kőszívű nemest. Érdekes, hogy itt egyrészt nagy hangsúlyt fektetnek a magyar elemek beépítésére, s azokat Burgenland jellegzetességeiként mutatják be, és ez alapján utalnak Burgenland magyar történelmére. Szinte minden magyar név hibásan van írva, és egyértelmű, hogy itt olyan sztereotípiákat reprodukálnak, amelyek egy felületes, kívülről történő rátekintés eredményei.

Ezzel szemben az *Eierkratzkomplott* olyan regionális krimi, amelynek legfontosabb alkotóeleme az, hogy a főhős, Sifkovits nyomozó – a regény szerzőjéhez hasonlóan – maga is a horvát népcsoport tagja. Az eredmény egy a Stinatzban élő burgenlandi horvátok korabeli életmódjának hiteles-humoros, mégis

alapvetően pozitív leírása. A könyvben számos horvát nyelvű szövegrészletet találunk, van, amelyiket fordítással, de szerepel benne fordítás nélküli rész is. Aztán vannak utalások arra, hogy a németül közölt párbeszéddek horvátul folynak, így a regény a többnyelvűség ábrázolásának különböző formáit is hozza. Emellett a regény betekintést nyújt a hagyományokba és a szokásokba, valamint a burgenlandi horvátok belső dinamikájába is – mint amikor megemlíti a népcsoporton belüli különböző politikai és más világnézeti csoportosulásokat. A könyv egyéb elemei is azt a benyomást keltik, hogy egy ismeretlen világba kapunk exkluzív betekintést egy bennfentes perspektívából: az elbeszélés után egy horvát specialitás receptje olvasható, amelyet egy horvát nagymama süt a regényben, egy szójegyzék, amely a regényben használt burgenlandi dialektusban használt kifejezéseket fordítja le németre, és egy olyan részlet német fordítása, amely a regényben csak burgenlandi horvátul hangzott el. Nyilvánvaló, hogy a szerző itt egy széles célközönséget szólít meg, akiknek egy humoros krimi keretein belül akarja közelebb hozni a szerethetően sajátos burgenlandi-horvát világot. És ez többek között azért működik olyan jól, mert az előző krimivel ellentétben itt teljesen más az írói perspektíva: Stipsits egy népcsoport tagja, aki a saját népcsoportjáról ír, és így egy teljesen más, hitelesebb és természetesen ebben az esetben pozitívabb színezetű képet ad a népcsoportról. Ez a könyv ráadásul bestsellerré vált, különösen azért, mert szerzője egyben kabaréművész és színész is, akit egész Ausztriában ismernek. Számos filmes és televíziós fellépése, valamint az osztrák színpadokon kabaréművészként való szereplései mellett regionális krimik szerzőjeként is hírnevet szerzett magának: az itt tárgyalt könyv a harmadik a négy „Stinatz-krimi” közül. A krimik mindegyikében az úgynevezett „fejkendőmaffia” játszik kulcsszerepet a bűnügy megoldásában. Ők a felügyelő burgenlandi-horvát nagymamája és két barátnője, akik – ahogyan az a burgenlandi-horvát falvakban szokás – kiülnek a házuk előtti padra és beszélgetnek. Ezt egy tipikus klisé Stipsits kissé parodizálva felváltja regényében, de ugyanakkor a falusi kultúra alapvető részeként mutatja be ezt a gyakorlatot. Mindez többek között azért is működik kiválóan, mert éppen ez a – szerző által jó ismert – gyakorlat a horvát közösség jellemzőjeként szerves részévé válik a történetnek, és nem csupán sztereotip háttérelemként vagy karakterjegyként szolgál. Míg az előző krimiben a megközelítés mindenhez, ami magyar, kívülről – elsősorban a konyhaművészetten keresztül – történik, és ezért klisék sorozatának tűnik, addig Stipsits képes kreatívan bánni a saját népcsoportjáról szóló klisékkel.

Michaela Frühstück a *Teta Jelka überfährt ein Hendl* című regényével szintén sikeres volt, de nem ugyanilyen mértékben. A cselekmény Kroatisch-

Minihofban vagy Mjenovoban, egy valóban létező kis faluban játszódik a Burgenlandban húzódó osztrák–magyar határon, és a cselekmény az 1920-as évek közepén kezdődik, majd az 1970-es évek elejéig tart. A falu, közvetlenül a vasfüggöny mellett áll – a vágyakozás finis tereuma –, mókás figurák élnek itt, mint a két főszereplő, Jelka, a postásasszony és legjobb barátja, Szabó Margit, aki asztalos és „történetíró”. Bár magyaros hangzású neve van, mégis a horvát népcsoportoz tartozik, ami nem meglepő, különösen azért, mert a Magyar Királyságban élő horvát kisebbség hajdanán gyakran magyarosította vezetéknevét. A burgenlandiak 20. század eleji Amerikába vándorlása, a falubeliek nem éppen mindennapi, humoros jelenetei, valamint Margit és Jelka barátsága áll a regény középpontjában. Ugyanakkor a mű a horvát népcsoportot szeretetteljesen és bensőségesen ábrázolja. A többi műnél jóval elgondolkodtatóbb hangvételű regényben a szerző itt olyan témákat is érint, amelyek meghatározóak voltak Burgenland számára – többek között az életet a vasfüggöny mellett. Egy magyar származású sekrestyés mellett azonban egy kvázi horvát párhuzamos világ ábrázolásáról van szó, mely a nyelvi kivitelezésben is tükröződik a fordítás nélkül maradó horvát nyelvű részek és szavak formájában. Bár a regény könnyen befogadható, illetve követhető a burgenlandi-horvát hagyományok ismerete nélkül is, Stipsits krimijével ellentétben Fröhstück nem él azzal a lehetőséggel, hogy saját burgenlandi-horvát világát teljesen felfejtse az olvasók számára. Nem kapunk részletes magyarázatot a horvát népcsoport hagyományairól és sajátosságairól, nincs szójegyzék, nincsenek fordítások. Miközben tehát Stipsits kézen fogja az olvasót, és tudatosan bemutatja a burgenlandi-horvát világot, Fröhstück szintén hiteles betekintést nyújt a népcsoport kozmoszába anélkül, hogy bizalmaskodó lenne, mert végül mégis kissé idegennek hagyja az olvasó számára világukat a hiányzó fordítások, magyarázatok miatt.

A perspektíva kérdése

Amikor a vizsgált regényekben a horvát népcsoportról esik szó, akkor többnyire belső nézőpontból történik a rátekintés: a szövegnek szerves része a népcsoport kultúrája, a horvát nyelv és a burgenlandi horvátok története. Amikor a magyar népcsoportról van szó, az olvasó nem találkozik vele, legfeljebb csak célzás vagy utalás formájában. És gyakran még akkor sem magáról a népcsoportról van szó, hanem a burgenlandi magyar történelemről, a magyar elődökről vagy leginkább a határ menti magyarországi életéről – a hidegháború idején vagy a jelenben. Maga a magyar nyelv is sokkal kevésbé van jelen, mint a horvát.

A német nyelvű irodalom a népcsoportok életének valóságát tükrözi. Míg a horvát népcsoportot a többségi társadalom jelenvalóbbnak, kulturálisan színe-sebbsnek, korosztályilag összetettebbnek és politikailag aktívabbnak érzékeli, addig a magyar népcsoportot elsősorban a közép- és dél-burgenlandi településeken vélik jelenlévőnek, mint egy kicsi, inkább idősebb, főleg a folklór (azaz a néptánc, énekkar, konyhaművészet) terén reprezentált csoportot. A magyar népcsoportról vagy inkább az ausztriai magyarságról alkotott képet mindenekelőtt a 20. századi történelem és Ausztria jelenlegi politikai-gazdasági viszonya, vagy a szomszédos országhoz való személyes viszonyok dominálják. Nincsenek népszerű és ismert személyiségei, hiányzik az aktív fiatal generáció, a rockzenészek, a modern zenei fesztiválok és a kulturális kezdeményezések, amelyek a többségi társadalom számára releváns témákkal foglalkoznak népcsoport-specifikus szemszögből¹⁰ – mindaz tehát, ami a burgenlandi horvát népcsoport szempontjából adott. Így az osztrák, illetve a burgenlandi német nyelvű irodalomból is hiányoznak azok a hangok, amelyek képesek lennének hiteles képet nyújtani a magyar népcsoportról. Ennek több okból is jelentősége lenne: egyrészt növelné a népcsoport láthatóságát a többségi társadalomban, másrészt azokat a népcsoporttagokat is elérné, akik már nem tudnak elég jól magyarul ahhoz, hogy magyar nyelvű irodalmat olvassanak, miközben lehetőséget adna az identifikációhoz, harmadrészt pedig kiegészítené a népcsoport meglévő magyar nyelvű irodalmát. Mert ha a burgenlandi magyar nyelvű irodalmat olvassuk, akkor főként az idősebb generációk hangjával találkozunk egy olyan nyelven, amelyet ma már alig beszélnek a népcsoportban – a burgenlandi magyar tájszólást –, és akik egy olyan életről mesélnek, amely már idegen a fiatal generációk számára (lásd Erlinghagen 2023, 53–62). Végül a német nyelvű szórakoztató irodalom is lehetőséget kínál arra, hogy hozzájáruljon a magyar népcsoport többségi társadalomban kialakuló képének (pozitív) formálásához – legyen az humoros vagy komolyabb hangnemű szövegek formájában.

Irodalom

Baumgartner, Gerhard. 2021. Mit gespaltener Zunge: Sprachgruppen im Burgenland 1921–2021. In *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021, Band 2*. 11–30.

¹⁰ Ennek egyik példája az *Ich widme meine Erinnerungen den Menschen dieser Welt...* című előadás, amely két burgenlandi horvát nő ellenállási tevékenységéről szól, és Hanna Sturm önéletrajzán, valamint a Käthe Sassóval készült interjú alapult. A darabot Joško Vlasich és Peter Wagner állította színre, az előadás kétnyelvű és több burgenlandi helyszínen játsszák (lásd <https://www.youtube.com/watch?v=bmmYbWcZtxg>).

- Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung (Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller, Rosemarie).
- Becker, I. H. 2007. Vorwort. In *Dialoge zwischen den Kulturen, Interkulturelle Literatur und ihre Didaktik*. Diskussionsforum Deutsch, Band 24, Hohengehren: Schneider Verlag (Becker, I. H.).
- Darabos, Norbert. 2021. Die politische Geschichte der Burgenlandkroaten: Zwischen Tradition und Assimilation. In *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021, Band 2*. 93–106. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung (Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller, Rosemarie).
- Erlinghagen Erika. 2023. A burgenlandi magyar irodalom (feltételezett) hiányáról. *Szépirodalmi Figyelő* (5): 50–62.
- Erl, Astrid. 2005. Literatur als Medium des kollektiven Gedächtnisses. In *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft*. 249–276. Berlin: VERLAG (Erl Astrid-Nünning Ansgar).
- Grabovszki, Ernst. 2011. *Vergleichende Literaturwissenschaft für Einsteiger*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.
- Novak, Lydia. 2023. A burgenlandi horvátok kultúrája, irodalma és médiavilága. *Szépirodalmi Figyelő* (5): 63–71.
- Schlag, Gerald. 2021. Das Burgenland von seiner Entstehung bis zur ‚Auflösung‘ 1938. In *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021, Band 1*. 15–60. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung (Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller, Rosemarie).
- Somogyi, Attila. 2021. Die burgenländischen Ungarn: Ein historisch-geographischer Überblick. In *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021, Band 2*. 155–186. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung (Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller, Rosemarie).
- Tyran, Katharina. 2021. Politische und gesellschaftliche Wendungen, Errungenschaften und Umbrüche: Die burgenlandischen Kroatinnen und Kroaten ab den 1990er-Jahren. In *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021, Band 2*. 107–116. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung (Rathkolb, Oliver – Polster, Gert – Steiger-Moser, Susanna – Kirchknopf, Johann – Burgstaller Rosemarie).

HUNGARIAN AND CROATIAN ETHNIC GROUPS IN THE REGIONAL BURGENLAND LITERATURE

In Burgenland, located in eastern Austria, there are three indigenous minorities recognized by the state: the Hungarian, Croatian, and Roma ethnic groups. Each of these ethnic groups has its fiction, nevertheless, they are little known to the general public since they are insignificant and thematically quite specific. At the same time,

the German-language literature of the region, which reaches a much wider audience, often presents and thematizes these ethnic groups, their culture, and their language. The study compares four novels in which the Burgenland Hungarian or Croatian ethnic groups are featured. This makes visible the various literary representations, treatment of clichés, and the images of the two ethnic groups in the majority society. *Keywords:* Burgenland regional literature, Hungarian ethnic group, Croatian ethnic group

MAĐARI I HRVATI U REGIONALNOJ KNJIŽEVNOSTI BURGENLANDA

U Bugarlandu, koji se nalazi u Istočnoj Austriji, žive tri domicilne, od strane države priznate manjine: Mađari, Hrvati i Romi. Iako sve tri zajednice poseduju svoju literaturu, široka čitalačka publika nije upoznata sa njima, pošto su zanemarljive po obim, a tematski dosta specifične. Istovremeno, regionalna književnost na nemačkom jeziku, koja ima veću publiku, često predstavlja i tematizuje te nacionalne zajednice, njihovu kulturu i jezik. U radu se upoređuju četiri romana, u kojima su akteri Mađari i Hrvati iz Burgenlanda, čijim posredstvom postaju vidljive razne literarne reprezentacije, odnosi prema klišeima, kao i postojeće slike o tim nacionalnima zajednicama u većinskom društvu.

Gljučne reči: regionalna književnost Burgenlanda, nacionalna zajednica Mađara, nacionalna zajednica Hrvata

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. aug. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. okt. 10.

ETO: 37.025
371.39:004.048
DOI: 10.19090/hk.2024.4.52-66

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TÓTH Ágota

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
toth.agota@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0003-1235-305X

NÁMESZTOVSZKI Zsolt

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka, Szerbia
namesztovszkizsolt@gmail.com
ORCID 0000-0002-1625-0114

HORVÁTH FUTÓ Hargita

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
horvathfuto@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-3254-9319

DIGITÁLIS TRANSZFORMÁCIÓ, MESTERSÉGES INTELLIGENCIA ÉS OKTATÁS

Digital transformation, artificial intelligence and education

Digitalna transformacija, veštačka inteligencija i obrazovanje

A 21. században a digitális technológia térnyerése új tanulási környezetet hozott létre, és olyan lehetőségeket biztosít a tanítási-tanulási folyamatban, amelyekre a hagyományos tantermi oktatás keretében nem volt lehetőség. Pedagógiai módszertani váltás is zajlik, s módosul a tanári szerep, az információs társadalom pedagógusa mentor, aki a diák tanulását és fejlődését segíti a piacképes, gyakorlati tudás megszerzése érdekében. A fejlődést nem lehet megállítani, ezért fontos a tanárok innovációra való nyitottsága, és azoknak a

módoknak a megtalálása, amelyekkel az oktatás és nevelés szolgálatába, azaz a tantermi gyakorlatba állíthatók az információs társadalom új eszközei (a mesterséges intelligencia alapú chatbotok, fordítóprogramok, képgenerálók stb.).

Kulcsszavak: digitális transzformáció, mesterséges intelligencia, chatGPT, elektronikus tanulási környezet, piacképes tudás

21. század: internet és mobil technológiák, informatikai kultúra, hálózatosodás

A mai információs társadalomban jelentősen megnövekedett az információ szerepe, az információ önálló értéket képvisel. Értékké vált az adatok megszerzésének képessége, az informatika által nyújtott lehetőségek beépülnek hétköznapjainkba:

A számítógép és a mobiltelefon mellett más intelligens eszközök is megjelennek, amelyek befolyásolják életünket. Fontos kihasználnunk ezeket az új eszközöket, mert csak így élvezhetjük az új információs társadalom lehetőségeit. Az információs társadalom kihat életünk minden területére. Nemcsak a gazdaságot érinti ez a változás, hanem a teljes társadalmi rendszer átépül az információs társadalom logikája alapján. Ennek pedig mi is szerves része vagyunk (Avornicului–Seer–Benedek 2016, 70).

Kulcsfontosságúvá váltak az ehhez kötődő technológiák, valamint azok a kompetenciák, amelyek az információ eléréséhez, megszerzéséhez, szelektálásához, feldolgozásához, tárolásához, felhasználásához, valamint újraértelmezéséhez kötődnek. Ezek a trendek meghatározzák a technológia fejlődésének irányát, a munkaerőpiac igényeit, de jelentős elvárásokat támasztanak az oktatási rendszerekkel szemben is. Az Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa 2006-ban ajánlást fogalmazott meg az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról. Az európai referenciakeret kidolgozását azzal indokolták, hogy a globalizáció újabb és újabb kihívásokkal szembesíti az Európai Uniót, ezért minden polgárnak széles körű kulcskompetenciákra lesz szüksége ahhoz, hogy rugalmasan alkalmazkodjon a gyorsan változó és rendkívüli mértékben összefonódó világhoz. A kulcskompetenciák között szerepel a digitális műveltség is: 1. az anyanyelven folytatott kommunikáció; 2. az idegen nyelveken folytatott kommunikáció; 3. matematikai kompetencia és alapvető kompetenciák a természet- és műszaki tudományok terén; 4. digitális kompetencia; 5. a tanulás elsajátítása; 6. szociális és állampolgári kompetenciák; 7. kezdeményező-készség és vállalkozói kompetencia; 8. kulturális tudatosság és kifejezőkészség

(Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása 2006, 13). A digitális kompetencia magában foglalja az információs társadalmi technológiák (IST) magabiztos és kritikus használatát a munka, a szabadidő és a kommunikáció terén. Ez az IKT terén meglévő alapvető készségeken alapul: számítógép használata információ visszakeresése, értékelése, tárolása, előállítása, bemutatása és cseréje céljából, valamint a kommunikáció és az együttműködő hálózatokban való részvétel céljából az interneten keresztül (Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása 2006, 15).

A technológiai fejlődés az internet alkalmazásának lehetőségeit is folyamatosan bővíti. Amíg a Web 1.0 a múlt évszázad végén döntő többségében passzív böngészést tett lehetővé, szöveg, képek, hang és videó formájában, addig az új évezredben megjelenő Web 2.0 elsődlegesen a felhasználók és a különböző tartalmak interakciójára, valamint a mindenki számára elérhető tartalomlétrehozás folyamatára épült. A Web 2.0 szolgáltatásait a különböző tartalmak megosztása, blogok és mikroblogok, fórumok, valamint a közösségi oldalak robbanásszerű elterjedése határozta meg. A Web 3.0 ennek a folyamatnak a következő állomása, és a legjelentősebb karakterisztikája az, hogy a különböző információk között algoritmusok segítségével logikai kapcsolat jön létre (általában a felhasználók és digitális lábnyomuk, vagyis böngészési előzményeik, valamint azok között a fizetett tartalmak között, amelyek érdekesek lehetnek a számukra), és a rendszer képes lesz arra, hogy ezek alapján döntéseket hozzon. Emellett a meglévő adatbázisokat hatékonyan használja, és képes arra is, hogy az adott felhasználókkal folytatott kommunikációra „emlékezzen”. Ezeket a technikai megoldásokat általában a felhasználói élmény fokozására használják, de alkalmazható az online marketing során, a különböző termékek népszerűsítésére célzott reklámok segítségével, az online közösség felhasználói számának a növelésére, valamint a felhasználói aktivitás növelésére is. Ezek a technológiák először a chatbotok formájában jelentkező mesterséges intelligencia megjelenésével kerültek elérhető közelségbe.

Mesterséges intelligencia, interaktív kommunikáció, problémamegoldás

A mesterséges intelligenciát többféleképpen definiálják, értelmezik. A fogalmat először John McCarthy említi 1956-ban (Russell–Norvig 2010, 17). Neveléstudományi aspektusból talán Baker, Smith és Anissa meghatározása a legelfogadhatóbb, definíciójuk nem egy konkrét technológiát említi, hanem számítógépeket, amelyek képesek olyan kognitív feladatok elvégzésére, mint a tanulás és a problémamegoldás (Baker–Smith–Anissa 2019, 10).

A mesterséges intelligencia lehetőségeit kiemelt figyelemmel követte az Európai Bizottság is, amely megalapította a mesterséges intelligenciával foglalkozó magas szintű szakértői csoportot (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence). A csoport a jogi és etikai elemzések mellett pontosan meghatározta a mesterséges intelligencia fogalmát is:

A mesterséges intelligencia (AI) rendszerek emberek által tervezett szoftveres (vagy hardveres) rendszerek, amelyek fizikai vagy digitális dimenzióban cselekszenek egy összetett cél elérése érdekében. Ennek során adatgyűjtés révén érzékelik környezetüket, értelmezik az összegyűjtött strukturált vagy strukturálatlan adatokat, érvelnek az ezekből az adatokból származó tudás alapján, vagy feldolgozzák az információkat, és döntenek az adott cél eléréséhez szükséges legmegfelelőbb cselekvés(ek) ről. A mesterséges intelligencia rendszerek képesek adaptálni a viselkedésüket azáltal, hogy elemzik, hogyan befolyásolják a környezetet a korábbi cselekvéseik (Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence 2019, 6).

A ChatGPT egy mesterséges intelligenciára épülő eszköz, úgynevezett chatbot, amely interaktív kommunikációt (csetelést, csevegést) tesz lehetővé a felhasználókkal szöveges üzenetek formájában, és szövegről beszéddé alakított online kommunikációt is folytat. A felületet az OpenAI, egy Egyesült Államokban alapított mesterségesintelligencia-laboratórium hozta létre. A kutatólaboratórium egyik legközelebbi partnere a Microsoft cég, amely biztosítja a felhőalapú tárolást. Emellett a Microsoft komoly pénzeszközöket fektetett a ChatGPT fejlesztésébe, s lehetővé tette, hogy a szolgáltatás mögött a világ egyik legerősebb szuperszámítógépe legyen. A chatbotok képesek arra, hogy a megadott kulcsszavak (tartalom, stílus, technika) alapján különböző képeket generáljanak. Ezek a felületek is rendkívül népszerűek, mivel az így létrehozott képek jogtiszták, valamint ez az igény a képek létrehozásával kapcsolatosan egybeesik a közösségi oldalak által támasztott igénnyel és elvárással, amely az aktív tartalom-létrehozásról szól.

Ezeket a globális trendeket érdemes a technológia vívmányainak elterjedési sebessége aspektusából is megvizsgálni. Az elterjedési sebesség azt jelenti, hogy az adott technológia milyen gyorsan terjed el a világ országainak 80%-ában. Az elemzések szerint erőteljes gyorsulási folyamat figyelhető meg: a vasút például 125 év alatt terjedt el a világon, a telefon esetében ez az idő 100 évre csökkent, a rádió esetében már csak 75 év szükségeltett. A személyi számítógépek ennél is gyorsabban, 25 év alatt, a mobiltelefonok pedig 20 év alatt terjedtek el (Rab

2016, 7). A tendencia azt mutatja, hogy ezek a folyamatok nem csak egy nagyobb technológiára érvényesek, a gyorsulás megfigyelhető egy-egy technológián belül is, például az online eszközök/honlapok vagy a ChatGPT esetében is. Ez utóbbi szolgáltatás a beindítását (2022. november 30.) követő ötödik nap érte el az egymillió felhasználót, és 2024 első napjaiban 180 millió felhasználóval rendelkezik (Duarte 2024). Ez a növekedés az eddig tapasztalt leggyorsabb növekedés, és ha összehasonlítjuk a többi népszerű felülettel, az Exploding Topics felület által rögzített adatok alapján megállapíthatjuk, hogy amíg a ChatGPT-nek az egymillió felhasználó eléréséhez 5 napra, addig az Instagramnak 2,5 hónapra, a Facebooknak 10 hónapra, a Twitternek pedig 2 évre volt szüksége. Ez jelzi az oldal népszerűségét és a nagy méretű érdeklődést, azonban ez a folyamat nem lassul le, ugyanis a Threads közösségi oldalnak csupán 1 órára volt szüksége ahhoz, hogy elérje ezt a felhasználói számot (Duarte 2024).

ChatGPT, tartalomgenerálás, etikai kérdések

A pillanatnyilag elérhető legnépszerűbb mesterséges intelligencia-alapú felület, a ChatGPT alapvető funkciója, hogy a felhasználók kérdéseire és kéréseire válaszol, illetve valós időben folytat le beszélgetéseket. A válaszokat abból az adatbázisból meríti, amely 2021-ből származik. Emellett különböző algoritmusok segítségével, intelligensen alkotja meg a válaszokat, a nagyszámú felhasználó nagy mennyiségű visszajelzést ad, így ezek alapján is „tanul”, válaszai egyre kifinomultabbak lesznek. A felhasználók száma megoszlik az általuk beszélt nyelvek között. A ChatGPT a világ 95 nyelvén képes visszajelzéseket generálni, emellett 12 programozási nyelvet ismer (Flensted 2023). Természetesen leghatékonyabban a világnyelveken válaszol, de magyarul is elfogadhatóan kommunikál.

A ChatGPT alkalmazásának lehetőségei a mindennapi életben gyakorlatilag korlátlanok. Kérhetjük azt, hogy hozzon létre egy bejegyzést a közösségi oldalra, írjon beszédet egy megadott eseményre, adjon kreatív ötletet arra, hogyan lepjünk meg valakit, mit ajándékozzunk valakinek. Mivel hatalmas adatbázissal rendelkezik, meghatározó a jó kérdés feltevése. A fenn említett példák esetében fontos, hogy a célcsoport jellemzőit leírjuk, így minőségibb és tartalmasabb visszajelzéseket kaphatunk. Az említett példákon túl a rendszer képes arra, hogy egészségügyi tanácsokat adjon, kérdéseket válaszoljon meg szintén a rendelkezésre álló adatbázisok segítségével. Természetesen ez nem válthatja ki az egészségügyi szolgáltatásokat, de ötleteket adhat olyan egészségügyi problémák esetében, mint a megfázás vagy a fejfájás. A ChatGPT egyik

leghatékonyabb alkalmazási területe a programkódok vizsgálata és létrehozása. Az eszköz hatékonyan ír programokat a leggyakrabban használt programozási nyelveken a felhasználó által megadott kritériumok alapján. Emellett hatékonyan találja meg a hibát az egyes programkódokban is. A mesterséges intelligencia az informatikával kapcsolatos munkaerőpiacra is jelentős hatást gyakorol, és előreláthatólag gyakorolni fog a jövőben is.

A rendszer megjelenésével párhuzamosan bukkantak fel különböző felületeken a visszaélésekkel kapcsolatos beszámolók és lehetséges foratókönyvek. Ebben a pillanatban elmondható, hogy a rendszer nem segít olyan folyamatokban, amelyek nem etikusak, illegálisak vagy törvénytelenek, sőt megpróbálja a felhasználókat erről lebeszélni, segítséget próbál nyújtani a problémák békés megoldására. Emellett a szerzői jogok problémája is megjelenhet, ugyanis a közoktatástól kezdve az akadémiai közösség használhatják az egyének a megadott kulcsszavak alapján beadandók vagy tudományos munkák megírására. Saját munkaként használni egy mesterséges intelligencia által létrehozott tartalmat természetesen nem etikus, és következményekkel jár. Erre az új helyzetre a *Nature* folyóirat szerkesztősége reagált az elsők között, és kimondták, hogy a nagy nyelvi modellek (Large Language Models – LLM) használatát, mint amilyen a ChatGPT is, megfelelően kell dokumentálni. A mesterséges intelligencia által generált képeket nem engedélyezik, habár kimondják, hogy ez a terület még jogilag teljes mértékben szabályozatlan és megoldatlan. További problémákat eredményez az a tény, hogy amíg a különböző internetes források esetében a plágiumvizsgálat egyszerűbb volt (plágiumkereső szoftverek vagy akár egy egyszerű internetes keresés segítségével), addig ebben a pillanatban nem áll rendelkezésre olyan eszköz, amely hatékonyan jelzi, ha egy szöveget vagy képet mesterséges intelligencia segítségével hoztak létre (Szűts–Námesztovszki 2023, 61). A visszaélések elkerülése érdekében az oktatási intézményekben eseti bizottságokat hoztak létre, és állásfoglalást fogalmaztak meg a mesterséges intelligencia oktatásban és kutatásban való használatáról. A budapesti székhelyű Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kara például *A mesterséges intelligencia-alapú tartalomgenerálás használata a Karon* című (a University College of London azonos céllal készített anyagán alapuló) dokumentumban fogalmazta meg az irányelveit, amelyek a mesterséges intelligencia szöveggeneráló eszközeire – a ChatGPT, a CoPilot és a Google Bard – vonatkoznak:

Alapelvként elvárjuk, hogy senki ne használjon MI-eszközök által generált szövegtörzseket (pl. összefüggő gondolatsorokat) saját szellemi termék-

ként esszé vagy más hasonló mű, továbbá vizsgaválaszok létrehozásához, vagy bármely olyan esetben, amikor azt a követelmények kifejezetten tiltják, illetve semmilyen esetben ne tüntesse azt úgy fel, mintha saját önálló munkája lenne. Mindez nem vonatkozik arra az esetre, amikor az MI-eszköz használata kifejezett (kari, oktatói) elvárás (*A mesterséges intelligencia-alapú tartalomgenerálás használata a Karon, 3*).

Ha viszont az oktató egyértelművé tette, hogy a hallgató felhasználhat MI-forrásokat a munkájában, akkor ezt a tényt fel kell tüntetnie, s a dokumentum ajánlást is megfogalmaz, hogyan kell hivatkozni az MI-technológia használatára (*A mesterséges intelligencia-alapú tartalomgenerálás használata a Karon, 6*). A kar tehát nem az MI-technológia megtiltását, hanem hatékony, etikus és átlátható használatát szorgalmazza.

A nemzetközi szakirodalmat és a tudományos közösséget is élénken foglalkoztatja a mesterséges intelligencia oktatásban történő felhasználásának lehetősége. A technikai potenciálok mellett a jogi aspektusokat, a pedagógus felkészülésében, valamint a mindennapi oktató tevékenységében betöltött szerepköröket vizsgálják. A tudományos kutatások és publikációk esetében a szakirodalomban a plágium kérdésköre, a jogi és erkölcsi normák/szabályok, valamint a folyóiratok szerkesztéspolitikájának problematikája jelenik meg leggyakrabban a mesterséges intelligencia kapcsán.

Digitális megújulás az iskolában, új oktatási paradigmák, változó tanulási környezet

Az Európai Parlament és Tanács által 2006-ban megfogalmazott kulcskompetenciák, közöttük a digitális műveltség, vagyis az információs társadalomhoz kötődő technológiák magabiztos és kritikus használata a munka, a szabadidő és a kommunikáció terén, a tantervek és más oktatási dokumentumok révén bekerültek az európai oktatási rendszerekbe, s fejlesztésük kiemelt jelentőségűvé vált. Nyíri Kristóf 2008-ban *A tanulás filozófiája a mobil információs társadalomban* című tanulmányában már rámutatott arra, hogy a mobiltelefon korunk meghatározó kommunikációs eszköze, s mivel a számítógép-hálózat is elérhető rajta, domináns médiummá válik, s radikálisan átalakítja a tanulás mintázatait is: az informális tanulás világának további kibontakozását, a kollektív gondolkodás visszatérését siettetni, kiváltva az ismeretfilozófia forradalmát, s közelebből a neveléstudomány forradalmát (Nyíri 2008, 14). Az oktatási rendszerek felismerték az új technológia jelentőségét, s igyekeztek beépíteni,

saját szolgálatukba állítani eredményük javítása, a pedagógusok és a tanulók digitális írástudásának fejlesztése érdekében. A COVID–19 járvány segítette az IKT-eszközök elterjedését és széles körű használatát az élet minden területén. Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal ki is mutatta, hogy a koronavírus-járvány felgyorsította az internet és a mobilkommunikációs eszközök használatát, és számos területen az uniós átlagot is beérte a magyar használat. 2021-ben a magyar háztartások 91 százaléka rendelkezett széles sávú internet-hozzáféréssel, ami egy százalékponttal maradt csak el az uniós átlagtól (KSH 2021, 2), 2022-ben viszont meg is haladta a 91%-ot (KSH 2022, 2).

Az IKT-eszközök térnyerése, az új információszerzési és tanulási eljárások elektronikus (virtuális) tanulási környezetet generáltak, amely kibővít(het)i, kiegészít(het)i az iskolai oktatás lehetőségeit. A virtuális oktatás, vagyis a személytelenebb átadási forma (e-learning) szerepe a tanuló életkorának előrehaladásával egyre jelentősebbé válhat, kisiskoláskorban azonban a jelenléti oktatás a sikeresebb. Komenczi Bertalan *Tanulási környezet a 21. század elején* című kötetében kiemeli, 2008-ban a döntéshozók és az érintettek körében az általános vélekedés az volt, hogy a tanulás eredményességének fokozására, a tanulási lehetőségek szélesítésére és az intézmények gazdaságosabb, racionálisabb működésének elősegítésére az elektronikus és a tradicionális tanulási környezet valamilyen kombinációja lehet a legjobb megoldás (Komenczi 2016, 72). Erre mutatott rá a koronavírus-járvány idején zajlott oktatás is, hiszen a hátrányos helyzetű tanulók esetében az iskolabezárások jelentősebb tanulási elmaradásokat okoztak (Nahalka 2021, 22). Az IKT-eszközökkel támogatott oktatás személyi, technikai és tartalmi feltételekhez köthető. Az első a tanulók és tanárok számítástechnikai tudására (pl. fájlműveletek, Word, Excel, PPT, internethasználat), eszközhasználati ismereteire (pl. adathordozók, projektor, digitális tábla) és a digitális tananyagok kínálatában való tájékozottságra vonatkozik. Az iskolavezetésnek a feltételek megteremtése és biztosítása, a munkatársak támogatása és ösztönzése, valamint az innovativitás elősegítése a feladata. A technikai feltételek alatt a megfelelő tantermek, korszerű eszközök, korszerű hálózat és a képzett technikai személyzet (rendszergazda) jelenlétét értjük. A tartalmi feltételek előírják a megfelelő digitális tananyagokat, tananyagelemeket, melyekhez adekvát tanulási módszerek (kollaboratív, projekt, pár-, csoportmunka, vita, játék stb.) ismerete is elengedhetetlen (Török 2014, 329). A BYOD (bring your own device – hozd magaddal a saját eszközöd) modell a könnyen és gyorsan használható okoseszközöket állítja a mindennapi oktatás szolgálatába: „Előnye, hogy a diákok akár hálózati alapú feladatokat is megoldhatnak a tanítási órákon. Mindez leköti a figyelmüket és motiválja őket

a tananyag korszerű módszerekkel történő elsajátítására. Ugyanakkor hátránya, hogy nem feltételezhető, hogy minden tanulónak van saját eszköze, és az sem, hogy ugyanolyan mértékben képesek használni az eszközeiket” (Tomori 2021, 41). Az IKT-eszközhasználat a kutatások alapján önmagában nem növeli a pedagógiai hatékonyságot: „a hatékony digitális oktatás a modern pedagógiai elvekkel karöltve, a hagyományos tanár- és diákszerepek átalakulása mellett valósul meg, előtérbe helyezve a konstruktív és játékosított szemléletet, a tantárgyközi és készségfejlesztő megközelítést, hangsúlyozva többek között a tanulói együttműködést és az oktatás személyre szabását” (Sárkány 2019, 20).

Az új tanulási környezetben módosulnak a tanári szerepek is. A pedagógusok elsődlegesen az oktatásban betöltött központi szerepüket érzik veszélyben az új technológiák kapcsán, amely egészen odáig terjedhet, hogy attól tartanak, munkájuk feleslegessé válhat az oktatási rendszerben. Nyíri Kristóf *Virtuális pedagógia* című tanulmányában azonban éppen az ellenkezőjét próbálja bizonyítani, idéz többek között a Harvard Egyetem akkori elnökének tanulmányából is: „Am a folyamatos, közvetlen emberi kapcsolat elengedhetetlenül a komoly tanítás/tanulás lényegéhez tartozik, s ez mindig így is lesz. Végső soron az élő, face-to-face eszmecsere semmi sem pótolhatja hatékonyan. Noha az internet az interakció bizonyos formáinak jelentős térbeli, időbeli, sőt minőségbeli bővítését teszi lehetővé, mégis, az elektronikus kommunikáció mindig híján lesz az »igazi« beszélgetés döntő elemeinek” (Nyíri 2001, 31). Nyíri leszögezi: „A személyes kommunikáció sávszélessége összehasonlíthatatlanul nagyobb bármiféle virtuális csatornáénál” (Nyíri 2001, 31). A pedagógusok szerepe az oktatási folyamatban messze túlmutat a tudást átadó, offline tananyagokat feldolgozó szerepen, viszont az új oktatási paradigma a tanártól is másfajta felkészültséget és hozzáállást vár el: „Erősebben kell építeni a gyerekek élményvilágára, az új technológiákhoz való jó viszonyára. Lehet, hogy bizonyos tekintetben a tanár tanul a diáktól” (Sipos–Forgács–Fűzfa 2003, 49). A tanár az oktatás folyamatában betöltött színész szerepét felváltja a tanácsadói szereppel, azaz e-moderátorrá válik (Cindrić 2014, 157).

Az új technológiák alkalmazásával kapcsolatosan fontos figyelembe venni a hype-görbe szakaszait is (Grundmeyer, Trent. 2014. *Adopting Technology: Using Student Qualitative Data and Gartner’s Hype Cycle*. *Journal of Education and Training Studies*, 2 (1): 207–216.). A mesterséges intelligencia oktatásban történő alkalmazásával kapcsolatosan a hype-görbe első részében tartunk, amikor a társadalom túlzott elvárásokat támaszt az alkalmazással kapcsolatosan. Miután ezek nem teljesülnek, következik a kiábrándulás szakasza, majd a produktivitás fennsíkja szakaszon a technológiát a valós lehetőségei alapján alkalmazzuk az oktatási folyamatokban (Szűts–Námesztovszki 2023, 62).

Mesterséges intelligencia a magyarórán

A pedagógusok (köztük a magyartanárok is) módszer- és eszköztárát bővíti az új technológiai berendezések alkalmazása. A mesterséges intelligencia kiválóan alkalmazható az iskolai órákon, de a távoktatás során is: segítheti a pedagógusokat a tanórákra való felkészülésben, az oktatás személyre szabásában, az információkhoz való hozzáférésben, az ötletgyűjtésben, a különféle tartalmak létrehozásában, aminek eredménye a kreatívabb, tartalmasabb oktatás. A mesterséges intelligencia nyelvi feldolgozó algoritmusokon alapuló programjai képesek az élőbeszédet leírni, feliratozni, ezeket a platformokat a helyesírási készséget fejlesztő órákon alkalmazhatjuk, a tananyaghoz kapcsolódóan kikérhetjük a chatbot véleményét egy eseményről vagy összefüggésről, s a helyes kulcsszavak segítségével elérhető, hogy az adott korosztálynak megfelelő szinten alkossa meg a választát. Vitát generálhatunk, érvelést írathatunk a tanulókkal a chatbot véleménye mellett és ellen. A magyartanárt a chatbot a szövegalkotási készség fejlesztésében és a műelemzésben is segítheti, a minél precízebb utasítás megadása, a megfelelő kulcsszavak kiválasztása is feladat lehet a magyarórán, mert a témába való belemélyülést, a téma kutatását igényli: más szöveget ír a chatbot, ha pl. azt az utasítást adjuk neki, hogy elemezze Gogol *A köpönyeg* című művét vagy azt, hogy elemezze e regényt a felesleges ember típusa aspektusából, ilyen feladatokat akár a házi olvasmányok interpretációjánál is alkalmazhatunk.

A mesterséges intelligencia a fordítói szolgáltatásokat is átalakította, az MI-n alapuló fordító szoftverek használatának gyakorlása az anyanyelvi órán is indokolt. A fordítás kognitív nyelvtanulási stratégia. Az irodalmi értéket képviselő idegen nyelvű szövegek olvastatásával és fordításával olyan készségek és képességek fejleszthetők, amelyek „lehetővé teszik a hallgatók nyelvi leleményének kibontakozását, a problémamegoldó gondolkodás elmélyítését. Az olvasói tapasztalatra építő, befogadásközpontú irodalomtanítás érdekében rövidebb terjedelmű művek – célnyelvről magyar nyelvre való – fordításával a hallgatók nyelvi kompetenciája fejlesztésére koncentrálunk” (Bereczkiné 2008, 54). A fordító szoftverek által készített nyersfordítás alapja lehet az idegen nyelvi és célnyelvi szöveggel való foglalkozásnak, a fordítóprogram szövegének összevetése az eredeti szöveggel, majd a fordítás átdolgozása, javítása módot ad a fordítási eljárások, a jó és rossz fordítói megoldások megbeszélésére. Az „interetnicitás jegyében zajló művelődéstörténeti, irodalomelméleti kérdéseket érintő, multikulturális műveltséget adó fordításórákon” (Bereczkiné 2008, 54)

alkalom adódik az interkulturális kommunikáció nyelvi és kulturális aspektusainak megismerésére, az országok és régiók kulturái közti megértés fejlesztésére, az anyanyelv és az idegen nyelv hasonlóságainak és eltéréseinek összevetésére (Horváth Futó 2013, 45). A chatbotok mellett hatékonyan alkalmazhatóak azok a mesterséges intelligencia által támogatott felületek, amelyek segítségével képeket generálhatnak a tanulók a megadott kulcsszavak alapján. Érdekes része lehet az órának, ha a tanult tartalmakból képeket készítünk vagy egy megadott eseményre plakátokat hozunk létre. Itt is kulcsfontosságú kiismerni a rendszer logikáját, és olyan kulcsszavakat alkalmazni, amelyek alapján hatékony tartalmakat tud a rendszer generálni (megjeleníteni kívánt tartalmak, stílus stb.).

A 21. század iskolája a gyorsan változó környezeti, társadalmi, gazdasági körülményei között boldogulni képes felnőtteket kell hogy képezzen a diákokból. A Világgazdasági Fórum szakértői összeállítottak egy öt tényezőtől álló listát, ami az innovatív pedagógiára jellemző, ezek a következők: 1. örömteli, élményszerű, játékos, együttműködésen alapuló tanulás; 2. gyakorlati tapasztalaton, kutatáson, projektmunkán alapuló tanulás; 3. a diákok az új technológiákat ismerik, értik, használják a tanórákon; 4. a tanulás folyamatába fizikai, mozgásos elemeket is beépít; 5. nyelvileg változatos, sokszínű (Lannert 2023, 21). A Howard Gardner által kidolgozott többszörös intelligenciaelmélet alapján a mesterséges intelligenciát is segítségül hívva mind az öt pontnak megfelelő órát tarthatunk. Adhatunk pl. egy házi olvasmányt feldolgozó órán a zenei intelligenciában erősebb csoportnak olyan feladatot, hogy keressenek zenét az olvasmányhoz. Ezt megtehetik úgy, hogy maguk böngésznek valamilyen zenei internetes megosztó oldalon, de a ChatGPT segítségét is kérhetik. Mint azt már fentebb írtuk, nagyon fontos, hogy úgy adjuk meg az instrukciót, hogy a lehető legkevesebb lehetősége legyen a félreértésnek. Ebben az esetben lehet így: Javasolj zenét Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényéhez! De szűkíthetjük úgy a keresést, hogy csak popzenei javaslatokat kérünk. Azt is rábízhatjuk a csoportra, hogy milyen típusú zenét keresnek. A program több zeneszámot fog megnevezni, a feladat az lehet, hogy ezek közül választanak kettőt-hármat, és megindokolják, hogy miért érzik azokat a legmegfelelőbbnek. A vizuális intelligenciában erősebb csoportnak az a feladat adható, hogy javasoljon a program az adott műhöz illő képzőművészeti alkotásokat, a tanulók ezek közül választanak néhányat, s választásukat indokolják. Ezeknek a feladatoknak a bemutatása során a közös beszélgetésben kitérhetünk a különböző korstílusokra, a művészek egyéni stílusára stb. Adhatjuk azonban azt is feladatul, hogy egy képszerkesztővel (pl. a Microsoft képszerkesztőjével) készítsenek illusztrációt az olvasmány egy konkrét részletére. Ebben az eset-

ben azt is gyakorolják a tanulók, hogyan kell jól instrukciót megadni, persze, előtte a tanárnak be kell mutatnia ennek a technikáját. Ha maradunk az előző példánknál, akkor pl. adhatjuk ezt az instrukciót: egy 18 éves férfi felfelé megy egy bérház lépcsőjén. Baljóslatú kép. Grafika. Megadhatjuk a kép hangulatát, a stílusát, a technikáját. Mindezekhez a feladatokhoz csak néhány példát kell mutatnunk, azután rábízhatjuk a tanulók fantáziájára, kreativitására, hogy melyik részletre milyen stílusú képet készíttetnek. A logikai, matematikai intelligenciában erős tanulóknak adhatunk olyan feladatot, hogy arra kérdezzenek rá, egy regényben milyen földrajzi helyszínek szerepelnek, milyen életkorúak a szereplők, vagy bármi olyasmit, ami alapján a csoportban pl. diagramot készíthetnek, vagy akár vethetnek össze több adatot. Ugyanakkor arra is fel kell hívunk a diákok figyelmét, hogy kritikai szemlélettel olvassák a kapott információkat, mert elég gyakran ad meg téves adatokat a program. A *Bűn és bűnhődés* szereplőinek életkorára való rákérdezéskor pl. azt az információt adta, hogy Raszkolnyikov a harmincas éveiben jár, miközben a regényben 18 éves. Adhatunk tehát kifejezetten olyan feladatot is, ahol arra figyelnek, hogy milyen téves információkat kapnak. Ezzel, akár ismétlést, összefoglalást is tarthatunk, ahol a diákok a tanult anyaggal kapcsolatban kérdeznek rá olyan részletekre, amelyek kapcsán ellenőrizhetik, a program tévedni fog-e.

Összefoglalás

A mesterséges intelligenciával kapcsolatban leginkább a veszélyek, félelmek, visszaélések problematikája uralja a jelenlegi diskurzust. A tanárnak mindenképpen meg kell beszélnie ezeket a kérdéseket is a tanulókkal, de sok olyan előnye is van ennek a technológiai vívmánynak (pl. precízebb és objektívebb értékelés, stresszmentesebb tesztelés, interaktív tanulás, hatékonyabb tudáselsajátítás, a tanulók motiválhatósága, a tanulási folyamat egyéniesítése), amit lehet és érdemes is a tantermi gyakorlatba integrálni. A tanárok továbbra is kulcsszerepet fognak játszani a tanulási folyamat alakításában és irányításában, a mesterséges intelligencia pedig olyan támogató eszköz lesz a kezükben, amellyel fejleszthetik tanítási gyakorlatukat, és élményszerű (nyelvtan- és irodalom) tananyag-elsajátítást tesznek lehetővé. Az új technológia és a változatos oktatási módszerek átgondolt integrációja révén az oktatás a 21. század társadalmának elvárásaihoz igazítható, a digitális átállás pedig remélhetőleg az oktatási egyenlőtlenségek csökkentését is elősegíti.

Irodalom

- A mesterségesintelligencia-alapú tartalomgenerálás használata a Karon.* 2023. Budapest: ELTE PPK. <https://www.ppk.elte.hu/media/62/5c/2bbfde5c005ecad5a0b8bc36b661ac636273f34109276f0d4c5c4a71c00e/MI%20kari%20iranymutatas%202023%20HU.pdf> (2024. jan. 17.)
- Avornicului, Mihai – Seer László – Benedek Botond. 2016. Identitás a XXI. század információs társadalmában, az internet hatásai. *Logisztika – Informatika – Menedzsment* 1 (1): 70–74.
- Az Európai Parlament és a Tanács ajánlása (2006. december 18.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról (2006/962/EK). *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, 2006.12.30. L 394/10–L 394/18. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=DA> (2024. jan. 6.)
- Baker, Toby – Smith, Laurie – Anissa, Nandra. 2019. *Educ-AI-tion rebooted?: Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges.* London: Nesta Foundation https://media.nesta.org.uk/documents/Future_of_AI_and_education_v5_WEB.pdf (2023. dec. 12.)
- Bereczkiné Z. Anna. 2008. Frankofón mesék fordításával a befogadásközpontú irodalomtanításért. In *Új utak az anyanyelvi nevelésben és a pedagógusképzésben*, szerk. Benczik Vilmos. 54–58. Budapest: Trezor Kiadó.
- Cindrić, Josip. 2014. E-učenje, strategije učenja i samokontrola učenja. *Pedagogija, obrazovanje i nastava*, szerk. Hrvatić, Neven. 153–160. Mostar: Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti.
- Duarte, Fabio. 2024. *Number of ChatGPT Users 2024.* 2024. január 5. <https://explodingtopics.com/blog/chatgpt-users> (2024. jan. 5.)
- Flensted, Torbjørn. 2023. *How Many Languages Does ChatGPT Support?: The Complete ChatGPT Language List.* 2023. augusztus 22. <https://seo.ai/blog/how-many-languages-does-chatgpt-support> (2024. jan. 5.)
- Grundmeyer, Trent. 2014. Adopting Technology: Using Student Qualitative Data and Gartner’s Hype Cycle. *Journal of Education and Training Studies*, 2 (1): 207–216.
- Horváth Futó Hargita. 2013. Fordítás és szókincsfejlesztés. In *A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban III.: A sokoldalú nyelv*, szerk. Bene Annamária. 44–51. Szabadka: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. A Definition of AI: Main Capabilities and Disciplines. 2019. Brussels: European Commission. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines> (2023. dec. 23.)
- Komenczi Bertalan. 2016. *Tanulási környezet a 21. század elején.* Saarbrücken: GlobeEdit.
- Központi Statisztikai Hivatal. 2021. *Helyzetkép, 2021 – Digitális társadalom.* <https://ksh.hu/s/helyzetkep-2021/#/> kiadvany/digitalis-tarsadalom (2024. jan. 7.)

- Központi Statisztikai Hivatal. 2022. *Helyzetkép, 2022 – Digitális társadalom*. <https://www.ksh.hu/s/helyzetkep-2022/#/kiadvany/digitalis-tarsadalom> (2024. jan. 7.)
- Lannert Judit. 2023. Mit és hogyan tanítsunk a 21. században? *Új Pedagógiai Szemle* 73 (1–2): 13–30. <https://upszonline.hu/index.php?article=730102007> (2024. jan. 19.)
- Nahalka István. 2021. Koronavírus és oktatáspolitikai. *Educatio* 30 (1): 22–35.
DOI: 10.1556/2063.30.2021.1.2
- Nyíri Kristóf. 2001. Virtuális pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle* 51 (7–8): 30–39. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/virtualis-pedagogia>
- Nyíri Kristóf. 2008. A tanulás filozófiája a mobil információs társadalomban. In *Digitális pedagógia: Tanulás IKT környezetben*, szerk. Benedek András. 11–32. Budapest: Typotex.
- Rab Árpád. 2016. A kulturális és társadalmi háttér – kultúra és írástudás. In *A digitális kultúra hatása az emberi viselkedésre a gamifikáció példáján keresztül*. Doktori értekezés. 7–19. Budapest: Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola. https://phd.lib.uni-corvinus.hu/916/1/Rab_Arpád.pdf (2023. dec. 18.)
- Russell, Stuart J. – Norvig, Peter. 2010. *Artificial intelligence: A modern approach*. New Jersey: Prentice Hall Press – One Lake Street Upper Saddle River.
- Sárkány Kinga. 2019. Digitális oktatási tér: Háttérkutatások és megvalósulásai az okostankönyvekben. *Új Köznevelés* 75 (3–4): 19–21.
- Sipos Lajos – Forgács Anna – Füzfa Balázs. 2003. Iskolaszervezet és irodalomtanítás Magyarországon. In *Iskolaszervezet és irodalomtanítás a Kárpát-medencében*, szerk. Egedy Emese et al. 5–89. Budapest: Pont Kiadó.
- Szűts Zoltán – Námesztovszki Zsolt. 2023. A digitalizáció kihívásai a civil, mindennapi felhasználó szemszögéből: Fejleszti vagy kiváltja az egyént a mesterséges intelligencia használata az oktatásban? *Civil Szemle* 20 (Különszám VI): 57–67.
- Tomori Tímea. 2021. Az információs társadalom kihívásai az iskolapedagógiában (Szűts Zoltán: A digitális pedagógia elmélete). *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 30 (5): 41–47.
- Török Erika. 2014. Az IKT hatása a tanulási környezetre. In *Sokszínű pedagógiai kultúra II.: Neveléstudományi és szakmódszertani konferencia*, szerk. Torgyik Judit. 329–334. Komárno: International Research Institute.

DIGITAL TRANSFORMATION, ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND EDUCATION

In the 21st century, the rise of digital technology has created a new learning environment and opportunities in the teaching-learning process that were not possible in the traditional classroom. A change in pedagogical methodology is taking place, and the role of the teacher is also altering. The teacher of the information society is becoming a mentor who supports the student's learning and development to acquire

competitive, practical knowledge on the job market. Progress cannot be stopped, so it is important for teachers to be open to innovation, and to find ways through which the new tools of the information society (AI-based chatbots, translators, image generators, etc.) can be put to the service of education and teaching, that is to classroom practice.

Keywords: digital transformation, artificial intelligence, chatGPT, e-learning environment, marketable knowledge

DIGITALNA TRANSFORMACIJA, VEŠTAČKA INTELIGENCIJA I OBRAZOVANJE

Širenjem digitalne tehnologije u 21. veku nastala je nova sredina za učenje, a u procesu nastave i učenja stvorene su mogućnosti kakvih nije bilo u okvirima tradicionalne školske nastave. U toku je i promena pedagoške metodologije, menja se uloga nastavnika. Pedagog informatičkog društva je mentor koji pomaže učeniku u učenju i razvoju, da bi stekao praktično znanje orijentisano na tržište. Razvoj se ne može zaustaviti, pa je važno da nastavnici budu otvoreni za inovacije i pronalaženje metoda pomoću kojih se nova sredstva informatičkog društva mogu staviti u službu obrazovanja i vaspitanja, tačnije uvrstiti u praksu nastave u učionici (četbotovi, prevodilački programi na bazi veštačke inteligencije, generatori slika itd).

Ključne reči: digitalna transformacija, veštačka inteligencija, chatGPT, elektronska sredina za učenje, tržišno orijentisano znanje

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. febr. 10.

Közlésre elfogadva: 2024. szept. 1.

SCHIRM Anita

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, Magyarország
schirmanita@gmail.com
ORCID 0000-0002-4265-4147

A DIÁKNYELV RÉGEN ÉS MOST – A SZÓTÁRAK ÉS MÁS FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Student language in the past and now – in the reflection
of dictionaries and other sources

Jezik đaka nekada i sada – na osnovu rečnika i drugih izvora

A tanulmány a diáknyelv változását az első, nyomtatásban megjelent diáknyelvi szótártól, Dobos Károly 1898-as művétől kezdve napjaink diáknyelvi szógyűjteményeivel bezárólag veszi sorra. Az elemzett nyomtatott forrásokon kívül dalszövegeket, blogposztokat, a közösségi médiából származó videókat is felhasznál a diákszleng jellegzetességeinek a feltáráshoz. Az elemzés azt mutatta, hogy a szóanyag gyors változása ellenére a játékoság, a kreativitás, a humor végigkíséri ezt a szociolektust. Az idegen (kezdetben a latin és német, majd az angol) szavak használata minden korszakra jellemző. A főbb szóalkotási módok közé a köznyelvi szavak új jelentésben való használata, a metaforikusság, a népetimologizálás és a játszi szóképzések tartoznak. A diáknyelvi szótárakból és más, a diákszlent felhasználó forrásokból nem csupán az egyes szavak jelentését és a diákok nyelvhasználatának a leleményességét ismerhetjük meg, hanem bepillantást nyerhetünk a mindenkori diákéletbe is.¹
Kulcsszavak: diáknyelv, nyelvi változás, lexikográfia, diáknyelvi szótárak, szleng

Bevezetés

A tanulmány a diáknyelv változásait mutatja be főként a diáknyelvi szótárak szócikkein keresztül, de a nyomtatott forrásokon kívül dalszövegek, blogposztok,

¹ A tanulmány *A nyelv – nemzedékek kézfogása* mottót viselő 57. Magyar nyelv hete alkalmából 2023. április 11-én Szabadkán megtartott előadás kibővített, írott változata.

tankönyvek és a diákszlenggel foglalkozó YouTube-videók is elő fognak kerülni. Az írás célja annak illusztrálása, hogy bár a diáknyelv szavai az idők során igen sokat változtak, ám e szóanyag típusai lényegében azonosak.

A második világháborúig a nyelvészek a diáknyelvet a tolvajnyelv egyik változatának tekintették (Vasné Tóth 2012, 222). Az 1898-as első diáknyelvi szótár megalkotója, Dobos Károly is egy majdani argotszótárhoz gyűjtötte az anyagát, mivel az akkori diáknyelvi szavak nagy része a tolvajnyelvből származott, például: *begyulladni* 'megijedni', *bekáfolni* 'lerészegedni', *kóli* 'hazugság', *linkel* 'becsap', *staubolni* 'cigarettazni' (Vajthó 1930, 220). Ám annak ellenére, hogy az argónak és a diáknyelvnek vannak egyező szavai, a két nyelvváltozat nem azonosítható egymással. Velledits Lajos a csoportnyelvek közé sorolta a diáknyelvet, s ún. titkos nyelvnek, a tanulók egymás közti tolvajnyelvének tartotta (Velledits 1917, 59–60).

A diáknyelv az ifjúsági nyelvnek mint rétegnyelvnek egy változata (Szűts 2002, 101). Olyan önálló csoportnyelv, amelyet zömében a tanulók használnak, s amelynek a szavai főleg – de nem kizárólag – az iskolai élethez tartoznak. A diákélet fogalmai közül a tantárgyak, az érdemjegyek és a szórakozási formák megnevezései különösen nagy arányban képviseltetik magukat ebben a nyelvváltozatban (vö. Kardos–Szűts é. n., 18), de a diáknyelv szavai nem korlátozódnak kizárólag az iskolához kötődő jelenségekre. A diáknyelv „egy egész társadalom tükörképe” (Vajthó 1930, 220). Hoffmann Ottó (1996, III) szerint a diáknyelv egyszerre diákszleng, ifjúsági szleng és általános szleng is. A diáknyelv kialakulásában Matijevec Lajos (1972, 17) szerint több tényezőnek is fontos szerepe van. Használatával a beszélők egyrészt úgy érezhetik, hogy egy csoporthoz tartoznak, másrészt elkülönülhetnek a kívülállóktól, a tanároktól és a felnőttektől, továbbá szembeszegülhetnek velük. Ezek mellett a változatosság, a játékosság, a tréfálkozás, a csúfolódás, az utánzás, a feltűnés vágya és a hagyományos dolgoktól való eltérés is motiválja a beszélőket a diáknyelvi szavak használatakor. A diáknyelvre nagy fokú kreativitás jellemző, s alkalmazása főként a baráti, informális beszélgetésekre korlátozódik, ha pedig mégis hivatalos helyzetben jelenik meg, akkor képes a szituációt informálisá tenni (Csekő–Hollóy 2019).

Diákszlengben megkérdeztem a ChatGPT-t is, hogy tudja-e, mi az a diáknyelv (*Vágod, mi az a diáknyelv?*). A robot gyorsan összeszedte nagyjából a Wikipédia szintjén³ a diáknyelv definícióját, s a jellemzők közül az informalitást

² <https://chat.openai.com/> (2023. dec. 28.)

³ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Diákszleng> (2023. dec. 28.)

és a szlengszavakat emelte ki. Példákat azonban nem hozott, úgyhogy föltem neki egy újabb kérdést: afelől érdeklődtem, hogy milyen volt a diáknyelv régen és milyen most. A ChatGPT azt válaszolta, hogy a diáknyelv mindig is informális és dinamikus volt, és gyakran tartalmazott szlengszavakat és -kifejezéseket. A program immár példákat is írt. Az 1970-es és 1980-as évekből a *lemezbolt* 'zenebolt', a *bamba* 'nem figyelmes', a *téma* 'kérdés vagy probléma' és a *csapó* 'szórakozóhely' szavakat említette. A mai diáknyelvből pedig az online beszélgetések angol rövidítéseit, a *LOL* 'hangosan nevetni', a *BRB* 'mindjárt jövök' és az *OMG* 'istenem' kifejezéseket emelte ki, ám azt, hogy ezek pontosan miből is rövidültek (*LOL* = *laughing out loud*, *BRB* = *be right back*, *OMG* = *oh my god*), nem adta meg. Szótárakat nem említett, nem tért ki a főbb szóalkotási módokra sem, s az általa hozott példák nem tükrözték a régi és a mai diáknyelv különbségeit, illetve azonosságait. Úgyhogy a mesterséges intelligencia helyett érdemes vallatóra fogni a diáknyelvi szótárakat.

A diáknyelv gazdagon adatolt csoportnyelv. Az első, 1898-ból származó, nyomtatásban megjelent önálló magyar szlengszótár is éppen egy diáknyelvi szótár, Dobos Károly alkotása. E munkától kezdve napjainkig rendre jelentek meg diáknyelvvvel foglalkozó kötetek. A szócikkek segítségével bepillantást nyerhetünk abba, hogy a különböző korszakok fiataljai milyen kommunikációs kóddal rendelkeztek, s hogyan vélekedtek az iskoláról, valamint az élet más területeiről (Hoffmann 1996, V).

Diáknyelvi szótárak és gyűjtemények a kezdetektől napjainkig

A diáknyelvvvel Magyarországon Dobos Károly *A magyar diáknyelv és szótára* című munkája előtt rendszerszerűen nem foglalkoztak, csupán a főiskolák kiadványainak egy-egy lapja őrizte a diákok nyelvhasználatát. Emellett irodalmi művekből, például Jókai Mórnak az *Eppur si muove – És mégis mozog a föld* című 1872-es regényének *A csittvári krónika* fejezetéből ismerhették meg az olvasók a diáknyelv néhány jellegzetes szavát (pl. *kondizni* 'udvarolni', *kókvia* 'kollégiumi konyha'). De Móricz Zsigmond 1920-as *Légy jó mindhalálig* című regénye is tartalmazott diáknyelvi szavakat (pl. *brúgó* 'barna diákkenyér', *kalkulus* 'iskolai érdemjegy', *penecilus* 'tollkés'). Dobos Károlyt műve megírására Szinnyi József buzdította, Simonyi Zsigmond pedig a *Magyar Nyelvőr* révén még anyagot is gyűjtetett a számára. Dobos célja „a diákélet eleveenségének, kedves szeszélyességének, még könnyeiben is nevető életének” megőrzése volt (Dobos 1898, 8). Úgy vélte, hogy a diáknyelv híven tükrözi azt az átmeneti állapotot, amikor az „egyes szavak [...] még a lét s nem lét határán küzködnek

(sic!) s forronganak” (Dobos 1898, 8–9). Ám a szótárba csak azokat a szavakat vette föl, amelyek szerinte érdekesek vagy ismertebbek voltak, a „pillanat szülöttei” kimaradtak a gyűjteményből (Dobos 1898, 7–8). A diákiszavak nagy része ekkoriban idegen eredetű volt. Többnyire latin, ahogy azt a *longinus* vagy az *ekselni* szavak is mutatják, előbbi a ’hosszú, vékony diák’ megnevezése volt, míg utóbbi az ’ital fenéig való kiürítését’ jelentette. Ám a német hatás is jelentős volt (pl. *drukkolni* ’félteni a feleléstől’), főként Selmezbánya környékén, de tót (pl. *bekvakázni* ’elégteletet kapni’) és román kölcsönszavak (pl. *cseszku* ’elégtelen osztályzat’) is voltak az akkori diáknyelvben. A szóalkotásmódok közül a szerző a tréfás diáketimologizálásokat emeli ki. Például *lógyilkos*, ami annyi, mint ’logikus, bölcsészettan hallgató’, a fizikus *vizikos* volt, a nyelvész *nyűvész*, a filológust pedig *fileológos*nak nevezték. Az állatok neveinek metaforikus használata is jellemző volt: a kezdő diákot például *bagolynak*, *csirkének*, *gólyának* is hívták, az elégtelet osztályzatot, a *szekundát* pedig *csikónak*, *malacznak*, *medvének*, *kacsának*, *potykának* és *szukának* is mondták (Dobos 1898, 17–18). Az egyesnek számos egyéb elnevezése is volt még akkoriban, például *buger*, *bunda*, *bumszti*, *cseszi*, *cseszko*, *cseszku*, *csunda*, *daczi*, *dutyi*, *fordított szék*, *másodrend*, *rutyi*, *tropa*, *trotya*, *tunikás egyes*. Az italozásra is sokféle szinonimát használtak a diákok (pl. *befütyülni* ’berúgni’), s külön kifejezésük volt a nem pohárból, hanem üvegből történő ivásra is: *könyvnelkül* (sic!) *inni*. A szótárba bekerült szavak igen sokféle helyről származtak: Budapestről, Debrecenből, Esztergomból, Késmárkról, Rimaszombatból, Rozsnyóról, Selmezbányáról, Székesfehérvárról, Temesvárról, Tordából és Vácról is vannak adatok. A legtöbb szó Debrecenből és Selmezbányáról való, az előbbi helyről 200, míg az utóbbiról 157 található a kötetben (Vasné Tóth 2018, 19). Némely szócikkben etimologizálás is található, például az *ekselni* ’fenéig kiüríteni’ szónál a latin *ex* prepozícióból való eredet szerepel. Dobos szótárából nem csupán az egyes szavak jelentését és a diákok nyelvhasználatának leleményességét ismerhetjük meg, hanem a magyarázatok révén betekintést nyerhetünk az akkori diákéletbe is.

Dobos Károly 1898-as *A magyar diáknyelv és szótára* című munkájában legnagyobb számban debreceni szavak szerepeltek, szám szerint 200 volt belőlük a kötetben (Vasné Tóth 2018, 18–19). Majdnem 50 évvel később, 1941-ben S. Szabó József kifejezetten a debreceni diáknyelvi szavakat kívánta közreadni, mivel szerinte ez a kollégium képviseli a leggazdagabb és legszínesebb diákéletet. Szabó mintegy 12 éven át gyűjtötte anyagát. Főként a Kollégiumról megjelent könyvekből, írásokból szemezgetett, de szépirodalmi művekből, többek közt Jókaitól, Csokonaitól, Aranytól is vett át szavakat. Egykori kollégiumi

diákoktól is igyekezett anyagot szerezni, ám ez a próbálkozása kevés sikerrel járt. Összesen mintegy 1000 címszót gyűjtött össze, olyanokat, amelyek saját ítélete szerint „régbbiekek, tradicionálisak, közkeletűek”, s amelyek „klasszikusokká váltak” (Vasné Tóth 2018, 46). Ám a szóanyag rendszerezését már nem tudta befejezni. A *Debreczeni Képes Kalendárium* 41. számában azonban megjelent egy részlet a készülő munkából. Ez a mutatóvány 57 kidolgozott szócikket tartalmaz, s további 70 s, illetve sz betűs szót, valamint kifejezést sorol fel S. Szabó a gyűjteményében lévő címszók közül. Ezek az adatok is jól mutatják a diákok nyelvének ötletességét, fantáziadúságát. A *haszfájás* szó ekkor például az ismétlést (‘repetitio’) jelentette. Az eredetileg a növénygyűjtésre használt *botanizálás* szót pedig a csapszéki borvirágszedésre, azaz a mulatozásra, valamint a baromficsenésre is használták. A gyűjtemény szavai közt sok a latin, hiszen évszázadokon keresztül a latin volt a Kollégium nyelve. Ezt a hagyományt mutatja például a szójegyzék *ferula* ‘szégyentábla’ szava is. A szégyentáblát annak kellett hordania, aki a Kollégiumban magyarul beszélt. A szócikkből az is kiderül, hogy a diák csak úgy szabadulhatott meg ettől a táblától, ha az ebédnél ékes latin beszédet tartott.

A következő diáknyelvi szótárra több mint 30 évet kellett várni. 1972-ben jelent meg Matijevis Lajos *A vajdasági magyar diáknyelv* című könyve. A szerző a kötet anyagát 10 év alatt gyűjtötte össze. A kutatás során meg kellett küzdenie a tanulók ellenállásával, a válaszádtól való elzárkózásukkal, így a hagyományos módszereket, azaz a körülírást, az illusztráció felmutatását és a rákérdezést nem tudta sikerrel alkalmazni. Ehelyett rejtett, titkos gyűjtéssel, magnetofonos felvételekkel, valamint jegyzeteléssel jutott az adatokhoz. Az egyre gyarapodó gyűjteményét a szerző az általános iskolai tanársága idején még tovább növelte. Összesen 8000 szót gyűjtött össze, majd a szóanyag élő voltát később tanárok bevonásával diákokkal ellenőriztette. Az ellenőrzésben 26 helység 38 iskolája vett részt. Az ellenőrző pontok közt volt többek közt a Bácskából Csantavér, Óbecse, Szabadka, Temerin, Újvidék, Zenta, Zombor, a Bánságból pedig Nagyikinda és Törökkanizsa is. A terjedelmes gyűjteményből a vajdasági magyar diáknyelv szótárába végül 1476 szó és 200 állandósult szókapcsolat került be. A szavak többsége a diákéletre vonatkozik, és jelentésében eltér e szavak köznyelvi jelentésétől (pl. *benzintartály* ‘leány’, *drazsé* ‘igazgató’, *hóhér* ‘tanár’). A gazdag szinonimahasználat ebben a gyűjteményben is megfigyelhető, ahogy azt például a WC fogalmára használt szavak is mutatják: *buffé*, *cévé*, *füstölő*, *hábé* (= *higiénikus bázis*), *JUGODIM*, *kaszinó*, *kávéház*, *odbor* (vö. szerbhorvát *odbor* ‘bizottság, választmány’), *pipatórium* (= csak itt szabad cigarettázni), *szalon*, *tamóék* (vö. szerbhorvát *tamo* ‘ott,

ottan’), *vécó*, *vécóék*. A kötet végén térképlapok is helyet kaptak, közülük 8 térképen olyan fogalmak (pl. iskolaigazgató, számtan, golyóstoll) diáknyelvi megfelelői láthatók, amelyeknek vidékenként és helyenként igen gazdag változatai vannak. A kettes érdemjegy megnevezéseit vizsgálva kiderül, hogy mind a 26 gyűjtési pontról adatolható volt a *lúdnyak*. A Bánságban emellett a *fordított ötös*, a *hattyú*, a *kácsa*, a *cvancig*, a *cvó*, a *cvónyó* és a *teknős* kifejezéseket is használták, Bácskában pedig a *daci*, *devojka*, *dvica*, *gádzser*, *görbehátú*, *pulykanyak*, *soványka*, *talpas*, *vékonynyak* szinonimák adódtak a *kettesre*. Az adatokból kitűnik, hogy a szavak közt német és szerb hatást mutatók is vannak, a többi szinonima pedig hasonlóságon alapuló metaforikus kifejezés.

A diáknyelvi szótárak közt olyanok is találhatóak, amelyek egy-egy város egy-egy intézményének szóhasználatát térképezik föl. Ilyen Gémes Balázs *A kecskeméti diáknyelv szótára (1967)* című 1982-ben megjelent munkája is, aki a kecskeméti 607. számú Ipari Szakmunkásképző Intézet négy osztályában, három harmadikos és egy elsős osztályában vizsgálta a diáknyelvet. A szerző úgy tervezte, hogy a későbbiekben rendszeresen megismétli majd a vizsgálatot, azonban a terve a tantestület ellenállása miatt nem valósulhatott meg. Így *A kecskeméti diáknyelv szótára* egy egyszeri felmérés eredményét tükrözi. A szótárba Gémes nem vette föl azokat a szavakat, melyeket a tanulók beszélgetését megfigyelve jegyzett fel (pl. *bizi* ’bizonyítvány’), csak az írott felmérésből származó adatok kerültek be a gyűjteménybe. A szótár 1196 szócikk segítségével így egy igen kisszámú tanulóközösség nem teljes szókincsét mutatja be. A diákok Kecskemét környékéről és Szabolcs-Szatmár megyéből származtak, s építőipari szakmát tanultak. Így nem meglepő, hogy a szótárban szereplő szavak nagy részét az építőiparhoz kapcsolódó foglalkozások megnevezése teszi ki. A villanyszerelő például *csőkukac*, *drótféreg*, *dróthuszár*, *fáziskergető*, *kábelféreg*, *kábelkukac*, *kábelrágó*, *szikrabuzi*, *tyúkbeles*, *tyúkbélkergető*, a kőműves pedig *fecske*, *habarcskukac*, *kümmencs*, *malterbúvár*, *malterbuzi*, *malterkukac*, *téglaékszerész*, *téglaműszerész*. A női segédmunkást *habarcs-tündérnek*, a szorgalmasan dolgozó segédmunkást pedig *helótának* nevezték. E példák is a diáknyelv ötletességét, játékosságát mutatják. A kecskeméti diákság körében is megfigyelhetők a jellegzetes iskolai kifejezések, az érdemjegyek közül az elégtelenre például a *bot*, *ceka*, *daci*, *fa*, *fenyőfa*, *gamó*, *horog*, *högyös ötös*, *ostor*, *szálka*, *szekunda*, *tök*, *végnya*, *vinnyogó* szinonimákat közli a szótár. Gúnyt kifejező szavak is fellelhetők a gyűjtött adatok közt: a Kecskemét közelében lévő Kerekegyházát például *Kukáliának*, Kiskunfélegyházát pedig *Gyíkországnak* nevezték ekkoriban a tanulók. *A kecskeméti diáknyelv szótára* is mutatja a diáknyelv szinonimáinak nagy számát: a gyűjtemény a *lány*, illetve

a *nő* szavakra közel 100, a *fiú* és a *férfi* szavakra pedig 40-nél is több kifejezést ad meg. Közülük a *binye, cápa, csatring, falusi juliska, gyikos, lótetű, ludmilla, massa, moha, spingó, szőke ciklon, szüzi, textil, zuzmó* szavak a nőkre voltak használatosak, míg a *csolovek, csórógusztí, fájer, debla, gedeon, kóró, lipse, mikulás, pöcsös, szirmó* szavakkal a férfiakat illették ekkoriban a diákok.

A miskolci Fáy András Közgazdasági Szakközépiskolában végzett felmérést az 1983–1984-es, majd az 1984–1985-ös tanévben Csányiné Wittlinger Mária. Az első vizsgálata során az iskola minden évfolyamának egy-egy osztályával tölthetett ki diáknyelvi szavakat felmérő adatlapot. A tanulóknak különböző témákban kellett szavakat írniuk, majd azokat mondatba foglalniuk. Azonban a diákok zömében egymásról másolták a megoldásokat, így más módszerhez folyamodott a szerző. Újabb osztályokat vont be a vizsgálatba, s a tanulóktól már nem egyes szavak diáknyelvi megfelelőit kérdezte ki, hanem fogalmazásokat íratott velük. Ez a vizsgálati mód sikeresebbnek bizonyult, a név nélkül írt, kötetlen témájú szövegek alkotása révén ugyanis bőséges szóanyag gyűlt össze, s ebből készült el az *Egy miskolci szakközépiskola diáknyelvi szavai* című 1987-ben megjelent munka. Csányiné szótára 390 szócikkből áll. A 23 oldalas szótár nem csupán az egyedi, különleges diáknyelvi szavakat (pl. *orgia* 'házi-buli', *tonnamadonna* 'kövér lány') tartalmazza, hanem a jól ismert alakokat (pl. *diri* 'igazgató', *isi* 'iskola') is közli. Az iskola profiljából adódóan ebben a gyűjteményben a közgazdasági jellegű szaktárgyak diáknyelvi megfelelői is megtalálhatók. Például: *gazda, gazdalap, gazdi* 'gazdasági és jogi ismeretek', *gyakszi* 'gyakorlat', *gyors, gép* 'gyorsírás, gépirás', *statek* 'statisztika'. A szótárban a Miskolchoz kapcsolódó fogalmak diáknyelvi megfelelői is helyet kaptak. Például: *Búza* 'Búza tér', *FAXI* 'Fáy András Közgazdasági Szakközépiskola', *Gárdó* 'Gárdonyi Géza Ifjúsági Ház', *Lököm* 'LKM = Lenin Kohászati Művek'. A Központi Leánykollégiumra a diákok az *apácaház, kancakolostor, szűzgarázs, tyúkól* szinonimákat írták, a fiúk számára fenntartott Petőfi Kollégiumnak pedig *kakasülő* volt a neve.

A Sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnázium tanulói körében 1987-ben Tóth Kornélia végzett felmérést az iskolai élet diáknyelvi szavairól. A kérdőíves vizsgálat során 125 köznyelvi szó (pl. *bizonyítvány, érettségi, iskola, kollégium, szülői értekezlet, tanár*) megfelelőjére kérdezett rá a gimnazistáktól. A kapott válaszokból állította össze *A sárbogárdi diáknyelvi szótárát*, amely 65 oldalon 855 címszót tartalmaz. A szerző a diáknyelvi szavak csoportosításához a tájszavak rendszerében használt osztályozást használta föl, azaz megkülönböztette egymástól a valódi, a jelentésbeli és az alaki diáknyelvi szavakat. A valódi diáknyelvi szavak a köznyelvben nem fordulnak elő, csak a diáknyelv-

ben jelennek meg. Ilyen például a *dimbulda* 'tornaterem', a *falikutya* 'faliújság', a *bekottázza a lenyót* 'megtanulja a leckét' és a *pedál-medál* 'jeles osztályzat'. A jelentésbeli diáknyelvi szavak megtalálhatók a köznyelvben is, ám a diáknyelvben a köznyelvtől eltérő jelentésük van. Például: *esti mese* 'KISZ-gyűlés', *garancialevél* 'bizonyítvány', *technokol* 'hízelgő diák', *golyózik* 'gondolkodik', *környezetbarát* 'sok elégtelen osztályzata (fája) van', *verekedő* 'vonalzó'. Az alaki diáknyelvi szavak pedig csupán alakjukban térnek el a köznyelvi szavaktól. Például: *bogozgató* 'igazgató', *isiköpeny* 'iskolaköpeny', *nagydoga* 'témazáró dolgozat', *suti* 'ügyetlen diák', *szakfe* 'szakfelügyelő'. A gyűjtemény számos példája igazolja, hogy az 1980-as évek végi regionális diáknyelv is rendkívül kreatív és szellemes volt. Például: *étlap* 'felmérő dolgozathoz megadott kérdések', *habostorta* 'érthetetlen tanári magyarázat', *gyorsposta* 'súgás', *Kossuth-díj pénz nélkül* 'igazgatói intés', *Olympos* 'tanári szoba'.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége 1992-ben pályázatot hirdetett *Hogyan beszél ma az ifjúság?* címmel. A pályázatra beérkezett alkotások anyagát felhasználva állította össze Kardos Tamás és Szűts László a *Diáksóder: Hogyan beszél a mai ifjúság?* című kötetet. A könyv legterjedelmesebb fejezete a *Napjaink diáknyelvének szótára*, amely mintegy 3000 diáknyelvi szó és kifejezés jelentését és használati körét mutatja be. A szótárból szándékosan kimaradtak a diáknyelv szavai közül a szitkozódások és a trágárságok. Az ábécérendbe sorolt címszavak mellett rövid értelmezés található, majd dőlt betűvel egy-egy példamondat is szerepel, amelyekben szintén gyakoriak a diáknyelvi szavak. Például a *kopírbébi* 'aki lesi szomszédja dolgozatát' szócikkében az alábbi példamondat olvasható: *Egy kopírbéбивel ülök egy padban, aki folyton skubizz a dolimat*. A kötetnek egy másik szótári része is van, amely a diáknyelvi szótár fordítottjának tekinthető, ugyanis a köznyelvi szavak diáknyelvi szinonimáit tartalmazza. Nézzük, hogyan nevezték a különböző autómárkákat a kilencvenes években a diákok! A Trabant akkoriban *aszfaltbuborék*, *aszfaltpattanás*, *büdöske*, *furnérláda*, *gyufaskatulya*, *kolbászfüstölő*, *közúti légy*, *lökhardtásos (négy-kerekű) szappantartó*, *műanyag Jaguár*, *országúti bacilus*, *papírjaguár*, *papírmecedesz*, *röfi*, *Strabanc*, *szappantartó*, *Trabi*, *Trabicsek* és *Trabkó* volt, a Dacia román *csoda*, a Wartburgot *büdöske*, illetve *vartyogó* névvel illették a diákok, a Lada, illetve a Lada Samara *csacsi*, *szamár*, valamint *dobozautó* volt, a Zaporozsecet *kerti traktornak*, *kozák Mercinek*, *tajga rémének*, *Traktorozsecnek*, *zápínak*, *Zápor Jóskának* és *záporozónak* hívták, míg a Polski Fiatot a *bádogbugyi*, *egérkamion*, *fiatovics*, *fityó*, *inkubátor*, *pázsitmókus* és *zsebcirkáló* nevekkkel illették.

A *Diáksóder* szavait 1992-ben gyűjtötték, lássunk ebből az időszakból egy dalszövegrészletet, amely megörökítette az akkori diáknyelvet. A *Rapülők*

együttes 1992-es *Némben one* számában⁴ hangzik el a következő: *Cicababa, pipi, csibe, csajszi, liba, szivi, bige / Mindegy hogyan nevezed, hogy magázod vagy tegezed / Mert belőle csak egy van, ő a némben one. [...] Ha jelen van a dizsiben, hát híre megy a cityben, / És megfordul az áram is a hifiben, de iziben. A nőre használt szinonimák (cicababa, pipi, csibe, csajszi, liba, szivi, bige, némben one), akárcsak a szórakozásra használt angol eredetű szavak (dizsi 'diszkó', city 'város', hifi 'hifitorony')* mára már eléggé elavultak.

A sárbogárdi diáknyelv szótárát elkészítő Tóth Kornélia 1994-ben egy újabb diákszótárt jelentetett meg. Ezúttal Thomann Mónika szerzőtársával az ELTE-n készült diáknyelvi témájú szemináriumi dolgozatokat szerkesztették egybe, s egészítették ki saját gyűjtésükkel. A diáknyelvi kéziratok 28 település 32 iskolájából tartalmaztak anyagokat. A feldolgozás eredményeként látott napvilágot a 4334 címszóból álló *Magyar diákszótár (1965–1980)* kötet, amely a címben megjelölt évek diáknyelvébe ad betekintést. A szócikkekben az adat származási helye is megtalálható. A kötet végi összesítésből (Thomann–Tóth 1994, 115) kiderül, hogy a szavak 21,6%-át Budapestről, 11,5%-át Kecskemétről, 8,5%-át Szolnokról, 3,1%-át Miskolcra, míg 2,7%-át Székesfehérvárról gyűjtötték. Az *autogramozik* 'szülő helyett maga írja alá az ellenőrzőt' és a *gesztenyés* 'alacsony színvonalú' például Szolnokról származik, a 'felelés' jelentésű *fehérterror* túlzó kifejezést Budapestről adatolták, a *pirított hógolyó* 'túrógombóc', illetve a *kamaszpanasz* 'osztályfőnöki óra' alakok pedig Bányterenyéről valók. Az adatok mind a diáknyelv kreativitását tükrözik. A szellemes szóalkotásokon túl a *Magyar diákszótár* is a diáknyelv szinonimáinak gazdagságáról tájékoztat, például a *buta* szóra 100-nál is több diáknyelvi megfelelőt közöl, többek közt az alábbiakat: *agyhúgyköves, agyilag tajga, agyilag toprongy, állatkirály, beütéses, egytekervényű, elefánt, fakilincs, foltos, gyappant, gyógyegér, kábé hat, kányási tűzoltószen, lúgzott agyú, madárfejű, mozigépész, mucsai, puding-agyú, sajtos, stikkés, stoplámpaagyú, száztíz százalék, szellemi rövidnadrágos, tahovics, talajvizes, téstás, tüskés agyú, veréb.*

Az 1975 és 1990 közti időszakban, zömében 1987–1988-ban Hoffmann Ottó az ország minden megyéjének néhány iskolájában a 10–14 éves korosztály szóhasználatát vizsgálta. A diáknyelv jellegzetességein túl fel akarta térképezni az akkori iskolai úttörőszervezet mozgalmi nyelvét is, így különböző iskolaújságok és szakkörök írott és élőszóbeli anyagát is átnézte. A mintegy negyedmilliósról végül 32 500 cédulává állt össze. Ennek a gyűjteménynek egy részéből készült a *Mini-tini-szótár*. A kötet alcíme – *A mai magyar diáknyelv*

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=qiHqjAvMK1I> (2023. dec. 28.)

szinonimaszótára – már mutatja, hogy nem a hagyományos diáknyelvi szótárral van dolgunk. Hoffmann Ottó munkája ugyanis fogalomkörüi szinonimaszótár, vagyis a diáknyelvi szavak nem ábécérendben találhatók meg benne, hanem 23 témakör köré vannak rendezve. A témacsoportok közül első helyen az iskola szerepel, azt követi a személyek, majd a testrészek, a külső és a belső tulajdonságok témaköre, de külön tematikai egységként jelenik meg a bűnözés, az udvarlás és a szerelem, az időjárás, valamint a játék és a sport is. A kötetből a szerző kihagyta a szexuális fogalmakat nyersen megnevező szóanyagot, így például az udvarlás, szerelem témakörében a *szerelemkednek* szócikkében csak az alábbi kifejezések szerepelnek: *búgnak, mint a /vad/galamb; témáz/gat/nak; megy köztük a téma*. A 23 témacsoportban 1760 címszó található. A szerző mintegy 2600 szóhoz magyarázatot – értelmezést vagy etimológiát – is fűzött, s olykor a tanulóktól, illetve tanároktól kapott értelmezések is megjelennek a szócikkekben. Ilyen, az adatközlőktől származó megjegyzés például a *türelmes* szó *koala* megfelelőjére írt „mackó, amelyik álmos és lassú”. Az elégtelen érdemjegyre 221 szinonima szerepel a *Mini-tini-szótárban* (Hoffmann 1996, 48–50). Például: *akasztófa, boszorka, csehszlovák ötös, fenyőfa, háztető, jegenye, kampusbot, kapufa, minyon, nudli, parasztkitűnő, proletárötös, szarvasötös, talpas derékszög, tintadugó, trotty, villanydúc*.

Az MTA Nyelvművelő munkabizottsága által 1964-ben meghirdetett pályázaton, valamint az Anyanyelvápolók Szövetségének 1992-ben kiírt *Hogyan beszél ma az ifjúság?* pályázatán is első díjat nyert Rónaky Edit 1995-ben *Hogyan beszél ma az ifjúság?* (*Avagy: Hogy hadováznak a skacok?*) címmel saját kötetet jelentetett meg. A könyv nagy siker lett, hamar elkapkodták, így 1997-ben második, javított kiadással jelentkezett a szerző. A diáknyelvi adatok közt a nyelvi durvaságok (pl. *becseszi a fejét* 'beveri a fejét') is megtalálhatók, ugyanis a szerző nem azt akarta bemutatni, „hogyan kellene beszélnie ma az ifjúságnak, hanem azt, hogyan beszél” (Rónaky 1997, 4). A szójegyzék tematikus felépítésű, s nem csupán az iskola fogalmköréből, hanem az élet más területeiről (pl. családtagok, barátok, foglalkozások, pénznemek, járművek) is megadja a szavak diáknyelvi megfelelőit. A témakörök legtöbbször olyan zárójeles alcím is található, amely a fogalmkörhöz kapcsolódó jellegzetes diáknyelvi szavakból áll. Például az iskola épülete résznek az *apácázárdától a vesztőhelyig* az alcíme, az osztályzatoknál az *agvinka, fa, vonyigó és társai* szerepel, míg a tantárgyak felsorolása előtt az *egy nehéz nap: nyögtnan, hisztéria, angolkór; dögtan, ámitástechnika* áll, a személyek részt pedig az *ájser bigékkal menő hapik* alcím nyitja meg. A kollégium és a menza témaköréből a szójegyzék az alábbi szavakat közli: a kollégiumra a *hotel, kantár, kenya,*

koles, *kolesz*, *koli*, *kóter* szavak voltak használatosak, a menzára a *kajálda* és a *kajolda*. A szójegyzékben félkövér szedés jelzi a leggyakoribb alakokat, így kiderül például az is, hogy 1997-ben a kollégiumra a *koles* és a *kóter* szavakat használták a legtöbbször. A különböző leveles diáknyelvi megnevezései pedig a csoportnyelv kreativitását és humorosságát mutatják: *BMV-leves* (Bele minden vacakot!), *kínai leves* (Loccsantsuk ki! Öntsük csak ki!), *Leningrád-leves* (Bevehetetlen), *Petőfi-leves* (Minek nevezzelek?), *Schöller-leves* (A jegeslegjobb), *sport-leves* (Mindent bele!), *Zilahy-leves* (Valamit visz a víz), *Zrínyi-leves* (Aki beveszi, kirohan). A diáknyelv szókincsében végbemenő változást szemléletesen mutatja a kötet bevezető tanulmányából (Rónagy 1997, 9) származó alábbi részlet: „Az elmúlt évek során nagy változás következett be a férfi elnevezésében is. Eleinte »szivarnak«, »mókusnak«, majd »ürgének«, később »mandrónak«, aztán »jampinak«, az utóbbi években »krapeknek«, »hapiinak«, »főszernak« neveztek a fiatalok. És ma? Időtálló a régi »tag«, a »pali«-ból »palimadár« lett, a »mamus«-ból, »manusz«-ból »mandró«, sőt »mandarin«. Mindennapos a »Józi«-zás is.” Az 1997-ben jellegzetes szavak többsége azonban ma már régiesnek hat.

2006-ban egy újabb diáknyelvi szógyűjtő pályázatot írtak ki, ezúttal a Napkút Kiadó kezdeményezésére. A beérkezett pályamunkákból készítette Szűts László a *Diáksóder 2.* kötetet, amely csak címében azonos a korábbi kötettel, ám nem bővített kiadás, hanem önálló kiadvány. Ennek ellenére a *Diáksóder 2.* címszavainak mintegy egynegyede azonos a *Diáksóder* kiadványával. Mindkettőben szerepel például a ’csal’ jelentésű *csúsztat* szó, a ’gyenge’ értelmű *gyér*, illetve a szalagavatóra használt *madzagavató*. A két kötet szóanyaga közti átfedés amiatt van, mivel a diákok minden korszakban használják a régebbi szavak egy részét is. A gyakran használt szavaknak továbbra is sokféle szinonimájuk van, ahogy azt például a *buta* szó diáknyelvi rokon értelmű megfelelői is mutatják: *agrár csemete*, *agyalágyult*, *agyilag zokni*, *agyilag gyengén bútorozott*, *agymen*, *agysebész*, *bokazokni*, *buci*, *deda*, *egysejtű*, *fafej*, *gyík*, *gyiklyuk*, *gyíkmen*, *gyökér*, *hígagyú*, *homály*, *IQ-bajnok*, *IQ-faiter*, *IQ-harcos*, *IQ-király*, *lökedék*, *lúke*, *nyomi*, *pornófilm*, *sík*, *süket*, *tonyó*, *vízagyú*. Új témakörként jelent meg a számítástechnika és a drogfogyasztás. A technika fejlődése következtében az új eszközök nevei a diáknyelvbe is bekerültek, főként kicsinyítő képzős alakokként: *lapi-topi* ’laptop’, *hendi*, *mobcsi*, *telcsi*, *teló* ’mobiltelefon’, *sömi* ’sms’, *számcsi* ’számítógép’, *vincsi*, *vinyó* ’winchester’. A drogfogyasztás szóanyagára ezzel szemben az volt jellemző, hogy a fiatalok a köznyelvi szavakat kezdték el teljesen új jelentésben használni. Például a *cseppfolyós*, *kocka*, *mozaik*, *pörgettyű*, *varázsgomba*, *zöld*, *zöld apó* szavak a kábítószerrel jelölték, a koka-

in neve *kóla* volt, a marihuánát *mohának* hívták, a *denevér* a kábítószerfüggő elnevezése volt, míg a *mikulás* a kábítószerárúsé. Ezek a szavak már átfedést mutatnak az argó szókincsével.

A 2010-es évek argóval kevert diákszlengje az *Akkezdet Phiai* együttes *Szófacsvár* című számában⁵ is megjelenik: *A pacek, a jattos, a raj, a kanyhaló. / A tetkó, a brenkó, a fux, a buffalo. / A box, a malav, a matek, a plenyó, / A bátyta, a spanom, a haver, a tesó. / A bulkesz, az alváz, a kaszni, a virgács, / A luvnya, a buxa, a gádzsi, a kis gár.* Az együttes egyik tagjának, Závada Péternek a magyarázó levele⁶ alapján az idézett részlet jelentése: a *pacek*, a *jattos*, a *raj* és a *kanyhaló* mind a férfi megnevezései, közülük a *pacek* a sztenderd *arc* szónak felel meg, a *jatt* a borraivalóra utal, a *raj* a börtönszlengben a hierarchia csúcsán álló egyént jelenti, a *kanyhaló* pedig a *hazudozó* szinonimája. A *tetkó*, a *brenkó*, a *fux* és a *buffalo* az 1990-es, illetve 2000-es évek kidobóembereinek a tipikus öltözetét (a tetoválást, az ékszer és a magas talpú platform cipőt), illetve viselkedését (a *brenkó* szóval jelölt gyanakvást) jelenítik meg. A *box*, a *malav*, a *matek* és a *plenyó* szavak a verekedés rokon értelmű megfelelői. Míg a *bátyta*, *spanom*, *haver*, *tesó* a férfiak egymás közti megszólításának a különböző formái. A következő részben a testrészek szlengbeli megnevezése szerepel, sorrendben a fenék, a hátsó, a külső és a láb, míg az idézet utolsó sorát a nő vulgáris megnevezései teszik ki. Látható, hogy a fiatalok körében népszerű dalszöveg szavai többféle szlengből (közszleng, diákszleng, börtönszleng) származnak.

A *sárbogárdi diáknyelv szótára* és a *Magyar diákszótár (1965–1980)* után Tóth Kornélia egy újabb regionális diákszótárt készített: az érdi diáknyelv szótárát. A szerző a 2007/2008-as tanévben öt érdi iskolában végzett kérdőíves felmérést. A vizsgálat során 200 köznyelvi szónak, illetve kifejezésnek a diáknyelvi megfelelőire kérdezett rá a tanulóktól. A kérdőíve részben azonos volt a sárbogárdi felmérés anyagával, azonban az azóta eltelt 20 év miatt jó néhány szó (pl. *fakultáció*, *KISZ-gyűlés*, *matrózblúz*, *szabadsáv*) kiszorult a vizsgálati anyagból. A technika fejlődését követve a számítástechnikai szakszavakra (pl. *egér*, *e-mail*) is rákérdezett a szerző, valamint az új tantárgyak (pl. *etika*, *honismeret*, *portugál nyelv*) megnevezései is bekerültek a kérdőívbe. Az *Érdi diáknyelvi szótáron*, valamint a hozzá készített szinonimajegyzéken kívül az *Élő diáknyelv* című 2010-es kötetben a sárbogárdi és az érdi adattár összehasonlítása is olvasható. A diáknyelvre e két, időben és térben is eltérő felmérés szerint az állandóság és a változás jellemző, azaz vannak olyan szavak, amelyek

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ODull0xeEGA> (2023. dec. 28.)

⁶ <https://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/szlkut/02miaszleng.pdf> (2023. dec. 28.)

továbbélnek, mások pedig új kifejezésekre cserélődnek (Vasné Tóth 2010, 48). Az *Érdi diáknyelvi szótár* például a *mobiltelefon* szóra a *borsófon*, *bunkofon*, *gonosz doboz*, *mobcsi*, *mobil*, *mobifon*, *telcsi*, *teló*, *zsebdünnyögő* szinonimákat adja meg, amelyek többsége (*borsófon*, *bunkofon*, *gonosz doboz*, *mobcsi*, *zsebdünnyögő*) ma már egyáltalán nem használatos. Az adatok közé az idegen nyelvi átvételek (pl. *searchingel* 'gondolkodik') is bekerültek.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége 2018 februárjában ismét pályázatot írt ki a diáknyelv gyűjtésére és elemzésére. A díjnyertes pályamunkákból állította össze Balázs Géza és Minya Károly a *Diáknyelv – diákszótár* című kötetet, amelyben a tanulmányokon túl egy szinonimagyűjtemény és egy diáknyelvi szótár is helyet kapott. A szótári rész 791 szót tartalmaz. Akárcsak az 1995-ös *Diáksóderben*, e kötetben is megjelennek a különböző autómárkák megnevezései. A Trabant még mindig *papírbujavú*, de van már *papírkocsi* is, ami a Suzuki, az Ikarusz busz *guruló koporsó*, a kék-fehér Mercedes busz *törppapa*, a V8-as autó *izomautó*, a Lada *ladik* vagy *zsigó*, a Dacia *román ipari hulladék*, a Mercedes pedig *merdzsó*. A diáknyelvre napjainkban is jellemzőek az olyan szavak és kifejezések, amelyek a köznyelvben is megvannak ugyan, ám a diáknyelvben teljesen más a jelentésük. Ilyen például az 'egyetertek vele' jelentésben használt *adom*, a 'barát, haver' értelmű *bástya*, a 'dicsér' jelentésű *fényez*, vagy a *szörp*, amit a tömény alkoholra használnak. A diákok leleményességét és nyelvi humorát mutatja még a 'kollégista' jelentésű *csöves bánat*. A *helpelés* a sűgás, a *narnia* a tanterem, a *fontolva haladó* pedig 'olyan diák, akinek nem megy jól a tanulás'.

A diáknyelv változékonysága és gyors elavulása nem csupán a szótárkészítők számára nyilvánvaló, hanem a laikus nyelvhasználók is észreveszik a csoportnyelv e jellemzőit. Ezt az is mutatja, hogy igen kritikusan viszonyultak a közösségi médiában a *Tanárblog* oldal⁷ által 2021 májusában közzétett egyik nyelvtankönyvi feladathoz, amely azt kérte a tanulóktól, hogy állapítsák meg a hozott mondatok diáknyelvi szavainak jelentését, s keressék is ki azokat az értelmező szótárból. A feladattípus ötletes, ám a diáknyelv gyors változásából adódóan a benne szereplő kifejezések már elavultnak, ismeretlennek számítanak a mai tanulók körében. A feladatban szereplő mondatok a következők voltak: *Egész matekdoga alatt vártam a telefonodat; Jó kis libák jöttek most a suliba; Képzeld, Józsi eladta a szappantartóját!; Egész órán csak azt vártam, hogy megszólaljon a lélekharang; Bedobok valamit, mert már megint háborog a belügyminiszter*. A poszt közzétételekor a blog szerzője egy diák megjegyzést

⁷ <http://tinyurl.com/ewfs6v7d> (2023. dec. 28.)

is fűzött a feladathoz: „*Hallo, ez amúgy full random!*”, amivel azt próbálta érzékeltetni, hogy a mostani diákság körében a mondatok szavai teljesen esetlegesek és életszerűtlenek. A poszthoz 2023 decemberéig 199 hozzászólás született. Lássunk közülük néhányat! Az egyik facebookozó a következőt írta: *Megkértem a 13 éves gyerekeimet, hogy fordítsa le a mondatokat :) „Hívj má tesám, kraftedoljunk valamit”, „jöttek szimpi csajek”, „trédelte a zúzóját”, „csapassa már a jukebox”, „húzok zabázni, kifogyott a tár”. :) A diáknyelvi szavak elavultságára céloz az *és akkor most tippeljük meg a tankönyvíró korát:*), illetve az *Ez elég boomer feladat* komment. A *korog a gyomor* szerkezetre használt *háborog a belügyminiszter* kifejezést másvalaki *pacek dumának* tartotta, ám olyan facebookozó is volt, aki egy mai szlengkifejezést, a *csöves bánatot* említette.*

Ha a mai diáknyelvet szeretnénk megismerni, újabb szótárak híján egyelőre be kell érünk az interneten fellelhető gyűjtemények anyagával. Csekő Györgyi és Hollóczy Zsolt 2018-ban a budapesti Szinyei Merse Pál Gimnázium diákjai és tanárai körében végeztek vizsgálatot. A kérdőíves felmérésben rákérdeztek többek közt az iskolai érdemjegyek megnevezésére, valamint a *jó* és a *rossz* szó rokon értelmű megfelelőire is. Az elégségesre például az alábbi szinonimákat kapták: *bélás, görbült, görbe, görbülő, majdnem gomba, majdnem bukta, áldás, fuu öcsém, tré*, míg a jelest a következő diáknyelvi szavakkal illették a diákok: *pocakos bunda, király, sirály, ott volt az, üstökös, ötöske, szupi, miva?, cool, rohadt jó, pacek, stabil, tök jó, klassz, prima, csúcs*. A gyűjtés igazolta, hogy a diáknyelv folyamatosan változó, kreativitást igénylő, közösségfüggő csoportnyelv.

A kisközösségek szóanyagának vizsgálatán túl a különféle weboldalak elemzése is képet ad napjaink diákszlengjéről. Számos netes cikk mintegy szenzációként számol be a diáknyelvi szavakról. A *Szlengszavak, amelyekre az ifjúság tanított 2019-ben* című írásból⁸ példamondatok segítségével az alábbi szavak és kifejezések ismerhetők meg: *flexel* 'menőzik, felvág', *pacek* 'király, jó', *chillel* 'lazul, pihen', *kioffol* 'beolvas valakinek', *duh* 'ja persze', *inasba vágtam a stílusomat* 'kiöltöztem', *kikerázza magát* 'kicsípi magát, kiöltözik', *stabil* 'király, jó'.

A közösségi videómegosztó oldalakon olyan sorozat is van, amelyben idők reagálnak mai szlengekre. Az egyik részben,⁹ miután a megkérdezett egyén megismerte a *flexel* szó jelentését, rögtön alkalmazni is próbálta azt, és a következőt mondta: *Használhatom ezeket aztán élő élő dumába? Hazamegyek oszt*

⁸ <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/életstilus/szlengszavak-melyekre-az-ifjusag-tanított-2019-ben/> (2023. dec. 28.)

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=TpLJOgT0nXA> (2023. dec. 28.)

nagyanyámnak mondom, mit flexelsz a gom szilvás gombóccoddal, tudod. Csóró nagymuter azonnal herzinfaktot kap. A дума 'beszéd', a csóró 'szegény', a nagymuter 'nagymama', a herzinfakt 'szívinfarktus' nem mai szlengszavak, mégis jól megférnek az új elem, a flexel mellett, s együttes használatuk informálissá teszi a megnyilatkozást.

Összegzés

Az elmúlt 125 év diáknyelvi szótárai, illetve az újabb idők dalszövegei, honlapjai és videói alapján összegzésképpen megállapítható, hogy a diáknyelvre a kezdetektől a napjainkig jellemző a játékosság, az ötletesség és a humor. Minden korszakban megfigyelhető az idegen szavak használata: ami régen még a latin és német, ma pedig az angol hatást jelenti. A metaforikusság, a népetimologizálás, a köznyelvi szavak új jelentésben való használata, a játszi szóképzések, a kicsinyítő képzős alakok, a szinonimák gazdagsága végigkísérik e szociolektust. A köznyelvhez képest megmutatózó elkülönülés, a divergencia mellett pedig megfigyelhető egyfajta konvergenciára való törekvés is a nyelvváltozaton belül, és mindez a szinkronia és a diakronia együttthatásában ölt testet (Vasné Tóth 2012, 226). A diáknyelv tehát egyrészt elkülöníti, másrészt össze is köti a különböző nemzedékeket. A diáknyelvi szótárakból, illetve egyéb bemutatott forrásokból pedig nem csupán az egyes szavak jelentését és a diákok nyelvhasználatának a leleményességét ismerhettük meg, hanem bepillantást nyerhettünk a mindenkori diákéletbe is.

Irodalom

- Balázs Géza – Minya Károly szerk. 2018. *Diáknyelv – diákszótár: Egy anyanyelvi pályázat legjobb munkái*. Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter.
- Csányiné Wittlinger Mária. 1987. *Egy miskolci szakközépiskola diákszavai*. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 32. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Csekő Györgyi – Hollóy Zsolt. 2019. Suliszleng. *Könyv és Nevelés* 21 (1): 77–98. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/suliszleng> (2023. dec. 28.)
- Dobos Károly. 1898. *A magyar diáknyelv és szótára*. Budapest: Franklin Társulat.
- Gémes Balázs. 1982. *A kecskeméti diáknyelv szótára (1967)*. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 10. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Hoffmann Ottó. 1996. *Mini-tini-szótár: A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Központ.

- Jókai Mór. 1872. Eppur si muove. És mégis mozog a föld. In Lengyel Dénes – Nagy Miklós szerk. 1965. *Jókai Mór összes művei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kardos Tamás – Szűts László. é. n. [1995]. *Diáksóder: Hogyan beszél a mai ifjúság?* Budapest: Ciceró.
- Matijevics Lajos. 1972. *A vajdasági magyar diáknyelv*. Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék.
- Móricz Zsigmond. 1920. *Légy jó mindhalálig*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Rónaky Edit. 1997. *Hogyan beszél ma az ifjúság? (Avagy: Hogy hadoválnak a skacok?)* Szentlőrinc: Kemény Gábor Iskolaszövetség. Második kiadás.
- S. Szabó József. 1941. A debreceni Kollégium nyelv- és diákszótára. *Debreczeni Képes Kalendárium* (41): 45–52.
- Szűts László. 2002. A fiatalok nyelvéről. In A. Jászó Anna – Bódi Zoltán szerk. *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. 100–104. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szűts László. 2008. *Diáksóder 2*. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó.
- Thomann Mónika – Tóth Kornélia. 1994. *Magyar diákszótár (1965–1980)*. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 62. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Tóth Kornélia. 1990. *A sárbogárdi diáknyelv szótára*. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 46. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Vajthó László. 1930. A magyar diáknyelv. *Magyar Nyelvőr* 59 (7–8): 219–220.
- Vasné Tóth Kornélia. 2010. *Élő diáknyelv: Két város húsz év tükrében*. Sopron: Novum Pocket.
- Vasné Tóth Kornélia. 2012. Betekintés a diáknyelvi kutatások módszertanába, szinkronia és diakronia együtthatásában. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk. *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. 221–226. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- Vasné Tóth Kornélia. 2018. Diáknyelvi időutazás: A magyar diáknyelv és szótára (1898) értelmezéséhez. In Balázs Géza – Minya Károly szerk. *Diáknyelv – diákszótár: Egy anyanyelvi pályázat legjobb munkái. Válogatás a 2018. évi anyanyelvi pályázat legjobb munkáiból*. 13–34. Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter.
- Velledits Lajos. 1917. A magyar titkos nyelvek. *Magyar Nyelv* 13 (2): 59–61.

STUDENT LANGUAGE IN THE PAST AND NOW – IN THE REFLECTION OF DICTIONARIES AND OTHER SOURCES

The study examines the changes in student language from the first printed student language dictionary, compiled by Károly Dobos in 1898 to the recent student language word collections. In addition to the analyzed printed sources, song lyrics, blog

posts, and videos from social media were also used to explore the characteristics of student slang. The analysis showed that, despite the rapid changes in vocabulary, playfulness, creativity, and humor have accompanied this sociolect throughout. The use of foreign words (initially Latin and German, then English) is characteristic of all periods. The main forms of word formation include using colloquial words with a new meaning, metaphoricity, folk etymology, and playful word formations. From student language dictionaries and other sources that use student slang, we can not only learn about the meaning of individual words and the inventiveness of students' language use but also get a glimpse of student life at any given time.

Keywords: student language, language change, lexicography, student language dictionaries, slang

JEZIK ĐAKA NEKADA I SADA – NA OSNOVU REČNIKA I DRUGIH IZVORA

Studija analizira promenu u jeziku đaka od prvog objavljenog rečnika takvog tipa, rečnika Karolja Doboša iz 1898. godine, pa sve do savremenih korpusa. Osim štampanih izdanja, u obzir su uzeti tekstovi pesama, objave na blogu, video-snimci sa društvenih mreža, kako bi se otkrile karakteristike đачkog slenga. Analiza nam predočava da su, uprkos velikim i brzim promenama leksičkih elemenata, igra rečima, kreativnost i humor ti koji ovaj sociolekt konstantno prate. Upotreba stranih reči (u početku su to bili latinski i nemački jezik, a zatim engleski) karakterističan je za sve periode. Neki od najzastupljenijih načina tvorbe novih reči su upotreba reči u novom značenju, metaforičnost, narodna etimologizacija i igra reči. Rečnici đачkog jezika i drugi izvori koji koriste đачki sleng nam, osim značenja pojedinih reči i prikaza dovtljivosti učenika pri stvaranju novih leksema, pružaju i uvid u život đaka kroz vreme.

Ključne reči: jezik đaka, jezičke promene, leksikografija, rečnici đачkog jezika, sleng

SZABÓ LAKI Boglárka

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
boglarka.laki@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0001-7168-1024

KOGNITÍV METAFORÁK A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEKBE

Cognitive metaphors in oral life stories

Kognitivne metafore u životnim pričama

A kognitív metaforaelmélet szerint a metafora a nyelv funkcionálásának alapvető módja, a gondolkodás és a megértés elengedhetetlen eszköze, egyben tükrözi az ember megismerési és gondolkodási folyamatait. A metaforák nemcsak retorikai eszközök, hanem áthatják mindennapi kommunikációnkat. A dolgozat vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetében vizsgálja a metaforikus gondolkodás alakzatait kognitív metaforaelméleti keretben. Feltárja az élettörténethez kapcsolódó fogalmi séma egyes elemeinek metaforikus konceptualizációját, valamint feltérképezi a gyakori forrástartományokat. A narratívák jellegéből adódóan a metaforák megvilágítják az élettörténetek fontos eseményeinek, fogalmainak elménkben, gondolatainkban való képszerű megjelenését, betekintést nyújtanak a világ értelmezésébe.

Kulcsszavak: kognitív metafora, élettörténet, beszélt nyelv

A metaforák nemcsak nyelvünk ékesítésére szolgálnak, hanem átszövik gondolkodásunkat: a metaforikus nyelvi kifejezések mindennapi kommunikációnk szerves részét képezik. Gyakran észrevétlenül élünk velük egy-egy fogalom kifejezése során, továbbörökítve a nyelvhasználatunkba és gondolkodásunkba beágyazódott világlátásmódot.

A dolgozat témája a vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetében megjelenő metaforák vizsgálata kognitív metaforaelméleti keretben. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, élőszóban

¹ E kötet cím rövidítése a továbbiakban: VMNÉ.

elhangzott szövegek írott formája képezte. A kötet 2006-ban látott napvilágot Svenka Savić és Veronika Mitro szerkesztésében (Savić–Mitro 2006). Tizenöt vajdasági magyar nő élettörténetét mutatja be, betekintést nyújtva életükbe, hétköznapijaikba, társadalmi és egyéb szerepvállalásaikba. E szövegek kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszok, amelyek történeteknek, valamint a világgal és az egyén életével kapcsolatos véleményeknek, gondolatoknak a sorából állnak össze, s amelyeket dialogikus élettörténeti narratívának tekinthetünk.

Az adatközlők, vagyis a beszédpartnerek életkori megoszlása a következő: három személy képviseli a 80–86, három a 70–79, hat a 60–69 éves korosztályt, míg két személy tartozik az 50–59 és egy a 40–49 éves korosztályhoz. Döntő többségük tehát a történetmesélés pillanatában 60 év feletti személy.

Vizsgálatom elméleti keretét elsősorban a George Lakoff és Mark Johnson nevével fémjelzett kognitív metaforaelmélet adja. A dolgozat röviden áttekinti az élettörténethez kapcsolódó fogalmi séma egyes elemeinek, pl. az élet, születés, halál, betegség, munka fogalmának beszélt nyelvi élettörténetekben megjelenő metaforikus konceptualizációját. A narratívák jellegéből adódóan a metaforák felvillantják az élettörténetek néhány fontos eseményének, fogalmának elménkben, gondolatainkban való képszerű megjelenését, ezáltal betekintést nyújtva a világ értelmezésébe.

A kognitív metaforákról

A nyelvészetben a generativisták számára a metafora megoldhatatlan problémát jelentett, ezért a generatív modellben nem tulajdonítottak jelentőséget neki. A hagyományos metaforafelfogással szemben George Lakoff és Mark Johnson (1980) dolgozott ki először egy új és rendszerszerű elméletet *Hétköznapi metaforáink* (*Metaphors We Live By*) című munkájukban. Úgy tekintik, a metafora az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke, és nem egy felesleges nyelvi díszítőeszköz, a természetes nyelv funkcionálásának alapvető módja; áthatja a gondolkodásunkat, nyelvhasználatunkat, az emberi gondolkodás jellemzője (Kövecses 2005, 14). A kognitív metaforák zöme olyannyira hétköznapi, hogy egyesek „halott” metaforákként tartják őket számon, amelyek az állandó használat következtében eloptak, közhelyessé váltak. Azonban pontosan ezek a „halott” metaforák azok, amelyek mélyen beágyazódtak gondolkodásunkba, így tehát minden erőfeszítés nélkül képesek vagyunk használni őket, s emiatt nagyon is élőnek számítanak: észrevétlenül uralják gondolkodásunkat (Kövecses 2005, 15).

A kognitív nyelvészet felfogása szerint a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány segítségével történő megértését jelenti. Ez törté-

nik pl., amikor az ÉLET UTAZÁS metafora esetében az életről mint utazásról gondolkodunk. Az elvont fogalmakat, illetve a nehezebben megragadható jelenségeket egyszerűbb, ismertebb fogalmakkal fejezzük ki. Azt a fogalmi tartományt, amelyet a metafora segítségével próbálunk megérteni, céltartománynak nevezzük, a céltartomány megértéséhez pedig a forrástartományt alkalmazzuk. Ahhoz, hogy a céltartományt megérthessük, bizonyos megfelelésekre (leképezésekre) van szükség a forrás- és a céltartomány elemei között. A metaforákkal egyrészt szemléletesebben fejezhetjük ki az egyes fogalmakat, másrészt segítik az adott fogalom megértését.

A kognitív nyelvészet egyik meghatározó fogalma a testesültség (embodiment), vagy kifejezőbbben a testalapúság. Kövecses szavaival élve „a testesültség azt jelenti, hogy a jelentésalkotás folyamatában a testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé” (Kövecses 2021, 50). A testesültség fogalmára Mark Johnson és George Lakoff hívta fel a figyelmet és fejtette ki a fogalmat. Kiemelt szerepet tulajdonítanak a jelentésalkotásban a képi sémáknak, amelyek ismétlődő szenzori-motorikus tapasztalatainkból erednek. Tipikus képi sémáknak tekinthetjük pl. a tartály, a mozgás, az erő, a rész-egész, a kapcsolat, a hő (hideg-meleg) stb. sémákat.

„A jelentés kialakulásában, létrehozásában, abban, hogy valami értelmezhetővé válik, az emberi test kitüntetett szerepet játszik. Ebből a szempontból különösen fontos szerepet játszanak a fent említett képi sémák, amelyek legalapvetőbb fizikai tapasztalatainkból alakulnak ki, és nélkülözhetetlen elemei a körülöttünk lévő világ megértésének” (Kövecses 2021, 50). A képi sémák tartalmazzák a világról alkotott tudásunk jelentős részét.

Fogalmi rendszerünk, ezáltal a gondolkodásunk igen nagy része olyan képi sémákra épít, amelyek fizikai tapasztalatainkból erednek, „gondolkodásunk struktúrája (formája) jelentős részben »testesült« térbeli tapasztalatainkra nyúlik vissza. [...] Az, amit elmének, gondolkodásnak, kogníciónak nevezünk, testi tapasztalásokból nyert képi sémákra épülnek. A testet és az elmét nem lehet szétválasztani” (Kövecses 2021, 54).

„[A]z utat, melyet a sors rám mért, végig kell járnom” – kognitív metaforák a beszélt nyelvi élettörténetekben

A beszélt nyelvi élettörténetekben számtalan olyan fogalom fordul elő, amelyek kevésbé érzékelhető, absztrakt entitásokra vonatkoznak (pl. élet, születés, halál, idő). Ezeket a fogalmakat gyakran az emberi test, utazás, épület, állat, növény, gép stb. forrástartományok segítségével konceptualizáljuk.

A kiindulópont – út – cél séma számos fogalmi metafora alapját képezi. Arra az alapvető tapasztalatra épül, miszerint ha mozgásban vagyunk, valahonnan valahová tartunk, a kiindulópontból haladunk az úton a cél felé. Komplex eseményeket igen gyakran konceptualizálunk e séma segítségével (Kövecses 2021, 53–54). Erre a sémára épül az élettörténetek egyik jellemző fogalmi metaforája: az ÉLET UTAZÁS. Ezt a metaforát, amikor az élet absztrakt entitást utazásként éljük meg, konvencionális fogalmi metaforának tekinthetjük, szinte közhelyszerű metafora, a fogalom egyik legáltalánosabb megjelenítési módja. Ami mögött természetesen a fogalomról való, belénk rögzült gondolkodásmód is ott rejlik. A konvencionális metafora nyelvi kifejeződése többnyire megszokott (félig spontán interjúszituációban elhangzó szövegekről lévén szó, nem volt jellemző a metafora újszerű nyelvi kifejezésekkel való megjelenítése, ami várható is volt e szövegek esetében, hiszen egy beszélgetés során a megnyilatkozások megtervezésére korlátozott idő áll rendelkezésre). Azonban a beszédhelyzet figyelembe véve mégis találkozunk néhány kevésbé köznapi metaforikus nyelvi kifejezéssel, pl. *mellékvágány*.

Ebben a szinte közhelyszerű metaforában, amikor az életet az utazáshoz hasonlítjuk, mégis kisebb a tapasztalati tényezők szerepe, vagyis feltehetőleg nem tapasztalás útján történt a párhuzamba állítás. Kövecses gondolatmenete szerint az ÉLET UTAZÁS metafora a CÉLOK ÚTI CÉLOK metafora specifikus esete: általában az életben céljaink vannak, az életcélok pedig a cél kategória specifikus esetei. Hasonlóképpen az utazás során is egy úti célt szeretnénk elérni, megvalósítani, egy célállomás eléréséről van szó. A célállomás elérése pedig tágabb kategória, mint az utazás. Kövecses (2005, 82) nyomán az ÉLET EGY UTAZÁS metaforát a TERVEK ÚTI CÉLOK metafora speciális esetének tekinthetjük.

Az alábbi, beszélt nyelvi élettörténetekből származó példákban az elbeszélők az életet az út, mellékút, illetve a mellékvágány fogalmak segítségével jelenítik meg, amelyekben az úton levés és az utazás képe sejlik fel.

- (1) „Tudom, érzem, az erő bennem van, az *utat*, melyet a sors rám mért, *végig kell járnom*, legyen az *rögös, hosszú, nehéz*” (VMNÉ, 235).
- (2) „[...] a rám mért *utat végig kell járnom*. Ki tudja még, mi minden vár rám *útközben?*” (VMNÉ, 238)
- (3) „Így nagyon sok *mellékutat jártam be*. [...] Így tudom majd csak ábrázolni [...] a sok, talán hiábavalónak tűnő *mellékvágánnyal* együtt” (VMNÉ, 161).

Az útnak indulás, az úton levés, az úton (cél felé) való haladás jelenik meg az alábbi szemléltető példákban:

- (4) „Amikor egy kislány ilyen tapasztalattal *indul az életbe* [...]” (VMNÉ, 190)
- (5) „[...] nem fogunk a múltba nézni, hanem csak *előre megyünk*” (VMNÉ, 196).
- (6) „*Haladtunk* a jobb felé, a szegénységből, a nyomorból valami biztató felé” (VMNÉ, 147).

Az élet fogalmának metaforizációja esetében jellemző, hogy az egyén halad az úton/az életben, de olyan példa is előfordul, amikor maga az élet van mozgásban. E példa az élet időbeli aspektusát emeli ki.

- (7) „Az *élet folyt* tovább [...]” (VMNÉ, 199)

Az alábbi kifejezésben az élet szintén az út fogalma által konceptualizálódik, de itt már az életben meghozott döntésekre vonatkoztatva: „*egy úton jártunk*” (VMNÉ, 206).

A következő szövegrészletben a *földi pályafutás* kifejezés kapcsán pedig az ÉLET UTAZÁS/SPORT metafora kettőse is megjelenik. (E példa a halál metaforizációjánál is említhető.)

- (8) „Amikor hullottak a fejünk felett a bombák, s annyira nehéz napokat éltünk át, mindig az volt a mentő gondolatom: Ha egy bombára rá van írva az én nevem, ez azt jelenti, hogy *be kell fejezni a földi pályafutásomat*” (VMNÉ, 136).

A következő mondat az ÉLET SPORT metaforát szemlélteti:

- (9) „Tudtam, hogy az életben csak két lehetőség van: vagy *úszunk*, vagy elsüllyedünk” (VMNÉ, 134).

Az élet fogalmának leírásával kapcsolatban további metaforákat is fellelhetünk az élettörténeti narratívákban. Számos olyan életutat találunk, amelyek előtérbe helyezik az egyén életének nehézségeit. Ez a kognitív metaforaalkotásban is megnyilvánul: az elbeszélők az ÉLETet igen gyakran HARCKént, KÜZDELEMKént fogják fel. Pl.:

- (10) „[...] mindenkinek az életében vannak nehézségek, de nem szabad hagyni, hogy [...] feladjuk a *harcot*” (VMNÉ, 135).
- (11) „Segítettünk, hogy talpra álljanak, hogy *átvészeljék* életük nehéz szakaszát [...]” (VMNÉ, 211)

A (11) mondatban az életet időbeli egységekként felfogó metaforikus kifejezés példáját is látjuk: az *életük nehéz szakaszát*.

A (12) mondatban a nők helyzetére vonatkozóan hangzik el a harc fogalma: az elbeszélő kifejti, hogy a nőknek az életben meg kell harcolniuk az elismerésért.

- (12) „Erőt nem kímélve kell *harcolnia* a megillető elismerésért” (VMNÉ, 168).

AZ ÉLET (SZERENCSE)JÁTÉK metafora egy elbeszélőnél több alkalommal is megjelenik szinte visszatérő motívumként, részben az idő fogalmára vonatkoztatva:

- (13) „Fogékony voltam a tanulásra, így *nyertem egy évet* az életemben. [...] Az oktatás [...] gyorsított ütemben haladt. [...] itt is *nyertem egy évet* az életemben” (VMNÉ, 101–102).

- (14) „Azokat az éveket, amiket [...] *nyertem*, mind *elveszítettem*” (VMNÉ, 103).

Egy másik történetmesélő az életében történő váltást a *fordul a kocka* frazémával érzékelteti, melynek jelentése fordul a szerencse, 'megváltozik a helyzet' (Bárdosi 2004, 186).

- (15) „Akkor *megfordult a kocka* az életembe” (VMNÉ, 175).

Az ÉLET fogalma ÉPÍTMÉNYként is konceptualizálódhat. Az elbeszélő a *romba dőlt élet* kifejezéshez a *felújít* szót is társítja, amely kissé szokatlan ebben a kontextusban, azonban szintén az építkezés, építmény fogalomkörébe tartozik.

- (16) „[...] *felújította a romba dőlt életem*” (VMNÉ, 196).

Egy-egy élettörténeti narratívában az élet fogalmával kapcsolatos más, ritkábban megjelenő metaforákat is fellelhetünk. Az ÉLET ÉTEL metafora képzetköréből táplálkozik az alábbi nyelvi kifejezés: „egymásnak *ne keserítsük az életét*” (VMNÉ, 132). Az ÉLET TÁRGYként, FOGALOMként is konceptualizálódhat. Az élet pokol: „*pokollá vált az életünk*” (VMNÉ, 102); az élet munka: „*az életem tiszta munka*” (VMNÉ, 99); az élet tanító: „*az élet másként oktatott bennünket*” (VMNÉ, 80); az élet könyv (történet): „Ha ez sikerül, megkezdődik *életem utolsó fejezete*” (VMNÉ, 170). Stb.

Az élethez kapcsolódó, az élet két végpontját jelölő fogalom, a születés és a halál is igen gyakran metaforikusan jelenik meg. A SZÜLETÉSt általában ÉRKEZÉSként ábrázoljuk:

- (17) „Nataša ezerkilencszáznolcvanhat május tizenkilencedikén *jött a világra*” (VMNÉ, 229).

(18) „Azután *jöttek a gyerekek* [...]” (VMNÉ, 164)

Az egyik elbeszélő, aki december 6-án született, saját születéséről a hagyományok kapcsán beszélve így nyilatkozik:

(19) „Édesanyámnak engem *hozott* a Mikulás” (VMNÉ, 101).

Ebben az esetben az érkezés egy más változata jelenik meg, miszerint valaki (a Mikulás) hozta (erre a világra), de ebben a képben az is benne rejlik, hogy az élet ajándék.

A halál transzcendens fogalmát, amelyet nemcsak az egyén, hanem a közösség is veszteségként él meg, talán még nagyobb metaforizáció jellemzi, általában a távozással, a sötétséggel, az éjszakával, a hideggel stb. hozzuk kapcsolatba. A vizsgált szövegekben a HALÁL zömében TÁVOZÁS formájában jelenik meg. Pl.:

(20) „Másnap halkan *távozott az élők sorából*” (VMNÉ, 231).

(21) „Negyvennégy évesen *távozott* tőlünk” (VMNÉ, 227).

(22) „Talán azért, mert a nagyszüleim olyan nagyon korán *elementek* [...]” (VMNÉ, 136)

(23) „Rájöttem, hogy egyáltalán nem kell félni a haláltól, mert az csak egy *változás* az életünkben, csak egy *búcsúzás*, [...] máshova *költözünk el*” (VMNÉ, 133).

A (23) példában a halál a távozás és a költözés fogalmának összefonódásával jelenik meg (a költözés is a távozás egy formája), valamint változásként, búcsúzásként. Megfigyelhető, hogy a távozás forrástartományából merítő metaforák esetében az elhunyt, a távozó személy cselekvőként konstituálódik.

Az élettörténetekben gyakran előfordul, hogy a halál nem metaforikus formában jelenik meg. A következő példa első tagmondatában metaforizáció nélkül beszél a történetmondó a halálról, majd a második tagmondatban távozásként konceptualizálja azt, azonban olyan formában, hogy a távozás úgy történt, hogy valami elvitte, vagyis az elhunyt személy itt már elszenvedőként jelenik meg.

(24) „Nemsokára meg is halt, *elvitte az alkohol*” (VMNÉ, 177).

A HALÁL VESZTESÉGGként való megélésére utal az *elveszít* ige használata:

(25) „Már a nővérem is meghalt, [...] őt is *elveszítettem*” (VMNÉ, 199).

Szinte minden élettörténetben megjelenik a betegség fogalma. A betegségről kialakult kép, a fogalom metaforikus ábrázolásmódja tükrözi, hogyan

gondolkodunk a betegségről. Az elbeszélők a különböző betegségeket leginkább egyfajta HARCként fogják fel és élik meg, illetve kíntásként, küzdelemként.

- (26) „Arcideget *támadott meg a vírus* [...]” (VMNÉ, 230)
- (27) „*Bronchiális asztma gyötört*, beteges voltam [...]” (VMNÉ, 225)
- (28) „Reggelenként a hasa fáj, álmos volt, *hányinger gyötörte*, csak hogy ne kelljen óvodába menni” (VMNÉ, 230).
- (29) „A férjem [...] *szívántalmakkal küszködött* [...]” (VMNÉ, 196)

A *megtámadta a vírus (betegség)* állandósult szókapcsolat használata arról tanúskodik, hogy a betegséget a szervezetünk, egészségünk elleni támadásként fogjuk fel. A *gyötör*, a *kíntás*, a *küszködés* a küzdelem képzetkörébe tartozó kifejezések. A betegség tehát ellenségként is konceptualizálódhat.

A BETEGSÉG TARTÁLYként való felfogását tükrözik a következő példamondatok:

- (30) „Néhány nap múlva *kómába esett* [...]” (VMNÉ, 227)
- (31) „[...] ezerkilencszáznyolcvanötben *szívinfarktusban meghalt*” (VMNÉ, 196).
- (32) „Ebben az időben derült ki, hogy anyósom *rákban szenved*” (VMNÉ, 233).

A kognitív metaforák vizsgálata során megfigyelhetjük, hogy az emberi test különösen gazdag forrástartományként szolgál, pl. *a város szívében*, *szem előtt tart*, *be ne tegye oda a lábát* stb., hiszen közvetlen tapasztalatunk van a saját testünkkel. A metaforikus konceptualizáció jelentős részének forrásaként szolgál, fontos szerepe van a megértés során. Azonban az emberi test és természetesen maga az ember céltartományként is megjelenik az élettörténetekben.

Az ember fogalmának konceptualizálásában is testi tapasztalataink és környezetünk jut elsősorban szerephez. Az embert olykor állatként írjuk le, s talán még gyakrabban ruházzuk fel állati tulajdonságokkal. Néhány példa az EMBER ÁLLAT, illetve az EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS metaforákból táplálkozó nyelvi kifejezések közül:

- (33) „Valahányszor híre ment, hogy megérkezett az új könyvszállítmány, mi *könyvmolyok* rohantunk a raktárba [...]” (VMNÉ, 144)
- (34) „Oda jártunk ki gyalog, mi, az utcabeli *csürhe* [...]” (VMNÉ, 191)
- (35) „[...] mindig *röpködök* mindenfelé [...]” (VMNÉ, 112)

- (36) „Mégis úgy éreztem, szabadon *szárnyalhatok*” (VMNÉ, 156).
- (37) „A férjem teljesen *beszongott*, szinte alig járt haza, beszélgetni nem volt hajlandó” (VMNÉ, 233).
- (38) „Három hónapig kellett Mrs. Amdynek a szó szoros értelmében lefejtenie rólam, úgy *csimpaszkodott* belém, és természetesen *krokodillkönyveket* hullatott utánam minden reggel” (VMNÉ, 230).

AZ EMBEREK ÁLLATOK, illetve az EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS metaforák többnyire az ember negatív tulajdonságait, ellen-szenves viselkedését ábrázolják (Kövecses 2005, 132–133), azonban az idézett példákban is találunk pozitív tartalmú kifejezést, pl. *szárnyal* (amely a BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG metafora kifejeződése is lehet).

Az EMBERT olykor NÖVÉNYKÉNT konceptualizáljuk, ezt támasztja alá az alábbi példa:

- (39) „[...] ezúttal nem ment vele a nővére, aki egyébként *bogáncsként* ragadt rá [...]” (VMNÉ, 232)

Gépesített világunk térhódítása tükröződik a következő metaforában, amelynek alapja az EMBER GÉP, vagyis a gép forrástartomány segítségével ábrázoljuk az emberi testet. Az ember gépként (esetleg számítógépként) való reprezentálása konvencionális metaforának számít.

- (40) „Nekem sem jó így, de még mindig *működök*, élek” (VMNÉ, 236).
- (41) „*Robotként* éltem azokban a napokban” (VMNÉ, 232).

A (41) példamondatban az elbeszélő robothoz hasonlítja magát, a kifejezés a gépszerűen cselekvő személyre utal. Több elbeszélő megnyilatkozásaiban is feltűnik a gépek, technikai berendezések stb. működéséhez szükséges elem képe: „elememben vagyok” (VMNÉ, 113), „elemében volt” (VMNÉ, 132), illetve a testi/lelki feltöltődést gyakran az újratölthető elem fogalmával szemléltetik.

- (42) „*Feltöltöttem az elemeimet*, és kezdődhet minden előlről” (VMNÉ, 237).
- (43) „*Feltöltött batériákkal* térünk vissza [...]” (VMNÉ, 170)
- (44) „Az ember végeredményben mindig mindenből tanul, *feltöltődik*” (VMNÉ, 161).

Az EMBER akár ÉPÜLETKÉNT is konceptualizálódhat, e metaforára alapoz a következő példamondatban előforduló *felépül* kifejezés.

- (45) „Kétezeregyben sikerült a szívműtétem Kamenicán, és Annának, Józsinak köszönve könnyebben *felépültem* [...]” (VMNÉ, 198)

A következő példamondatban az EMBER RAB metafora jelenik meg:

(46) „Előtte azonban még valami *rabul* ejtett: a fotózás” (VMNÉ, 103).

Gyakori a testünk tartályként való megélése, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. A testünk mellett a ház, az épület, a város stb. is funkcionálhat tartályként (belső tér, külső tér, határvonal) (Kövecses 2021, 52). Igen sok fogalmi metafora mögött a tartály képi séma rejlik. Ez nyilvánul meg a „jó házasságban élek” (VMNÉ, 161); „a jólétből a nincstelenségbe csöppentünk” (VMNÉ, 100); „pánikba estem” (VMNÉ, 232); „mivel benne is, mint minden emberben, megbújt a művészi hajlam” (VMNÉ, 197) példákban.

Az EMBERI TEST az ÉRZELMEK TARTÁLYAKént is konceptualizálódhat, pl.:

(47) „[...] *tele volt szeretettel*” (VMNÉ, 195).

(48) „*Érzelmileg vagyok üres*” (VMNÉ, 236).

(49) „Egyszóval, szép fiatalkorom volt. Az volt szép benne – most ha így utólag visszagondolok, *tele voltunk reménységgel*” (VMNÉ, 147).

(50) „Majd *kirobbanok mérgemben*, amikor látom [...]” (VMNÉ, 100)

Az egyik gyakori tartálymetafora nyilvánul meg az (50) példamondat metaforikus kifejezésében, melynek alapja a DÜH EGY TARTÁLYBAN NYOMÁS ALATT LEVŐ FOLYADÉK.

Az élettörténeti narratívák egyik központi fogalma a munka, a karrier. Meghatározó fogalmak lévén gyakorta metaforikus formában öltenek testet, különböző forrástartományokból merítve. Nemcsak az életet konceptualizáljuk harcként, hanem a munka fogalmát is. A vizsgálat arról tanúskodik, hogy a munka leginkább úgy vésődött be elménkbe, gondolkodásmódunkba, mint küzdelem, harc, hiszen számos elbeszélő alkalmazza ezt a fogalmi metaforát. Emellett sportként, épületként, útként tekintünk a munkára, illetve a karrierre.

Az alábbi példamondatokban megjelenő *harc*, *harcol*, *küzdés* kifejezések a MUNKA/KARRIER HARC metafora köréből táplálkoznak.

(51) „*Megharcoltam* én a tudásomért, ma is mint pedagógust elismernek” (VMNÉ, 99).

(52) „[...] én is fogtam a saját címlistámat, és mentem *harcolni* a saját műsoraimért” (VMNÉ, 158).

(53) „A szeretetszolgálatban végzett munkát mindig nagy lemondással, szeretettel, a nehézségek *leküzdése* árán lehet megvalósítani” (VMNÉ, 136).

- (54) „Mindenkinek *ki* kellett *harcolnia a maga helyét* a nap alatt, mindenki megdolgozott érte” (VMNÉ, 155).

Az alábbi mondatok azt példázzák, a MUNKA/KARRIER fogalma a SPORT fogalmkörébe tartozó kifejezésekkel is leírható:

- (55) „Gyerekkorom óta ismerem őket, szép *karriert futottak be*, az olvasók szívesen olvasták az írásaikat” (VMNÉ, 237).
- (56) „Akár a nagy sportolók, futballisták, nekünk is *edzenünk* kell a *hangszálainkat*” (VMNÉ, 100).

A MUNKA/KARRIER ÉPÜLETként is konceptualizálódhat:

- (57) „Viszont van, aki nem is akar *karriert építeni*, elsősorban anya és feleség szeretne lenni” (VMNÉ, 148).

A következő idézetben a karrier és az anyai szerepkör sikeres összeegyeztetését az út és a jármű fogalmkörébe tartozó fogalmak segítségével fejt ki az egyik elbeszélő. E példában a KARRIER UTAZÁSként ábrázolódik, azonban az anyai szerepet is az utazás fogalmköréhez köthető jármű, fékezés fogalmakkal hozza kapcsolatba.

- (58) „Hivatásuk mellett két-két gyereket neveltek, de az anyaság nem fékezte őket a *siker útján*” (VMNÉ, 238).

A „munkába álltam” (VMNÉ, 177) kifejezés, mely többször is előfordul, a MUNKA TARTÁLYként való értelmezésére utalhat.

A következő példában az elbeszélő a korrektori munkát a taposómalom üzemeltetéséhez szükséges erőteljes FIZIKAI MUNKA végzéseként írja le.

- (59) „A korrektori munka egy *taposómalom* volt, a szemem is megsínylette” (VMNÉ, 106–107).

Az élettörténetekben egyéni képalkotások is megjelennek, az alábbi szövegrészletben a korrepetitorként dolgozó történetmesélő a korrepetitori munkát és a balettet a zenekar fogalmkörébe tartozó fogalmakkal állítja párhuzamba, melynek során kifejti, hogy a korrepetitor foglalkozás a HANGSZER forrás-tartomány bemenetét képező *első hegedű*.

- (60) „A balett-teremben [...] te munkatárs vagy, itt nem lehetsz *karnagy*, mindig csak *első hegedű*, mert a *karnagy* természetesen a *pedagógus*. A *nagyzenekar* pedig a balettrúd mellett álló vagy a terem közepén próbáló *diáksereg*” (VMNÉ, 164).

E narratív diskurzusok egyik előremozdítója nem más, mint az idő múlása. Az élettörténeti narratívákban azonban „nem az objektív kronológia, hanem a szubjektív, önéletrajzi idő érvényesül, amelyben az idő lelassulhat, felgyorsulhat, vagy akár meg is állhat egy-egy pillanatra az egyén érzékelése szerint” (Laki 2020, 154). Mivel e szövegtípusban az idő fogalma is fontos szerephez jut, a következőkben röviden kitérek az idő metaforizációjára is. Az időt mint absztrakt entitást leggyakrabban mozgásként konceptualizáljuk. Az IDŐ MOZGÁS metafora két formában is megjelenhet, az idő múlása egy tárgy mozgása, illetve az idő múlása a megfigyelő mozgása. Az élettörténetekben az első dominál.

(61) „*Múltak az évek, beköszöntött az infláció*” (VMNÉ, 151).

(62) „*Lassan múltak a napok, de a nyomás, a fájdalom, az üresség nem akart enyhülni*” (VMNÉ, 232).

(63) „*Gyermekkorom szépen múltott [...]*” (VMNÉ, 121)

Az idő fogalmának kifejezése során gyakran élünk az IDŐ PÉNZ/ÉRTÉK konvencionális metaforával, amelynek metaforikus nyelvi kifejeződései is általában közhelyszerűek.

(64) „*Eladtuk az ebédjegyünket azoknak, akik a városban laktak, mert nem akartuk az időt azzal vesztegetni, hogy ebédre menjünk, akkor minden perc drága volt*” (VMNÉ, 146).

(65) „*A Sanyival töltött percek legdrágább kincsként őrzöm a szívemben*” (VMNÉ, 235).

Az IDŐ SZÁMÍTÓGÉP metafora is előfordul:

(66) „*Néhány hónapra előre be van programozva minden pillanatom*” (VMNÉ, 99).

A fentiekben azt láthattuk, hogy egy-egy célfogalmat zömében milyen forrástartományok segítségével ábrázoltak, értelmeztek az elbeszélők. A vizsgálat során arra is igyekeztem figyelmet fordítani, hogy a szövegekben megjelenő (nem csak az élettörténeti ismeretmintához szorosabban kapcsolódó) célfogalmakat milyen forrástartományokban konceptualizálják leginkább a történetmesélők. Az alábbiakban a célfogalomtól, vagyis a kifejezni kívánt fogalomtól függetlenül néhány gyakori forrástartományt említek meg.

Láthattuk, a forrástartományok többnyire konkrét, jobban körülhatárolható fogalmak. Mivel a konceptualizáció a tapasztalatainkból ered, a metaforikus kifejezőmód egyik leggyakrabban alkalmazott forrástartománya a test. Utal erre

az is, hogy a kognitív metaforaelmélet egyik fontos fogalmává nőtte ki magát a *testesültség* kifejezés. Az élettörténeti narratívákban is számos példát találunk a test forrástartományként való megjelenésére, ez bizonyul az egyik leggyakoribb forrástartománynak. Az alábbiakban csak néhány példával szemléltetem ezt, amelyből az is kitűnik, hogy a test sokféle céltartomány leírására alkalmas.

- (67) „Anyámék közben naponta *mosták az agyam [...]*” (VMNÉ, 226)
- (68) „Nem lettem a kiskorú bűnözés szakértője, hiszen férjhezmenetelem *derékba törte* az egyetemi tanulmányaimat, de teljesült egy másik álmom, hogy újságíró legyek” (VMNÉ, 229).
- (69) „Azt hittem, *meghasad a szívem*, mert nem lehetek a drága nagymama mellett” (VMNÉ, 230).
- (70) „Nincs egy őszinte társ, akinek *a kezét foghatom*, akinek *a vállára borulhatnék*” (VMNÉ, 236).
- (71) „Szinte azt is tudja rólam, melyik *lábbal keltem fel*” (VMNÉ, 236).
- (72) „[...] ahol két asszony van a házban, oda *be ne tegye a lábát* semmiféle segédmunkaerő” (VMNÉ, 152).
- (73) „A város *szívében* béreltek üzlethelyiséget [...]” (VMNÉ, 231)

A növények és az állatok fogalomköre is jellemző forrástartomány. Néhány példa: „Úgy gondoltam, a *gyümölcsét* a gyerekeink élvezik majd” (VMNÉ, 232); „*mi fán terem* ez a művelet” (VMNÉ, 142); „*sikert arattam*” (VMNÉ, 227); *kúsztunk-másztunk* a gránitsziklákon (VMNÉ, 142).

A céltartományok konceptualizációját elemezve kitűnik, hogy a harc és a küzdelem is igen közkedvelt forrástartomány: pl. az életet, a munkát, a betegséget (lásd a fenti példákat) is gyakran harcként éljük meg, de a szerelem is értelmezhető így. Tehát e forrástartomány az élettörténet sémához tartozó több fogalom ábrázolásában is fontos funkciót kap, emellett az épületek, a gépek és a sport tartományok is igen produktívak (lásd a fenti példákat).

A következő forrástartományokhoz tartozó kifejezések is szép számmal előfordulnak: a főzés és az ételek (pl. „Legjobban szerette Ágit és Anit, akikkel *sülve-főve együtt voltam*” [VMNÉ, 226]; „Nehéz volt mindezt *megemészteni [...]*” [VMNÉ, 234]); a hideg és a meleg, a mozgások, a felfelé és a lefelé irányultság (pl. „*meleg otthont* teremtettünk” [VMNÉ, 229]; „csak hétvégi házasságban éltünk, s ez hozzájárult ahhoz, hogy *szerelmünk kihűljön*” [VMNÉ, 194]); az egészség és a betegség fogalomköre (pl. „az egyfajta *egészséges irigység és egészséges törtetés* volt” [VMNÉ, 154–155]) stb.

Összegzés

A fenti példák is alátámasztják, hogy a kognitív metaforák szemléltetőek, kifejezőek. Emellett gondolkodásunkat is strukturálják: azok a metaforák, amelyek megjelennek az életeseményekről szóló diskurzusokban, az élettörténeti narratívákban az életről való gondolkodásunkat is meghatározzák. A dolgozat elsősorban arra világít rá, hogy az élettörténet-mesélés során leginkább hogyan konceptualizálunk egy-egy fogalmat. Az elemzett fogalmak többnyire konvencionális metaforák által fejeződtek ki, s a metaforikus nyelvi kifejezések gyakran a mindennapi nyelvben is használatosak, a köznyelv lexikalizálódott kifejezései.

A célfogalmak konceptualizálásának bemutatása során a dolgozat bizonyos kereteket szabott az elemzésnek, ezért a célfogalom esetében igyekeztem a gyakrabban megjelenő metaforákat bemutatni, olykor azonban ritkán megjelenő, vagy csak egy-egy elbeszélő nyelvhasználatára jellemző metaforikus nyelvi kifejezések is helyet kaptak. A választás természetesen szubjektív. Láthatjuk, hogy egy-egy célfogalom metaforikus ábrázolásmódja többnyire gazdag, több forrástartományból is merítenek az elbeszélők a fogalmak kifejezése során, az élet például utazás, sport, harc, játék, építmény, étel, tárgy stb. Azonban egy-egy forrástartomány több célfogalom megjelenítésére is használatos, pl. harcként, küzdelemként ábrázoljuk az életet, a munkát, a betegséget stb.

Az elemzett beszélt nyelvi élettörténetek alátámasztják, hogy a metaforák nemcsak a szépirodalom nyelvében jelennek meg, hanem a hétköznapi beszédben, a beszélt nyelvben is szép számmal előfordulnak. Azonban megállapítható, hogy egyéni különbségek tapasztalhatók a metaforikus kifejezések mennyisége terén, ami pedig már az egyén metaforikus kompetenciájának szintjével áll összefüggésben. Számos példát találunk arra is, hogy egy adott történetmesélő többször is alkalmaz egy-egy metaforát, ami pedig arra utal, hogy az adott képi ábrázolásmód, világlátásmód beágyazódott elméjébe.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos főszerk. 2004. *Magyar szólástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán. 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 121–122: 49–61.
- Laki Boglárka. 2020. *Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata*. Doktori disszertáció. Kézirat. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

Lakoff, George – Johnson, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Savić, Svenka – Mitro, Veronika szerk. 2006. *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.

COGNITIVE METAPHORS IN ORAL LIFE STORIES

According to cognitive metaphor theory, metaphor is a fundamental way of language functioning, an essential tool for thinking and understanding, simultaneously reflecting human cognition and thought processes. Metaphors are not only rhetorical devices; they permeate our everyday communication. This paper investigates metaphorical thinking in the life stories of Hungarian women in Vojvodina, analyzed through a cognitive metaphorical framework. It examines shared source domains and metaphorical representations linked to the conceptual schema of life history, as expressed in spoken language. Due to the nature of narratives, metaphors can illuminate the imagery of crucial events and concepts within life stories that shape our perception of the world. This offers an insight into how we make sense of the world.
Keywords: cognitive metaphor, life story, spoken language

KOGNITIVNE METAFORE U ŽIVOTNIM PRIČAMA

Prema teoriji kognitivne metafore, metafora je osnovni način funkcionisanja jezika, neizostavno sredstvo razmišljanja i razumevanja, istovremeno odražavajući ljudsku kogniciju i procese promišljanja. Metafore nisu samo retorički alati, one prožimaju i našu svakodnevnu komunikaciju. Rad istražuje oblike metaforičkog razmišljanja u usmenim životnim pričama Mađarica u Vojvodini u okviru teorije kognitivne metafore. U njemu se analizira metaforička konceptualizacija određenih elemenata konceptualne šeme u odnosu na životnu priču i mapiraju se zajednički izvorni domeni. Zbog prirode narativa, metafore osvetljavaju slikovitost važnih događaja i pojmova životnih priča u našim umovima i mislima, pružajući uvid u naše poimanje sveta.
Ključne reči: kognitivna metafora, životna priča, govorni jezik

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. aug. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. szept. 15.

ETO: 651.926(497.113)
070.481

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2024.4.99-109

JUHÁSZ TÓTH Tímea

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
timea.tot.juhas@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0003-0004-9579

A VAJDASÁG AUTONÓM TARTOMÁNY HIVATALOS LAPJÁNAK MAGYAR FORDÍTÁSÁBAN TAPASZTALT GRAMMATIKAI ÁTVÁLTÁSI MŰVELETEKRŐL

Grammatical conversions in Hungarian translation of Official
Journal of the Autonomous Province of Vojvodina

Tehnike gramatičkog transfera u mađarskim prevodima
Službenog lista Autonomne pokrajine Vojvodine

A fordító a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg közötti transfert ún. átváltási műveletek segítségével valósítja meg. A dolgozat a grammatikai átváltási műveleteket vizsgálja Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja 2019-ben megjelent számainak magyar fordításában. Az említett műveletekre a legtöbb esetben azért van szükség, mert a nyelvek grammatikai rendszere sokszor különbséget mutat. A szerb a magyarhoz képest analitikus nyelvnek számít, ezért grammatikai rendszerük felépítése szükségessé teszi az átváltási műveletek alkalmazását. Az eltérő nyelvtani felépítés miatt végtelennek mondható a grammatikai átváltási műveletek száma a fordításokban, ezért a dolgozat csak a szerb–magyar viszonylatú eljárásokra mutat rá.

Kulcsszavak: szakfordítás, fordítási technikák, grammatikai átváltási műveletek, szerb nyelv, magyar nyelv, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja

Bevezetés

A dolgozat közigazgatási-jogi jellegű szakszövegek szerbről magyarra való fordításának elemzésével foglalkozik. A vizsgálati korpuszt a Vajdaság Autonóm Tartomány 2019. évi *Hivatalos Lapjából* merítettük.

A fordító különböző technikák alkalmazásával valósítja meg a forrásnyelv és a célnyelv közötti transzfert. Ezeknek a technikáknak néhány típusát különböztetjük meg: a grammatikai, a lexikai, a pragmatikai és a stilisztikai átváltásokat. Ezúttal a grammatikai átváltási műveleteket vizsgáltuk az említett szakszövegekben.

A terminológiában bővelkedő szakszövegek fordításához az adott szakterület megfelelő ismerete szükséges. A jogi szövegek fordítójának azonban nemcsak a jogi terminológiát kell elsajátítania, hanem a jogi szemléletet és gondolkodásmódot is ahhoz, hogy értelmezni tudja a szöveget (Northcott–Brown 2006, 374).

A dolgozatban vizsgált nyelvek esetében nem hagyhatók figyelmen kívül a magyar és a szerb nyelv közötti szerkezetbeli különbségek sem. Ezek a nyelvek a szintetikus nyelvek közé tartoznak, „mivel a szavak mindkét nyelvben leginkább egynél több morfémát tartalmaznak” (Andrić 2009, 112). A magyar nyelv kevésbé tagoló a szerbvel szemben, ami abban nyilvánul meg, hogy kifejezéseit jobban tömöríti (Molnár Csikós 2016, 101). A magyar nyelv gazdaságosságra, tömörítésre való törekvése még inkább megnehezíti a fordító feladatát abban, hogy a szabályszerűségekkel teli jogi szövegek fordításában a nyelvnek ezt a sajátosságát vissza tudja adni.

A grammatikai átváltási műveletekre általában a nyelvek grammatikai rendszerének különbségei miatt van szükség (Klaudy 1994, 155). Emellett azonban más szövegépítési sajátosságok is szerepet játszanak, hiszen mások a szabályok például a szépirodalmi és a szakirodalmi szövegek felépítésében. A grammatikai átváltási műveletek négy fő csoportra oszthatók: cserék, áthelyezések, betoldások és kihagyások (Klaudy 1994, 100). Ezen a négy fő csoporton belül az alcsoportok felosztása már a nyelvpároktól és a fordítási irányoktól függnek. Az alábbiakban Vaszeva felosztását ismertetjük Klaudy alapján (Vaseva 1980, in Klaudy 1994, 100):

1. Grammatikai cserék

1.1. A szavak formájának megváltoztatása

1.1.1. Az igeidők megváltoztatása

1.1.2. Az ige személyének és számának megváltoztatása

1.1.3. Az ige módjának megváltoztatása

1.1.4. Az ige szemléletének megváltoztatása

1.1.5. Szenvedő ige felváltása cselekvő igével

1.2. A szófajok megváltoztatása

1.2.1. Főnév felváltása névmással és névmás felváltása főnévvel

1.2.2. Főnév felváltása igével

- 1.2.3. Főnév felváltása melléknévvvel és melléknév felváltása főnévvel
- 1.2.4. Állítmányi melléknév felváltása igével
- 1.2.5. Ige felváltása főnévvel, határozószóval stb.

- 1.3. A mondatbeli szerepek megváltoztatása
- 1.4. Szó felváltása szókapcsolattal
- 1.5. Személytelen mondat felváltása személyessel
- 1.6. Egyszerű mondat felváltása összetettel
- 1.7. A mondatok határainak megváltoztatása

2. *Grammatikai áthelyezések*

- 2.1. Az alany mondatbeli helyének megváltoztatása
- 2.2. Az alany és állítmány egymáshoz viszonyított helyének megváltoztatása
- 2.3. Az összetett állítmány részeinek áthelyezése
- 2.4. A tárgy, a határozó és a jelzők mondatbeli helyének megváltoztatása

3. *Grammatikai betoldások*

- 3.1. A névelő betoldása
- 3.2. A birtokos jelző betoldása
- 3.3. Igei állítmány betoldása
- 3.4. A deszemantizált „ember” főnév betoldása

4. *Grammatikai kihagyások*

- 4.1. A személyes névmás kihagyása alanyi funkcióban
- 4.2. A mutató névmások kihagyása
- 4.3. Az eredeti szöveg redundáns elemeinek kihagyása
- 4.4. Fölösleges kiemelések, nyomatékosítások elhagyása
- 4.5. A szöveg sűrítése az olvasók háttérismereteinek figyelembevételével

Vaszeva felosztása elsősorban az orosz–bolgár fordítási irányú nyelvpár vizsgálatára vonatkozik, viszont részletes felosztásából kitűnik, hogy más nyelvpárokra, ebben az esetben a szerb–magyar fordítási irányra is alkalmazható. A grammatikai átváltási műveleteknek Vaszeva általi felosztását Klaudy a grammatikai konkretizálással és generalizálással bővíti, valamint felbontással és összevonással (Klaudy 1994, 155).

A grammatikai konkretizálásra akkor van szükség, amikor az egyik nyelvben hiányzik valamelyik grammatikai kategória, amely viszont a másik nyelvben megvan. Ezért, ha arra a nyelvre fordítunk, amelyben a szóban forgó kategória megvan, ennek a fordításba kötelezően bele kell kerülnie (Klaudy 1994, 156). Erre a leggyakoribb példa a nyelvtani nemek kategóriája, ami a jelen vizsgálat szempontjából is jelentős, hiszen ez a szerb nyelvben is megtalálható. A gram-

matikai konkretizálás ellentéte a grammatikai generalizálás. Ekkor valamely, a forrásnyelvben meglévő nyelvtani kategória eltűnik a fordításból.

A grammatikai összevonás és felbontás során a fordító megváltoztatja a mondathatárokat, két mondatot összevon, vagy egy mondatot két mondatra bont. Ennél pedig még gyakrabban fordul elő az az eset, amikor „a fordító a tagmondatok (mondategységek) határát változtatja meg, s a célnyelvi mondat több vagy kevesebb mondategységből fog állni, mint az eredeti” (Klaudy 1994, 163).

A jogszabályok nyelvezetének néhány jellemzője

A jogszabályok jellege kifejezetten normatív, ami azt jelenti, hogy céljuk az irányadás, a szabályok előírása, nem pedig a valóság körülírása. A normatív tartalom kifejezésére a magyar nyelvnek (a szerbvel egyetemben) nincs külön nyelvi eszköze (Gáspár–Somssich 2019, 33). Ezt a magyar nyelvben jelen idejű kijelentő mondat, egyes szám harmadik személyű megfogalmazással kell elérni. A szerbben is hasonló a helyzet, két különbséggel. Az egyik a passzív szerkezetek közkedvelt használata, a másik pedig a nyelvtani nemek megléte, amelyet a jogszabályokban hímnemben kell használni, ha azt a fogalmak természete máshogy nem követeli meg¹.

A jogszabályok nyelvezetének következő jellemzője a személytelen kifejezés mód. Gyakran van szükség arra, hogy egy eseményre cselekvő igével utaljunk, olyannal, amelynek természetes velejárója a tudatos cselekvő, a végrehajtó (ágens) megnevezése, olykor azonban nem szükséges az ágens említése (Kálmán 2012). „Amikor csak az esemény megtörténtét akarjuk kifejezni, valamilyen személytelen kifejezést kell használnunk” (Kálmán 2012). Kálmán László szerint a személytelenséget a magyar nyelvben „egyre inkább csak a többes számú alanyra utaló, de alanyt nem tartalmazó szerkezet fejezte ki”, viszont a kihagyott alany többértelműséget eredményezhet, így sérti a jogi szaknyelv egyértelműségere való törekvését. A személytelenséget a szerb nyelvben a meglévő passzív szerkezetekkel vagy a visszaható igealakokkal egyszerűbb elérni, mint a magyarban.

A magyar jogi szaknyelvre a főnévi szerkezetek túlzott alkalmazása jellemző (Hengl 2023, 76), különösen az *-ás/-és*, valamint a *-ság/-ség* képzős főnevek, de a birtokos személyragos alakok és az alárendelő szóösszetételek is (Szabó 2002, 199). A szerbben is hasonló a helyzet, ott az absztrakt és a deverbális

¹ Jedinstvena metodološka pravila za izradu propisa (Sl. glasnik RS, br.21/2010) <https://www.paragraf.rs/propisi/jedinstvena-metodoloska-pravila-za-izradu-propisa.html>

főnevek dominálnak (Katnić-Bakaršić 1999, 33). A szavak túlzott halmozását – ami szerbül legtöbbször genitívuszi birtokos esetben jelentkezik – és az így létrejött, nehezen érthető hosszú mondatokat Katnić-Bakaršić stilisztikai hibaként említi, hiszen ezek a szerkezetek eltérnek az általános nyelvi normáktól (Katnić-Bakaršić 1999, 32).

A grammatikai átváltási műveletek a fordításokban

A grammatikai átváltási műveletek elemzése során a dolgozat korpuszanyag Vaszeva felosztása és a Klaudy által bővített hat főosztály alapján kerül csoportosításra. Tekintettel arra, hogy a főcsoportokon belül meghatározott alosztályok nyelvpároktól függően változhatnak, így ez a kutatás az említett szerzők szerinti alosztályokhoz már nem ragaszkodik. A dolgozat azokra a legfrekvensebb átváltási műveletekre mutat rá, amelyek jellemző iránya idegen nyelvről (ebben az esetben szerbről) a magyar.

Grammatikai cserék

A grammatikai csere az egyik leggyakrabban alkalmazott technika, amelynek számtalan altípusa van, hiszen a fordító folyamatosan kénytelen megváltoztatni a szavak formáját, szófaját vagy mondatrészi szerepét ahhoz, hogy azt a célnyelv grammatikai szabályaihoz tudja igazítani.

A szakirodalom az egyik gyakori altípusaként a főnév és a melléknév igével történő felváltását, azaz az „igésítést” tünteti fel (Klaudy 1994, 359). A jogi szaknyelv rendhagyó abban az értelemben, hogy a nyelvezetét a főnévi szerkezetek alkalmazása jellemzi (vö. Hengl 2023, 76).

Az (1) példamondat az *uspostaviti* igének a *létrehozás* főnévre, a (2) pedig a *finansirati se* igének a *finanszírozott* melléknévi igenévre való szófajváltását mutatja be:

- (1) Strane izražavaju spremnost da ***uspostave*** saradnju
A felek készségüket fejezik ki együttműködés ***létrehozására***
- (2) aktivnosti koji ***se finansiraju*** po javnom konkursu
a nyilvános pályázat szerint ***finanszírozott*** projekttevékenységek

Grammatikai áthelyezések

A grammatikai áthelyezések a fordításban szórendi változtatásokként nyilvánulnak meg. A magyar mondat alapszórendje dominánsan SOV (subjectum-

objectum-verbum) típusú. Ezek alapján a mondat leghangsúlyosabb része a fordított szórendű vagy gyenge szemantikai töltésű igei állítmány előtt van (Klaudy 1994, 341). A szerb az SVO (subjectum-verbum-objectum) mintát követi, és a hangsúlyos bővítmények az ige után helyezkednek el. Így a szerb mondat szórendjét igen nehéz és természetellenes lenne átültetni magyarra, ezért a fordítás a grammatikai áthelyezés átváltási művelet alkalmazását teszi szükségessé.

- (3) Škola ostvaruje planove i programe nastave i učenja opšteg gimnazijskog obrazovanja i vaspitanja u četvorogodišnjem trajanju.

Az Iskola az általános gimnáziumi oktatás-nevelési tanítás-tanulási tantervet és programot négyéves időtartamban valósítja meg.

A (3) példában látható, hogy a szerb mondat bővítményei az igétől jobbra pozicionálnak, míg a magyar fordításban az ige a mondat végén helyezkedik el, a hangsúlyos bővítmények pedig előtte balra.

A főnévi csoporton belül a jelzők elhelyezése az igei bővítményhez hasonló mintát követ, tehát a magyarban a főnévtől balra való bővítés a jellemző. A (4) példamondatban látható, hogy a szerb *način* főnév bővítményei jobbra helyezkednek el, míg a magyar *módja* szó előtti birtokos jelző és minőségjelző pedig balra.

- (4) način rada i odlučivanja Pokrajinske vlade i njenih radnih tela a Tartományi Kormány és munkatestületeinek munka- és döntéshozatali módja

Grammatikai betoldás

A grammatikai betoldásokat általában a nyelvek közötti szintaktikai különbségek követelik meg. Valamilyen nyelvi elemet be kell toldani a mondatba, hogy grammatikailag helyes mondat jöjjön létre (Klaudy 1994, 321). Ebben a műveletben is van néhány alcsoport, de a dolgozatban csak a korpuszanyagban leggyakrabban előforduló átváltásokat mutatjuk be, amelyek jellemző iránya szerbről magyar.

A magyar nyelvben a főnevekhez csatolt bővítmények helyzetét a mondatban leggyakrabban a balra pozicionálás jellemzi. Ez sokszor csak „kiszégitő” melléknévi igenevek betoldásával oldható meg (Klaudy 1994, 321), amelyek fellazítják a bővített főnévi szerkezeteket. A korpuszanyagban az erre a célra használt melléknévi igenevek a *való* és a *levő* bal irányú bővítéssel szerepelnek, mint ahogyan azt az (5) és a (6) példamondatok mutatják:

- (5) imaju pravo uvida u podnete prijave
a benyújtott kérelmekbe **való** betekintésre jogosultak
- (5) sredstva sa podračuna
az alszámlán **levő** pénzeszközök

Grammatikai kihagyás

A grammatikai kihagyások esetében hasonló a helyzet, mint a betoldásoknál, hiszen erre a műveletre is a nyelvek közötti szintaktikai különbségek miatt van szükség. Az idegen nyelvről magyarra való fordítási irányra jellemzőek az alany, a tárgyi bővítmény és a birtokos jelző kihagyása. A magyar nyelv az alanyi funkciót az explicit alany kihagyásával is ki tudja fejezni. A (7) mondat a szerb *on* alanyi funkciót betöltő személyes névmás kihagyására mutat példát úgy, hogy a magyarban az alanyt a *jog* főnévre illesztett birtokos személyjellel jelöli.

- (7) Ako starešina pokrajinskog organa koji je doneo osporeni akt nije član Pokrajinske vlade, **on** ima pravo da učestvuje u radu sednice Pokrajinske vlade za vreme rasprave o ukidanju, odnosno poništenju tog akta.

Ha a vitás aktust meghozó tartományi szerv vezető tisztségviselője nem tagja a Tartományi Kormánynak, **joga** van a Tartományi Kormány ülésén, a szóban forgó aktus hatályon kívül helyezése, illetve megszüntetése megvitatásán részt venni.

A magyar nyelv nemcsak a birtokos jelzón tudja jelölni a birtokviszonyt, hanem a birtokszón is (Klaudy 1994, 337). A (8) példamondatban a birtokos már az előzményekből ismert, ezért nem szükséges újból megismételni, mint a szerbben, hiszen a *használata* birtokszó alakja jelölve van és úgyszintén biztosítja a visszautalást.

- (8) Sekretar Pokrajinske vlade stara se o čuvanju pečata Pokrajinske vlade i odgovoran je za **njegovu upotrebu**.

A Tartományi Kormány titkára gondoskodik a Tartományi Kormány pecsétjének őrzéséről és felel **használatáért**.

Grammatikai konkretizálás és generalizálás

Egyes nyelvtani kategóriák némely nyelvben léteznek, másokban pedig nem, így ezekre az átváltási műveletekre az adott hiányzó kategóriák pótlása vagy elhagyása miatt van szükség. Ha plusz kategóriával rendelkező nyelvre fordítunk,

a fordítás konkrétabb lesz (ezért beszélünk „konkretizálásról”), ha pedig mínusz kategóriával rendelkező nyelvre fordítunk, a fordítás veszít konkrétságából (ezért beszélünk „generalizálásról”) (Klaudy 1994, 287). Ebben a csoportban leggyakrabban a nemek konkretizálása vagy generalizálása jelenik meg, esetünkben a forrásnyelvben, a szerbben megvan ez a jelenség, míg a célnyelvben, a magyarban nincs, így a fordítónak grammatikai generalizálást kell alkalmaznia.

Ebből következik a generalizálás miatti félreérthetőség és az ebből adódó probléma megfelelő kezelése. A nyelvtani nemek hiányából adódó automatikus generalizálás (személyes névmások elhagyása) félreértést is okozhat, különösen a szöveg elején, amikor a kontextus még ismeretlen, továbbá mondatok vagy tagmondatok határán, amikor a követő mondatban változik az alany, illetve az előző mondatra való visszautalásnál (Klaudy 1994, 294). A jogszabályok megszővegezésére vonatkozó szabályok szigorúak, a szerb nyelvben a hímnem használatát írják elő, valamint a többszörös, folyamatos ismétlés is megengedett a félreérthetőség elkerülése érdekében. Ha az adott főnév nem ismétlődik, akkor a rá utaló személyes névmás nem jelenik meg a mondathatáron, és különösen nem fordul elő, hogy a következő mondatban az alany megváltozzon, anélkül, hogy újra megneveznénk. Amennyiben személyes névmással való utalás történik, az csak az összetett mondaton belüli mellékmondat határán jelentkezik. A magyar ezt birtokos névmással vagy birtokjellel tudja megnevezni, így a nemek azonosításának funkcióját is némileg ellátja. Az adott korpuszanyag tekintetében ennek a grammatikai átváltási műveletnek az alkalmazása elenyésző. Az előző átváltási műveletnél (Grammatikai kihagyás) már idézett (7) példamondat **on** személyes névmása a mondat elején megnevezett **starešinára** vonatkozik. A magyar fordítás ezt a **jog** főnévre illesztett birtokos személyjellel jelölte, így a fordító a birtokos viszonyt ki tudta fejezni, de a hímnem ily módon nem konkretizálható teljes mértékben, mivel ez a grammatikai kategória a célnyelvben hiányzik.

Grammatikai felbontás és összevonás

A grammatikai felbontás során a fordító felbontja a mondathatárokat, és egyetlen forrásnyelvi mondatból két vagy több célnyelvi mondatot alkot, vagy pedig a mondathatáron belül marad, és újabb tagmondatot hoz létre. Az első esetre a vizsgált korpuszanyagban nem volt példa. Viszont a mondathatárok megváltoztatása a magyarról idegen nyelvre, valamint az idegen nyelvről magyarra való fordításra is egyaránt jellemző művelet, de a mondaton belüli felbontás már többnyire csak a magyarra történő fordítás sajátossága. A (9)

példamondatban a fordító melléknévi igeneves szerkezetet emelt fel a mondat szintjére, így az *upisani* (*beírt, bejegyzett*) melléknévi igenevet a *szerepel* aktív igére váltotta, létrehozva egy újabb tagmondatot.

- (9) Sredstva iz člana 2. ove odluke mogu se dodeliti ustanovama socijalne zaštite sa sedištem na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine i pružaocima usluga socijalne zaštite – udruženjima građana *upisanim* u registar u nadležnom organu...

A jelen határozat 2. szakaszában említett eszközöket a Vajdaság autonóm tartományi székhellyel rendelkező szociális védelemmel foglalkozó intézményeknek kell odaítélni, valamint a szociális védelmi szolgáltatásokat nyújtóknak – polgári egyesületeknek, amelyek *szerepelnek* az illetékes szerv nyilvántartásában...

A grammatikai összevonás az előzőekben vázolt felbontás ellentéte. Itt is két alapesetet különböztetünk meg. Az első az, amikor a fordító két vagy több forrásnyelvi mondatot von össze egy mondattá. A másik pedig, amikor mondathatáron belül marad, de a forrásnyelvi mondat valamelyik önálló mondategységét (tagmondatát) főnévi vagy igenévi szerkezetté alakítja, azaz lesüllyeszti a mondat szintje alá (Klaudy 1994, 314). Az utóbbi átváltási művelet jellemző iránya magyarról idegen nyelvre, a vizsgált korpuszanyagban mégis szép számban fellelhetők az ezt bemutató példák. A (10) példamondat szerb *uređuje se* aktív igéjét a magyar a *szabályozó* folyamatos melléknévi igenévvel adja vissza, lesüllyesztve így azt a mondat szintje alá.

- (10) Žalbena komisija u svom radu primenjuje zakon kojim *se uređuje* opšti upravni postupak.

A Fellebbezési Bizottság munkája során az általános közigazgatási eljárást *szabályozó* törvényt alkalmazza.

Összegzés

A dolgozat a 2019. évi *Hivatalos Lap* közigazgatási-jogi jellegű szakszövegeinek szerbről magyarra történt fordításaiiban alkalmazott grammatikai átváltási műveleteket elemezte.

A grammatikai cseréken belül a főnév és a melléknév helyettesítése igével, azaz az „igésítés” nem gyakori művelet a jogszabályokban, inkább ennek fordítottjára találhatunk több példát, amikor a szerb igét főnévvel vagy melléknévvel fordítják magyarra. Az egyik leggyakrabban alkalmazott technika a gramma-

tikai áthelyezés, mivel a szerb mondat szórendjét a magyar nem tudja adekvá-
tan ugyanabban a sorrendben visszaadni. Emellett a bővítmények is máshogy
pozicionálódnak, mint a szerbben. A grammatikai betoldások is gyakoriak,
túlnyomórészt pedig a *való* és a *levő* melléknévi igenevekkal való betoldás
jelentkezik. A kihagyások nem jellemzőek erre a szövegtípusra. A konkretizá-
lásnál és generalizálásnál a nemek kategóriájának az eltűnése jelentkezik, tehát
ezekben az esetekben a fordító generalizál. A grammatikai felbontás és össze-
vonás tekintetében a fordító mindig mondathatáron belül marad, de gyakoribb
a tagmondatok lesüllyesztése a mondat szintje alá, azaz a tagmondatok össze-
vonása, mintsem az újabb tagmondat létrehozása.

Irodalom

- Andrić Edit. 2009. Mennyire szintetizáló nyelv a magyar és analizáló nyelv a szerb?
Hungarológiai Közlemények 40 (1): 112–126.
- Gáspár Endre – Somssich Réka. 2019. Nemzeti jog nemzetközi térben, avagy termino-
lógiai és stilisztikai dilemmák a magyar joganyag angol nyelvre fordítása során. In
Diszciplínák találkozása: nyelvi közvetítés a XXI. században, szerk. Szoták Szilvia.
28–41. Budapest: OOK-Press Kft.
- Hengl Melinda. 2023. *Jogi kommunikáció*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jog-
tudományi Kar. [https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34934/PTE-AJK-
20230413.pdf?sequence=3&isAllowed=y](https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34934/PTE-AJK-20230413.pdf?sequence=3&isAllowed=y) (2024. jan. 10.)
- Kálmán László. 2012. Csak semmi személytelenség, magyarok vagyunk! *Nyelv és
Tudomány*. [https://www.nyest.hu/hirek/csak-semmi-szemelytelenseg-magyarok-
vagyunk](https://www.nyest.hu/hirek/csak-semmi-szemelytelenseg-magyarok-vagyunk) (2024. jan. 10.)
- Katnić-Bakaršić, Marina. 1999. *Lingvistička stilistika*. Prága–Budapest: Open Society
Institute, Center for Publishing Development Electronic Publishing Program. [https://
www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6881/objava_20387/fajlovi/lingvostilistika.pdf](https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6881/objava_20387/fajlovi/lingvostilistika.pdf)
(2024. jan. 10.)
- Klaudy Kinga. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica [https://
mek.oszk.hu/22600/22623/22623.pdf](https://mek.oszk.hu/22600/22623/22623.pdf) (2024. jan. 10.)
- Molnár Csikós László. 2016. A szavak és a szókapcsolatok közötti jelentésmegoszlás.
Hungarológiai Közlemények 17 (1): 99–110.
- Northcott, Jill – Brown, Gillian. 2006. Legal Translator Training: Partnership between
Teachers of English for Legal Purposes and Legal Specialists. *English for Specific
Purposes* 25 (3): 358–375.
- Szabó Miklós. 2002. *Kommunikáció általában és a jogban*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Vaseva, Ivanka. 1980. Teorija i praktika perevoda. In Klaudy Kinga. *A fordítás elmé-
lete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.

GRAMMATICAL CONVERSIONS IN HUNGARIAN TRANSLATION OF OFFICIAL JOURNAL OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA

The translator achieves the transfer between the source and target languages using various conversion techniques. This work examines the grammatical transfer techniques in the Hungarian translation of the issues of the Official Journal of the Autonomous Province of Vojvodina published in 2019. In most cases, the mentioned techniques are necessary because the grammatical systems of languages often show differences. Compared to Hungarian, the Serbian language is considered analytical, therefore the structure of their grammatical system requires the use of conversion techniques. Due to the different grammatical structure, it can be said that the number of grammatical transfer techniques in translations is infinite, therefore this work indicates only those whose characteristic direction is from Serbian to Hungarian.

Keywords: specialized translation, translation techniques, grammatical conversion operations, Serbian language, Hungarian language, The Official Journal of the Autonomous Province of Vojvodina

TEHNIKE GRAMATIČKOG TRANSFERA U MAĐARSKIM PREVODIMA SLUŽBENOG LISTA AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE

Transfer između izvornog i ciljnog jezika prevodilac postiže pomoću razne tehnike konverzije. Ovaj rad proučava tehnike gramatičkog transfera u mađarskim prevodima Službenog lista Autonomne pokrajine Vojvodine koji su objavljeni 2019. godine. U većini slučajeva, pomenute tehnike su neophodne, zato što gramatički sistemi jezika pokazuju raznolikost. U poređenju sa mađarskim, srpski jezik se smatra analitičkim, zbog toga struktura njihovog gramatičkog sistema zahteva upotrebu tehnika konverzije. Zbog različite gramatičke strukture, može se reći da je broj tehnika gramatičkog transfera u prevodima beskonačan, stoga ovaj rad ukazuje samo na one čiji je karakterističan smer sa srpskog na mađarski.

Gljučne reči: stručno prevođenje, tehnike prevođenja, tehnike gramatičkog transfera, srpski jezik, mađarski jezik, Službeni list Autonomne pokrajine Vojvodine

BARTHA Katalin Ágnes

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Színház és Film Kar
Magyar Színházi Intézet
Kolozsvár, Románia
katalin.agnes.bartha@ubbcluj.ro
ORCID 0000-0002-2563-2907

A MITIKUS ANYAG SZÍNPADI ÚJRAJÁTSZÁSAI

Az Árpád ébredése megtestesült gyakorlatai

Reenacting mythic material on the stage
The embodied practices of The Awakening of Árpád

Nove scenske izvedben mitskog materijala
Otelotvorena praksa „Arpadovog buđenja”

Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című alkalmi darabját a Pesti Magyar Színház megnyitóján mutatták be 1837 augusztusában. A cselekmény szerint a felébresztett mitikus honalapító Árpád úgy szembesül a halála utáni ezeréves helyi átalakulások történetével, hogy a korabeli nemzeti, morális és liberális politikai színház eszméjét megértve ennek harcos képviselője lesz, megmentve a Színésznőt a korabeli színházeszmény ellenségeit képviselő allegorikus alakoktól. A dolgozat a bemutató performatív erejének és hatásának kulcsait, illetve a bemutatót követő 19. és 20. századi pesti újrajátszások, átiratok és folytatások megvalósulásait (1862, 1887, 1927, 1937) vizsgálja a Diana Taylor-i írott és megtestesült kultúra fogalmak segítségével. A dolgozat a megtestesült gyakorlatok, a színpadi átadási módok és az archívumokban fellelt bizonyítékok révén arra fókuszál, hogy a különböző történelmi időszakokban hogyan teremtődnek színpadi hagyományok, mindezeket hogyan kezdik ki, illetve hogyan alakulnak ki újak változó kontextusokban.

Kulcsszavak: *Árpád ébredése*, színpadi újrajátszás, megtestesült gyakorlat, történelem, performativitás

Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című alkalmi darabját a Pesti Magyar Színház megnyitóján mutatták be 1837 augusztusában. A cselekmény szerint a felébresztett mitikus honalapító Árpád úgy szembesül a halála utáni ezeréves

helyi átalakulások történetével, hogy a korabeli nemzeti, morális és liberális politikai színház eszméjét megértve ennek harcos képviselője lesz, megmentve a Színésznőt a korabeli színházeszmény ellenségeit képviselő allegorikus alakoktól.

A dolgozat a bemutató performatív erejének és hatásának kulcsait, illetve a bemutatót követő 19. és 20. századi pesti újrajátszások, átiratok és folytatások megvalósulásait (1862, 1887, 1927, 1937) vizsgálja a Diana Taylor-i írott és megtestesült kultúra fogalmak segítségével.¹ A megtestesült gyakorlatok, a színpadi átadási módok és az archívumokban fellelt bizonyítékok révén arra figyelek, hogy a különböző történelmi időszakokban hogyan teremődnek színpadi hagyományok, mindezeket hogyan kezdik ki, illetve hogyan alakulnak ki újak változó kontextusokban. Fő kérdésem: a színház médiuma hogyan építi fel, alakítja ki a mitikus anyag értelmezésének, megélésének és újrahasznosításának módjait.

A Prológus értelmezéstörténete igen gazdag: Egyed Emese a ritualisztikus forma kiemelésével a szöveg cselekményét, jellemeit, konfliktusait és motívációit vizsgálta, Imre Zoltán a nemzeti színházi koncepciók, Gajdó Tamás pedig az első száz év jubileumainak eseménytörténetét, politikai-társadalmi kontextusát; Szalisznyó Lilla pedig az egykori jelmezkönyv beemelésével a színszerűség felől értelmezi a drámát (Egyed 2013, 2014; Imre 2013; Gajdó 2017; Szalisznyó 2020).

A színlap szerint a főbb szerepeket a korabeli magyar színjátszás ikonikus alakjai játszották, s ez a gyakorlat az elkövetkező jubileumi előadásokra is jellemző marad.

A színházavató Árpád ébredése, 1837. aug. 22.

Az állandó magyar színház létesítését valós igény szülte. 1812-től Pesten a 3500 férőhelyes klasszicista stílusú, háromemeletes épületben német nyelvű színház működött. A Pesti Magyar Színház megnyitásának idején a város polgárságának több mint fele német anyanyelvű volt. Igen megosztott és tarka volt a főváros etnikai és felekezeti tekintetben; német, de emellett szlovák,

¹ A Diana Taylor által tágran értelmezett performance/performansznak (a fogalomba a színdarabok előadása és a politikai tüntetések performanszai egyaránt beleférnek) komoly tudástároló és -átadó funkciója van. Szerinte a megtestesült tudásrepertoárok, amelyek gesztusokban, beszélt nyelvben, mozgásban, táncban, énekben s egyéb performatív aktusokban adódnak tovább, tulajdonképpen az írott archívumokból nyerhető tudástároló és -átadó rendszerek kiegészítő alternatíváját jelentik (Taylor 2003).

szerb, lengyel, református, evangélikus, izraelita vagy zsidó Budapestről is beszélhetünk e korszakban (Gyáni 2005).

Mindaddig alkalmi játszótereken léptek fel Pesten vagy Budán az 1790 óta szereplő magyar hivatásos színészek, illetőleg a vidéket, vagy az állandó színházzal rendelkező városokat (Miskolc és Kolozsvár) járták. A Pesti Magyar Színház társulatában az ifjú, már néhány éve Budán játszó gárda mellett szerepel a korábbi generáció egyik jeles képviselője is, Déryné Széppataki Róza, aki a színházba sereglő hölgyek *első hölgye*. Déryné a vándorszínészet sokoldalú primadonnája volt, legendás naiva és szoprán énekesnő, aki az 1810-es évektől a drámai előadásokban a naiva szerepkört játszotta, az operaszínpadokon elsősorban a szoprán szólamokat énekelte. A harmincas évek végére a vándorkorszak síró-éneklő stílusának kifulladásával, játéka már avíttnak hatott a romantikus játékmód dominánssá válása idején. Az 1830-as évek romantikus színjátszó stílusa valamelyest szakított a síró-deklamáló játékmód kirívó modorosságával. Az alkat és szerepkör egyenrangú dominanciáját fokozatosan felváltotta az átlényegülő, adottságain felülemelkedő színész romantikus eszménye; ennek két kiváló férfiszínész felelt meg ekkoriban, Lendvay Márton és Egressy Gábor. A korszak férfiideálja, Lendvay játszotta Árpád szerepét, a Költőét pedig – aki Árpádot kalauzolja a korabeli Pesten – Egressy alakította. A színésznőt Lendvayné Hivatal Anikó, a naivák és fiatal drámai hősök megtestesítője, a romantikus drámai szende szerepkörének legkiválóbb képviselője játszotta, a Sírszellemet László József, aki fiatal szerelmeseket és hősöket alakított ekkoriban.

Festett díszletek, jelmezek

Milyen térbe került a bemutató szerencsés, ill. kiváltságos közönsége? A korabeli tudósítás szerint legalább 3000 érdeklődő szomorúan távozott, mert nem jutott számára hely (N., *Rajzolatok*. 1837. aug. 24.).

A néző, amint belépett az új színházba, egyben egy színpadi fővárosba is került. Az előadáshoz két háttérfüggönyt készítettek, a levéltári jegyzék szerint az egyik „Pest dunaparti kinézését”, a másik a „Magyar Színházat” ábrázolta, azt az épületet, amelynek megnyitójára összesereglett a közönség.² Emellett három mozgatható és cserélhető díszlet készült: *Egy nagy sír*, *Egy nagy gőzhajó*, *Egy nagy rostélyzat (a magyar színház)* (Kerényi 1990, 272). A színlap közli a

² 1837-ik esztendő augusztus 22-ikétől kezdve festett díszitmények jegyzéke. Magyar Országos Levéltár. Pest Megye Levéltára. Pest vármegye Színészeti Választmányának iratai. Vö. Egyed 2013.

díszletek alkotóinak, valamint a jelmezek szabójának a nevét is.³ A Sírszellem a sírhantok közül a legnagyobbat, a hadisírt nyitja meg (Vörösmarty 1971, 210), és már a közönség közt jár a mitikus hős, az őshaza alapítója, Árpád. A kezdetben mindenütt látható sírhalmok a Sírszellem távozásával eltűnnek: a modern civilizáció helyévé változik át a játéktér. Árpád a Sírszellem meghagyása és a remények szerint addig marad leszármazottai közt, amíg a közösségi élet méltósága töretlen, a polgárerények virulnak. „A múlt felfedezi a jelent – racionálisan ez lehetetlen, a poézis azonban megengedi” – állítja találóan Egyed Emese a játéktérről (Egyed 2013).

A festett díszletelemek mellett a jelmezek és kellékek kiállítására nagy figyelmet fordított Fánecs Lajos rendező. Árpádot, a korabeli elérhető történeti ikonográfiát is hasznosítva ősmagyar jelmezbe öltöztette. Ennek leírását a következőképpen őrzi a *Jelmezlista*: „Tobák szín, attila dolmány aranyra, kék nadrág, párduczbőr, sárga csizma, világos kék sisak ezüst czirádával, kard, kesztyű, sárga bőrv, kócsagtoll” (Jelmezlista 1837). A párduczbőr, a kócsagtollas sisak, a kard és a csizma ikonográfiai előzményeként és forrásaként egyrészt az 1664-es nürnbergi *Nádasdy-Mausoleum Árpád rézmetszetét* említhetjük, amely kiadvány a magyar uralkodók portrészorozatába illeszkedve a hun-magyar azonosság hagyományát képviselte (Mikó–Sinkó 2000, 294–295). A 18–19. századi kalendáriumokban korabeli populáris nyomtatványként megtalálható kisebb-nagyobb mértékben eltérő verziója.⁴ Úgy véljük azonban, hogy a Kisfaludy Károly *Árpád pajzsra emeltetésének* rajza alapján készült Michael Hoffman metszete hatott erőteljesebben a színpadi kivitelezésben; a rajz Vörösmarty hasonló című versének illusztrációjaként készült, amelyen Árpád kócsagtollas sisakot visel (*Aurora Hazai Almanach*, 1826, 1. füzet címlapja). Árpádot kazár szokás szerint pajzsra emelték. A kiemelkedő, pajzsra felemelt Árpád áldó kézjele paternalisztikus hősi gesztus, színházias és valószínűleg hasznosították is az előadásban. A Horváth István történész írásának illusztrációjaként Kisfaludy tervezte és Martin Schamer rajzolta, J. Blaschke és Josef Axman

³ „A’ diszitményeket festette Neffe ur a’ pesti német színház’ festője – A’ magyar színház’ ábrázolatát, valamint Pest’ duna-sorát festette Otto ur, a’ pesti magyar színház’ festője. – A’ gépeleket készítette Schütz úr a’ müncheni kir. színház’ gépely mestere. Az öltözeteket készítette Kostyál Ádám úr, szabó mester és pesti polgár” – áll az 1837. augusztus 22-i bemutató plakátján. OSZK Szt.

⁴ Mikos Éva tanulmányában A *Nádasdy-Mausoleum* Árpád ábrázolása mellett két, 1837-et megelőző kalendáriumban megjelent Árpád-illusztrációt közöl: *Magyarországi o és új kalendárium*. Pest: Trattner, 1797; *Ujdonnanuj gazdaságbeli hazai kalendárium*. Pest: Trattner, 1816 (Mikos 2007, 276, 280). Árpád sisakján nincs kócsagtoll.

metszette *Árpád Pannonia hegyén* (*Aurora Hazai Almanach*, 1822)⁵ fő alakjának kinézete hasonlít ehhez a képhez, ezen is zománcos kard, turult repítő vért, sisakján gyémántos forgó, kócsagtoll és párduebőr látható, ez utóbbit a meghódított kijeviektől kapta, tudjuk meg Horváth tanulmányából (vö. Mikó-Sinkó 2000, 550).

Kortárs társasági viseletben mozgott a Költő, az Apa (Udvarhelyi Miklós) és Fia (Telepi Miklós), az ifjak (Szerdahelyi József, Molnár, Daragi), a Napszámos (Telepi), a hölgyek (Déryné, Laborfalvi Róza, Bartháné, Egressyné, Szentpéteryé). Az Öreg s a színház építésénél dolgozó Napszámos jelmeze kopottasabb volt, érzékeltetve, hogy a színház demokratikus intézmény, olyan hely, ahová bármelyik társadalmi réteg képviselője beléphet. Az öltözet színpadi viselkedést és gesztust is szab, meghatároz és behatárol. Külön kategóriába sorolandó a nyolc rémalak (Irigység, Csáb, Résztvéltenség, Rágalom, Gúny, Kajánság, Megvetés, Éhhalál) és a Sírszellem. A rémalakok közül egyedül a Résztvéltenséget szólítják néven a színpadon (Vörösmarty 1971, 224). Kevés szövegük van, s a színészi játékon kívül a jelmezek alapján történhetett azonosításuk. A Gúny például kénzőld római szabású tunikát, hasonló szabású fakó köpönyeget viselt, fején kiterjesztett szárnyakkal egy kiöltött nyelvű vércse volt, jobb kezében pedig nyilakat tartott. Nem e világi voltukat az ókori környezetben játszó darabok jelmeztárához tartozó tunika és köpeny érzékeltette, ugyanakkor egyértelmű jelképekkel, kiegészítőkkal segítették beazonosításukat. A Résztvéltenség jelmeze vertikálisan osztott felemás öltözet volt, melyben a magyaros öltözet párizsi, bécsi és szláv viselettel kombinálódott. Jelmeze inkább az általában vett idegen ízlésre, mint konkrét népcsoportra utalhatott (Szalisznyó 2020, 345). Az allegorikus szereplők színpadi gesztusárát és vizuális megjelenítését a 17–18. századi iskolai színjátszás élő hagyománya is informálja a kortárs hivatásos előadások mellett. Közülük a Résztvéltenség számított a földi világhoz legközelebbi figurának. A figura Színésznőhöz intézett kérdése – „Miért nem kapálsz? a föld jobban fizet” – a korabeli társadalom jelentős rétegének előítéletektől sem mentes kérdése is lehetett, s a magyar színjátszásellenes felfogás legkártékonyabb megtestesítőjét láthatta benne Vörösmarty nyomán Fánecsy

⁵ Horváth részletes leírást ad Árpád öltözetéről: „Azon zománcos drága Kardot kötő oldalára, melyet Simon Bolgár fejedelem lealáztatása után bölts Leo Görög Tsászártól ajándékba nyert; azon arany Turult repítő Vértet ragadá kezébe, mellyen sok évek előtt a Magyar Nemzet víg örvendezései között Fő Vezérnek felemeltetett; azon gyémántokkal hivalkodó forgót tüzeté magos kotsagu Sisaka mellé, mellyel neki, a' Morva Had veszélye után a' szövetséges Arnulf Német Király hálából kedveskedett; azon Párdutzbört kerité izmos vállaira, melly a' hódolt Kíev városa ajándék bőreiből, mint leg szebb, számára kiválasztatott” (Horváth 1822, 332–333).

Lajos is. A színházművészetet megtestesítő Színésznőt az őt űző rémalakoktól úgy menti meg Árpád, hogy a Részvétlenséget áldozatul a nyolc allegorikus alaknak-füriának veti, akik vad zajongással megrohanják és tovaviszik.

A magyar kultúrapártolás hiányának motívumát nemcsak az Öreg s a Költő párbeszédébe, de az ifjú hölgyekébe is belefűzi a rendező. Ez utóbbiak arról beszélnek, hogy meg kell cáfolni azon vélekedést, miszerint nem pártolják a magyar szót, s ezért járnak színházba. Árpád a színház ügyét nemzeti üggyé avatja, s *Éljen a haza!* felkiáltással zárul az előadás, amelyben a reformkori hazafiak egyik nagy vágya teljesült, a színház felépülése, amelyet politikai intézmények ugyan nem támogattak, viszont a nemzetiségi fejlődés egyik alapletéteményesének tekintettek a Magyar Tudományos Akadémia mellett.

A Sírszellem jelmezét tekintve természetfeletti alak, fehér arcú, a halál megtestesítője. Vörösmarty javaslata szerint férfiruhát viselő fiatal színésznőnek kell játszania (Vörösmarty 1971, 549). Egy színésznőre szabott szereposztási szándék mögött a magyar és európai folklór halottlátóinak, halottkísérőinek az alakja is felrémlik. A halottlátó többnyire nő, s Vörösmarty elképzelése szerint is női hang ébresztette fel Árpádot (Pócs 1997, 31). Fánecsy Lajos rendező azonban László József-re osztotta a szerepet, aki nem kifejezetten férfiruhát, hanem allegorizáló jelmezt visel, görög tunikát, a fején mákkoszorút, mely az antik hagyományban és a barokk esztétikában az éjszakához és az éjszakai istenségekhez társított növény, kezében pedig lobogó fáklyát tartott. A feltámasztás pontos színpadi megoldására nincs szöveggönyves adatunk a háromszori jeladáson kívül.⁶ A mágikus hármasság azonban olyan, ebben az időszakban még gyakorolt, halottakkal való kommunikációs technikákat juttathatott a közönség bizonyos rétegének eszébe, amelyet a falvakban a halottlátók gyakoroltak, de az ókori görög tragédiákbéli (Aiszkhülosz: *Perzsák, Oreszteia*) sírok verése, ütögetése szintén a felmenővel való kommunikáció kezdeményezésének a jele volt. A Sírszellem nem a halál hírnöke, hanem a halottat feltámasztó. A korabeli színház gyertya és mécs világította fényviszonyai között a fáklya erőteljesen megvilágította Árpádot, ezt egy korabeli kritika is igazolja (*Honművész*, 1837. aug. 27. 69. sz. 549).

Vörösmarty érzékenyen kezeli a nyelvi és kulturális csoportok megmutatását (a német színházba s az új magyar nyelvű színházba igyekvők egymásmelletti-ségét hangsúlyozza); nem kulturális csoportok ellen beszélve invitál a magyar színházba, hanem a művészet értékét emeli ki, amelyet a Színésznő alakjában hangsúlyos női elemmel társít. Voltaképpen az előadásban Árpád alakjában sűrűsödik a magyar jelleg és nemzeti eszme. Ő a múltbeli szimbólum, akit

⁶ A hadisír a „Sírszellem háromszori jeladására megnyilván, Árpádot tünteti elő” (Vörösmarty 1971, 210).

jóformán meg kell ismertetni a reformkorban. Hiszen a 16–18. századi magyar irodalom és a felekezeti iskolai színjátszás Attila hun királyt preferálta, Árpádot nem szerepelteti (vö. Pintér 2019). Árpád a színházavató programadó előjáték egyetlen néven nevezett szereplője, a többi szereplőt társadalmi szerepükkel azonosítja a szerző, amely szerepkörök (pl. Költő, Napszámos) más nemzetiségűek közt is megtalálhatók.

A kritika a közönség befogadói tapasztalatát az előadás világába való belefeledkezésként és egy kollektív mi, közösségi patriótaélmény megelégeként írja le, amelyben a vizualitásnak, a színészek testi valóságának, színpadi mozgásának, jelmezének s a díszletnek volt lehangoló szerepe: „A’ közönég egy szemnek látszott, egészen a látás’ gyönyöreibe merülve. [...] olyan volt, millyet várni lehete: kíméletes, komoly ’s minden tiszteletre méltó, tiszta hazafi örömeiben egészen elmerült; ’s ki e’ hangulatot nem ismeri, hidegnek mondhatná zajtalanságáért. De e’ zajtalanságban ámulat, mély érzélem, ’s egy magát becsülő népnek méltósága volt” (Vörösmarty, *Athaeneum*, 1837. aug. 27. 17. sz. 269–272).

Az első újrajátszás a Nemzetiben

A negyedszázados felavatóra emlékezve, 1862. augusztus 22-én az ekkor már Nemzeti Színháznak nevezett intézmény az 1848–49-es szabadságharc után, az önkényuralom árnyékában újra bemutatja az *Árpád ébredését*, a fennmaradt kritikákból következtetve változtatás nélkül használva Vörösmarty szövegét. Az ünnepet az 1837-es előadáson már szereplő Laborfalvi Róza (második hölgy) által felolvasott Jókai-költemény, *A nemtő szózata* vezette be. Ebben az egykori színészek úgy jelennek meg, mint „Kóbor lovagjai a szellemharcznak”. Mivel fegyveres küzdelemre nincs lehetőség, a szellemek csatáját kell megvívnia a magyar nemzetnek, a többi nemzettel versengve, amiben a színművészek járnak élen, akiket nemrégiben még kivetett magából a társadalom (Jókai 1862).

A kritika szerint a közönség nem magában a színházi előadásban kereste az élvezetet, hanem bebizonyította, hogy a színház „főként a nemzetiség és hazafiság templomának” tekinthető. Az előadást követő magyar népdaloknak és táncnak nagy sikere volt egy szigorú többlépcsős színházi cenzurális korszakban, kötelező rendőri felügyelet mellett.⁷ Worafka rendőrfőnök fennmaradt rendőr-

⁷ „Nem azért gyűlt be, hogy a művészetet magáért a művészetért élvezze, hanem hogy egy hazafias ünnepélyben vegyen részt. Közönségünk bebizonyítja, hogy azon traditionális eszme, mely szerint a színházat főleg a nemzetiség és hazafiság egyik templomának kell tartani, máig is oly meggyőződés, mint 1790 óta bármikor” (N., *Tárcza: A nemzeti színház örömmünnepe*. Pénteken, aug. 22. *Pesti Napló*, 1862. aug. 24. 13. évf. 3760. sz.).

ségi jelentésében a Helytartótanácsnak arról írt, hogy a nagyszámú közönség hangulata az egész előadás alatt hideg, tartózkodó volt (Worafka 1938, 292–293). A beszámoló egyben annak is a dokumentuma, hogy szerzője megnyugvására nem történt a közönség körében semmilyen rebellis megnyilvánulás.

Vörösmarty darabjának újrajátszása során mégis láthatunk az előadók színpadi jelenléte és játéka révén kontinuitást; ugyanakkor a szereplők jelmezei is azonosak voltak a bemutatóbeliakkal (*Jelmezlista* 1837). Árpádot Egressy Gábor, a szabadságharc után színpadról letiltott színész, az ősbemutató Költője alakította. Játéka az egykori Lendvay-féle színpadi gesztualitást is felidézhetette. Ebben az előadásban érvényesült a szerzői akarat is, a Sírszellemet nő testesítette meg, az a Prielle Kornélia, aki két évtizedes vidéki vándorló primadonnakorszak után vált a Nemzeti vezető színésznőjévé, stílusmeghatározó személyiségévé. Az újabb szereposztás szerinti megtestesülésekkel és az előadás révén újratematizált, be nem teljesülő reformkori nemzeti önállósodási remények atmoszféráját teremthették ismét meg.

Ekkoriban a művészi sokszorosítás technikai fejlődése tette lehetővé, hogy az otthoni olvasásra szánt almanachok, folyóiratok egyre több illusztrációval jelenjenek meg, s a század közepén egyre inkább elterjednek azok a műmel-lékletek, amelyek lakások díszítésére is alkalmasak. Ezek közt a legnagyobb sikert a nemzeti önrendelkezés parabolái arattak, többek között Kovács Mihály *Árpád pajzsra emelése* (1853), aminek kompozícióját iparművészeti tárgya-kon, például tajtékpipán (1863) is felhasználták (Mikó–Sinkó 2000, 553–554, 567). Megjegyezzük, hogy a szabadságharc után a nemzeti ellenállási stratégiák egyik jellemző eleme volt a tiltott nemzeti szimbólumok gyűjtése (Deák 1995). Mindezen vizuális források a színházalkotói és -nézői élményekbe egyaránt belejátszhattak.

A második újrajátszás az ötvenéves évfordulón

Az 1887. szeptember 28-án megrendezett ünnepségre két évtizeddel a kiegyezés nyomán létrejött dualista államformában, az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül került sor. A fennmaradó szövegekönv tanúsága szerint Paulay Ede rendező átdolgozta a darab elejét. Úgy vélhette, hogy a kiegyezéshez nem illett az önmarcangolás s (Vörösmarty: *Árpád ébredése*, 1837, 1887). Azokat a reformkorra jellemző társadalmi s progresszív politikai utalásokat, amelyek az 1848-as forradalmat készítették elő, kivágta vagy átírta mind Árpád, mind a Költő szövegéből, hiszen ezen törekvések időközben megvalósultak. Az évfordulóra más alkalmi művek is születtek.

Jókai Mór *Olymposi verseny* című jelenete vezette be Vörösmarty *Árpád ébredését*. Jókai prólógusában Prielle Kornélia az orákulumot, Jászai Mari a múltat, Márkus Emília a jelent adta elő. Az orákulum előtt a múlt a jelennel versenyzik a babérért. A verseny tárgyát a vita minden fázisában allegorikus tablók ábrázolták a színpad hátsó terén, az immár három budapesti magyar nyelvű színház jeles színészeinek részvételével. Kiemelkedett az *Olymposi verseny* zárójelenete, amelyben a kanonikus színészeket és művészeket jellegzetes szerepeikben lehetett egy csoportban szemlélni, egymásra montírozva a régi és új színészgenerációk figuráit, megtestesült szerepeit. Ennek a tablónak a vizuális dokumentuma is fennmaradt (*Vasárnapi Ujság*, 1887. 34. évf. 41. sz.).⁸

Az *Árpád ébredésében* ezúttal Nagy Imre játszotta Árpádot, a Sírszellemet Alszei Irma. A *Budapesti Hirlap* tudósítója a játékmódról a következőképpen írt: „Nagy Imre hévvel szavalta a címszerep pathetikus verseit, Mihályfi Vörösmarty fiatalkori maszkjában a költőt ábrázolta s mély érzéssel szavalt, Hegyesi Mari bájos Színésznő volt, s a démonokkal vívódás nagy jelenetében nehéz föladatával szerencsésen küzdött meg. A mellékszerepek mind kiváló kézben voltak, s valamennyi becsvágygyal igyekezett a szöveg minden szavát értékesíteni” (*Budapesti Hirlap*, 1887. szept. 29. 268). Ugyanakkor arról is tudósított, hogy a reformkori eszmék az ősbemutató óta megvalósultak, s ennek a tudata a közönséget büszkeséggel töltötte el:

A mű nem egy helyzete, mondása, célzata s jóslása ma ötven év múlva a jelen nemzedéket büszke örömmel tölthette el, amit a költő a 30-as évek végével a késő jövő öröke gyanánt ígér, nagyrészt megvalósult, – az előadás alatt a közönség átérezte a gondolat gyönyörét, hogy: „Árpád ébredése”, napjainkban a nemzetlét óriási fejlődését, a magyar nemzeti erő hódításait és alkotásait jelenti, míg ma ötven éve ugyanez ébredés létért való küzdelmünk nagy kezdetének első erőfeszítéseinek szólt. Ez a lélekiemelő érzés rezgett át a szíveken, ez ihlette meg az arcokat a nézőtérén. E benyomás alatt hagyta el Vörösmarty műve után ő felsége a színházat (*Budapesti Hirlap*, 1887. szept. 29. 268).

Ezután színre került Csiky Gergely *A színésznő* című egyfelvonásosa, amelyben a drámaíró tovább fűzte a Vörösmarty által felemelt Színésznő sorsát. A régi rémek divatosan öltözve állják útját a Színésznőnek (Helvey Laura). A

⁸ Jókai *Olymposi verseny* című prólógusának bemutatójáról írt, megjelenés előtt álló tanulmányom a fennmaradó utolsó színpadi tablójáról készült vizuális dokumentum elemzését helyezi középpontba. Lásd Bartha: *Színésznemzedékek panteonja egy performatív ábrándképben*, 2024.

19. század végén a drámaíró a Hiúság képében, a primadonna az Irigység, a polgárnő a Rágalom, a Résztvéltenség a nyárspolgár, a Butaság a tömeg, a Csáb a műbrát, az Éhhalál a vándorszínész-daltársulati igazgató képében éled újjá (Csiky 1887). Az alkalom egyben a magyar színházművészet ünnepe lett, hiszen az opera és a népszínmű is évtizedeken át a Nemzetiben került színre, amelyek időközben új épületet kaptak.

A 90. évforduló újrajátszási alkalma

1928. február 28-án a Pesti Magyar Színház megnyitójának 90. évfordulóján is színre került az *Árpád ébredése*, azonban nem az egykori, s immár lebontott épületben, hanem az ideiglenes befogadótérnek tekintett Népszínház színpadán. Az 1887-es idilli kép erőteljesen megváltozott. Az európai nagyhatalomnak számító Osztrák–Magyar Monarchia darabjaira hullott, s Magyarország Európa egyik legkisebb országa lett. A hatalom Hevesi Sándort nevezte ki igazgatónak, aki, bírva a művésztszadalom rokonszenvét, alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben megújítsa a Nemzeti Színházat (Gajdó 2017, 416–417). Hevesi nem játszatta végig Vörösmarty darabját, teljesen kimaradt a Színész nő és a rémalakok küzdelme. A költő felhívására, hogy lépjen be a színházba, Árpád végignézi a magyar történelmet bemutató tizennégy történeti színmű egy-egy jelenetét (Dobsa Lajos, Jókai, Katona, Rákosi Jenő, Bartók Lajos, Vörösmarty, Herczeg, Kisfaludy Károly, Hevesi Sándor, Voinovich Géza, Szigligeti és Berczik Árpád darabjaiból), bemutatva nemcsak a magyar drámairodalom történetét, hanem magának a magyar nemzetnek a történetét is, a hősmondák korától a negyvennyolcas szabadságharcig. A kritika szerint „[e]z a nagyszerű művészeti kultúrintézetünk valósággal *elénk varázsolta azon az estén Magyarország ezeréves történetének kiemelkedő jeleneteit*. [...] A Nemzeti Színház összes művészei közreműködtek a gyönyörű ünnepi díszelőadáson, s művészetük legjavát nyújtották a fényes közönségnek, amelynek sorában ott volt a kormányzó és a főhercegek” (*Magyar Lányok*, 1928. márc. 20. 34. évf. 9). A közönség érdeklődéssel figyelte a gyakran váltakozó színpadi képeket, „elismerését, mely gyakran kizárólag a szereplő vezetőszínészeknek szólt, sűrű, néha tüntető tapssal fejezte ki” (*Magyar Hírlap*, 1928. febr. 29. 38. évf. 29. 49. sz.). Árpádról, a Sírszellemről, valamint a Költőről fennmaradt képi ábrázolás.

Árpád (Ódry Árpád) és a Költő (Lehotay Árpád) fotóját a *Képes Pesti Hírlap* közli (1928. márc. 1. 50. sz.), a *Képes Krónika* pedig Árpád és a Sírszellem (Ódry és Várady Aranka) egyik jelenetének műtermes fotóját hozza (1928.

márc. 11. 10. évf. 11. sz.). Feltűnő Árpád azonos testtartása és gesztualitása: mindkét kezével a kardjára támaszkodva rezignáltan figyelő társát, mintegy bebetonozva egy figyelő-hallgató felélesztett ősapa szerepébe.

Újrajátszás a százéves évfordulón

1937. október 27-én, a Nemzeti Színház százéves fennállásának ünnepén Németh Antal is műsorra tűzi a *Prologust* a centenáriumi díszelőadáson. A híradófelvételen jól látszik,⁹ hogy az allegorikus egyfelvonásossal igyekeztek felidézni a színháznyitást: a díszlettel, jelmezekkel, gesztusokkal a vándorszínészet korának színjátszó stílusára utaltak az előadók. A Színésznőt Tökés Anna, Árpádot Kürty József, a Költőt Tímár József, a Sírszellemet Várkonyi Zoltán játszotta. A második világháború küszöbén, az átlagosnál átpolitizáltabb légkörben – a kormányzó és a politikai elit jelenlétében – immár a korábbi előadások s egyéb vizuális források révén forgalmazott és konzerválódott figyelő-hallgató, kegyes apa pozícióba merevedett magyar honalapító alak látható, stilizált ruhában, karddal, csizmában, süvegesen.¹⁰

Az 1928-as és az 1937-es előadások vizuális előképét olyan képzőművészeti alkotás mozdította ki mediálisan, mint Feszty Árpád *Magyarok bejövetele* panorámája. A panoráma médiumát ugyanis 19. századi európai népszerűségének köszönhetően az első vizuális tömegmédiumnak tekinthetjük. A *Magyarok bejövetele* panorámát, a millenáris ünnepségek egyik ideológiailag erőteljesen meghatározott és kiemelkedő művészeti produktumát, 1894-ben mutatták be a főváros közönségének. A festő és csapata a gigantikus alkotás (15 méter magas, 120 méter hosszú, 38 méteres kört alkot, s több mint 2000 szereplő van rajta) előkészítésekor a valóság hatás érdekében nemcsak a történeti bejövétel helyszínén, Munkács környékén készített vázlatokat, hanem a régmúltra vonatkozó korabeli kutatások eredményeire egyaránt támaszkodott a korhűség bizonyítása érdekében. E panoráma kiállítási apparátusáról, reprezentációs eljárásairól és különféle olvasatairól Füzi Izabella írt részletes elemzést (Füzi 2022, 43–72). A honfoglalás eseményét szimuláló körkép óriási nézettsége és népszerűsége miatt ezt a vizuális médiumot az újrajátszódó színházi ünnepségek és Árpád-kép felélesztésének történeti-művészeti eseményeinek egyik lehetséges történeti emlékezetet mélyítő, pedagógiailag is informáló megvalósításnak tekinthetjük.

⁹ Magyar Világhíradó, October 1937. 714. <https://filmhiradokonline.hu/#home>

¹⁰ Ezt igazolják az OSZK Színháztörténeti Tárában fennmaradt előadásfotók is: az OSZK SzT KB. 22685. és KB. 22.687. számú fotókra gondolok.

Az *Árpád ébredése* alkalomszerűsége miatt a hagyományőrzés, az emlékálítás, a kultusz-, a mítoszteremtés és értékközvetítés terepeként is szolgált. Már az alapító ünnepen, az első előadáson a színház ünnepe szimbolikusan a nemzet ünnepévé is válik. A múltból jövő ősapa segít a színházművészet professzionális fenyegetettségének krízishelyzetében. S bár a dualizmus végén a színházművészet professzionalizálódásával számos kérdése megoldódott (színeszeti akadémia, érdekvédő szervezet létrehozásával, kiterjedt épülethálózat kiépülésével és nagyszámú színésszel a munkapiacon) anyagi biztonságot a pálya továbbra is csak a kiemelkedőknek biztosított. Így az Éhhalál réme nem volt túlzás. A két világháború között, a kilencvenedik és a századik évforduló alkalmából megrendezett újrajátszások idején, a dualizmus időszakában szélesen kiépült intézményi s kőszínházi épületdotáció nagyobb részének elvesztése miatt, újra kilátástalan helyzetbe került a magyar színjátszás. Ugyanakkor a jubileumok alkalmával ismétlődő *Árpád ébredése* előadás-alkalmak hagyományának megteremtése a 19. századi városi színházi közösség teremtményének is tekinthető, amelyet az emlékező közösségek teremtenek meg; nemcsak a fővárosban játszották, hanem országszerte a jelentősebb színházi központokban is.

Az 1837-es Árpád-alak a kor történeti tudatának megfelelően kellőképpen valószerű és romantikusan mitikus volt, de kiválóan alkalmas arra, hogy újrajátszásai révén a történeti érzéket serkentse. Koronkénti újrajátszásainak áttekintése révén a színházművészet időbeli változásai mellett az a folyamat is nyomon követhető, amelyben összefonódik a mitikus alak színpadi hagyománya a magyar szaktudományos történetírás megszületésével, amely a kiegyezés után kezdődött el. A történetírás alkotta kollektív emlékezet létrejötté a 19. századi polgári fejlődés, nemzetállami integráció társadalmi-ideológiai környezetének a fejleménye. Ebbe a folyamatba illeszthetők a Vörösmarty teremtette Árpád mitikus alakja köré épült, koronként változó színházi előadásai, megtestesült Árpádjai, amelynek során a honfoglalás kori nemzeti történelmet megalapozó alak nemzeti univerzalizmust képviselő hivatalos emlékeztetővé válik.¹¹ Mindez olyan jól ismert, felülről irányított nemzeti emlékezet mélyítésének eljárásai s eszközei által történik, mint amilyen a színház médiuma, almanachok, használati tárgyak, múzeumokban őrzött, kiállításokon látható történeti emlékezet-szimbólumok, dokumentumok, tárgyak, alkotások (vö. Gyáni 2000).

¹¹ A kiegyezés körül az első keresztény király, Szent István alakja helyett Árpád kezdi betölteni a nemzeti történelem megalapozójának a szerepét, melyben nagy szerepe van annak, hogy a katolikus habsburgiánus kiegyezési történelemfelfogást kezdi kiszorítani a protestáns, függetlenségpárti történetkép (vö. Sinkó 2000, 7).

A fennmaradó írott és megtestesült kultúra¹² hordozóinak dokumentumaiból, archív anyagokból, vizuális ábrázolásokból és a színpadi megtestesült gyakorlatokra utaló nyomokból az előadások mikéntjéről is fogalmat alkothattunk, s láthattuk, hogy száz év alatt az előadás értelmezésének a módjai is változtak. A nézői tapasztalathoz eltérő tudáspozíciók és élmények rendelődtek. Így találkoztunk 1. a nemzeti patrióta eszme diadalának a scenárióival, olyan nézői élményekhez kapcsolva, amelyek a színházi jelek ilyen jelentésű expresszivitásával azonosultak; 2. olyan értelmezéssel is találkozhattunk, amelyek nem a legyőzés scenárióit aknázzák ki, hanem a honfoglalást békés hódításként érzékelve a színpadi cselekményt a különböző kulturális, etnikai és felekezeti csoportok érdekegyesítésének performatív cselekvéseként észlelik, s a sokféleség felkarolásában a demokratikus gondolatot a művészet értékével együtt érzékelik és észlelik; 3. olyan nézői pozícióval is találkoztunk, amely az előadás vizuális világába való belefeledkezést és elmerülést mintegy a múltba való immerzió élményeként élték meg; 4. ugyanakkor egyfajta rituális olvasatban a múlttal való megszakítatlan folytonosság és közösségalkotó tapasztalatban is részesíthette a nézőit, melyben az egykori *mi* s a jelenkori közösség közt nincs különbség, s egy kollektív *mi*-élmény megélésére nyújt lehetőséget.

Irodalom

- Csiky Gergely. [1887]. *A színésznő: Drámai költemény*. A Nemzeti Színház 50 éves jubileumára. Autográf kézirat, OSZK Szt, N.Sz. 119.
- Deák Ágnes. 1995. Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas* 10 (4): 27–59.
- Egyed Emese. 2013. Az Árpád ébredése című embléma. *Scenárium* 1 (1): 42–57. https://nemzetiszinhas.hu/magazin/2013/09/az-arpad-ebredese-cimu-emblema#_ftn12
- Egyed Emese. 2014. A provokatív prológus (Vörösmarty: *Árpád ébredése*). In *Láttató világok*. 181–207. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- Füzi Izabella. 2022. A panoráma kiállítási apparátusa és A magyarok bejövetele (1894). In Uő. *A vurstlitól a moziig: A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)*. Szeged: Pompeji (Apertúra könyvek).

¹² Az írott és megtestesült kultúra szóösszetételek a Diana Taylor-i written- and embodied culture magyaráításai. Taylor szerint a performance studies keretében a vizsgálat legitim fókusza ugyanolyan érvénnyel irányulhat a megtestesült tudások hordozóira (áthagyományozott gesztusokra, testesült gyakorlatokra), mint a historiográfiában előszeretettel és kizárólagosan használt írott kultúrára (Taylor 2003).

- Gajdó Tamás. 2017. „Ez a magyar játékszín a legelső...”: A Nemzeti Színház jubileumi előadásai 1862 és 1937 között. In *Hortus Amicorum: Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*, szerk. Bartha Katalin Ágnes – Biró Annamária – Demeter Zsuzsa – Tar Gabriella-Nóra. 413–418. Kolozsvár: Erdélyi-Múzeum Egyesület.
- Gyáni Gábor. 2000. Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In *Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24.*, szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria és Pannon GSM.
- Gyáni Gábor. 2005. Budapest túl jön s rosszon. *Beszélő online* 10 (3): <http://beszelo.c3.hu/cikkek/budapest-tul-jon-es-rosszon>
- Horváth István. 1822. Árpád Pannonia hegyén. *Aurora Hazai Almanach*, 321–341.
- Imre Zoltán. 2013. (Nemzeti) Színház és (nemzeti) identitás: Árpád ébredése, Beizár. In *A nemzet színpadra állításai: A magyar nemzeti színház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. 25–40. Budapest: Ráció.
- Jókai Mór. 1862. A nemtő szózata. *Vasárnapi Ujság* (3): 402–403.
- Kerényi Ferenc. 1990. A Pesti Magyar Színháztól a Nemzeti Színházig (1837–1840). In *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. Kerényi Ferenc. 264–283. Budapest: Akadémiai.
- Mikó Árpád – Sinkó Katalin szerk. 2000. *Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24.* Budapest: Magyar Nemzeti Galéria és Pannon GSM.
- Mikos Éva. 2007. Vizuális narratívák – Árpád és a honfoglalók képi és narratív ábrázolása a 19. századi magyar kalendáriumokban. In *Folklor és vizuális kultúra*, szerk. Szemerkényi Ágnes, 275–280. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet (Folklor a magyar művelődéstörténetben 2).
- N. Jelmezlista. A Nemzeti Színház/A Pesti Magyar Színház Ruhatára jegyzőkönyve. 1837. aug. 22. OSZK Színháztörténeti Tár. A Nemzeti Színház Kötetes Iratai 784.1. 1837.
- Pintér Márta Zsuzsanna. 2019. A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban. Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány. Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- Pócs Éva. 1997. A magyar halottlátó és a keresztény Európa. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében – Konferenciasorozat Népi vallásosság a Kárpát-medencében 2*, szerk. S. Lackovits Emőke. 25–40. Veszprém–Debrecen: Veszprém Megyei Múzeumigazgatóság.
- Sinkó Katalin. 2000. Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia. *Művészettörténeti Értesítő* 49 (1–2): 1–19.
- Szalisznyó Lilla. 2020. Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata: Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke. In „Vendégek közt vendég”: *Poétikai örökség és szöveg hagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után*. 329–366. Budapest.

- Taylor, Diana. 2003. *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas*. Durham–London: Duke University Press.
- Vörösmarty Mihály. 1837, 1887. *Árpád ébredése: A Pesti Magyar Színház megnyitóünnepére*. Trattner Károly betüivel, Pest, 1837. [Paulay Ede bejegyzéseivel, 1887.] OSZK Színháztörténeti Tár A. 40.
- Vörösmarty Mihály. 1969. *Dramaturgiai Lapok (Elméleti töredékek – színbírálatok)*, kiad. Solt Andor. Budapest: Akadémiai (Vörösmarty Mihály Összes Művei 14).
- Vörösmarty Mihály. 1971. *Árpád ébredése*. In *Drámák V.*, szerk. Fehér Géza. Budapest: Akadémiai. VMÖM 10, 540–560. 210.
- Worafka Jozef. 1938. Worafka rendőrfőnök jelentése a Nemzeti Színház huszonöt éves jubileumáról. 1862. aug. 22. In *A Nemzeti Színház százéves története II.: Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, szerk. Pukánszky Kádár Jolán. 292–293. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

REENACTING MYTHIC MATERIAL ON THE STAGE

The embodied practices of The Awakening of Árpád

The Awakening of Árpád by Mihály Vörösmarty was premiered at the opening ceremony of the Hungarian Theatre in Pest in August 1837. According to the plot, the awakened mythical leader Árpád is confronted with the history of the local transformations that have taken place for a thousand years after his death, and, understanding the idea of the national, moral, and liberal political theatre of the time, he becomes its militant representative, saving the character of the Actress from the Furies, allegorical figures representing the enemies of the theatrical of the time. By making use of Diana Taylor's concepts of written- and embodied culture, archive, and repertoire, the study examines the performative power and impact of the premiere, as well as subsequent 19th and 20th-century festive re-enactments and remakes of the play in Pest (1862, 1887, 1927, 1937). By considering the scenario of the play as well as the narrative, the focus is on how particular traditions have been introduced and challenged in various historical moments.

Keywords: The Awakening of Árpád, reenacting, embodied practice, history, performativity

NOVE SCENSKE IZVEDBEN MITSKOG MATERIJALA

Otelotvorena praksa „Arpadovog buđenja”

Prigodna drama *Árpád ébredése / Arpadovo buđenje* Mihalja Verešmartija izvedena je na otvaranju Peštanskog mađarskog pozorišta u avgustu 1837. godine. Prema radnji ovog dela, mitski osnivač države Arpad se nakon jednog milenijuma od svoje smrti budi i suočava se sa istorijom lokalnog preobražaja i to na način da, shvatajući

ideje savremenog nacionalnog, moralnog i liberalnog političkog pozorišta, postaje njen zagovornik, spasivši karakter Glumice od alegoričkih likova, koji se protive savremenoj ideji pozorišta. U radu se analiziraju ključni momenti performativne snage i uticaja premijere, odnosno prepisanih, ponovno izvedenih i nadograđenih verzija iz 19. i 20. veka (1862, 1887, 1927, 1937) i to pomoću teorije i pojmova Dajane Tejlor o pisanoj i otelotvorenoj kulturi. Pomoću otelotvorene prakse, načina pozorišne interpretacije i dokaza pronađenih u arhivi, akcenat se stavlja na pitanja kako su u različitim istorijskim periodima nastajale pozorišne tradicije, odnosno kako su se one narušavale i stvarale nove u izmenjenim kontekstima

Ključne reči: Árpád ébredése / Arpadovo buđenje, pozorišne ponovne izvedbe, otelotvorena praksa, istorija, performativnost

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. jan. 20.

Közlésre elfogadva: 2024. júl. 10.

ETO: 159.944.4:574
502.12

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2024.4.126-142

MAJOR Lenke

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
major.lenke@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0003-0795-3456

GRABOVAC Beáta

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
grabovac.beata@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-9963-5668

HORÁK Rita

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
horak.rita@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-1526-4098

PARADIGMÁK FEJLŐDÉSE A FENNTARTHATÓSÁGBAN

Fogalmi váltások a környezetvédelemtől az ökostresszig

Development of paradigms in sustainability

Conceptual shifts from environmental protection to eco-stress

Razvoj paradigmi u održivosti

Konceptualni pomaci sa zaštite životne sredine na ekostres

A fenntartható fejlődés, fenntarthatóság, környezettudatosság kifejezések napjainkban közismert, széleskörűen használt fogalmak. Az ENSZ által 1987-ben megfogalmazott fenntartható fejlődés eredeti jelentése és az erre épülő elméleti modellek számos esetben átíródtak napjainkra. A fenntarthatóság története már a környezetvédelem fogalmának kialakulásával

elkezdődött. A folyamatos fejlődés mentén ezt követte a fenntartható fejlődés terminusa, amely komplex környezetfelfogást és holisztikus egészségzsemléletet előfeltételez, majd a fenntartható egészség fogalma is megjelent.

A publikáció a fenntarthatóság köré épülő fogalmak, felfogások, modellek kialakulásának és fejlődésének folyamatát igyekszik nyomon követni. A tanulmány elméleti síkon kívánja értelmezni a fenntartható fejlődésnek mint napjainkban leginkább elfogadott fejlődési iránynak az alapvető lényegét. A munka célja bemutatni azokat a gyökereket, amelyek meghatározzák a fenntartható fejlődésről szóló elméleteket és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi tevékenységeket.

Kulcsszavak: környezetvédelem, fenntarthatóság, komplex környezetszsemlélet, holisztikus egészségfelfogás

Előzmények: a fenntartható fejlődés gyökerei

A fenntartható fejlődés gyökerei az ősi társadalmak koráig nyúlnak vissza. A civilizáció során az embernek a természethez való kapcsolata több változáson ment keresztül. A kultúra hajnalán a vadászó-gyűjtögető életmóddal együtt járó természetközelség jellemezte az ember és a természet viszonyát, ami a természettől való félelemmel jár együtt (Lányi 2007). Ez a természetfelfogás nem harmóniára törekedett a természettel, csak arra, hogy a természet megadja azt, ami az emberek számára szükséges. Környezetének ismeretére a pusztas túlélés miatt volt szüksége az embernek.

Az ember és a természet kapcsolatának következő szakaszára a harmónia volt jellemző. A természeti környezetükkel harmóniában élő népek a saját környezetük olyan szintű felhasználására alakítottak ki szabályokat, melyek a megfelelő életfeltételek fennmaradását biztosították. Ha ezen túlléptek, akkor számolhattak a közösséget érő csapásokkal, akár annak elpusztulása következhetett be. Ezért a közösségek döntő többsége olyan szabályokat alakított ki, amelyek biztosították a fennmaradásukat, ökológiai környezetük folyamatos fennmaradását (Simonyi–Zsótér 2020).

A mezőgazdaság megjelenésével eltűnt ez a fajta felfogás. A föld a gazda tulajdona lett, ahol az ő törvényei és akarata érvényesült. Minél nagyobb lett az ember szüksége, minél bonyolultabb, hatásosabb módszerekkel tudta igényeit kielégíteni, annál nagyobb szeletet hasított ki a természetből. A gazdálkodó társadalmak természetfelfogásában a természet éppen ezért kimeríthetetlennek tűnik. A természetnek alárendelt emberből a természettel egyenrangú partner lesz (Major 2012).

Az ipari társadalom kialakulásával a partnerségből fölérendeltség lett. Az ember a természetre csak kimeríthetetlen nyersanyagforrásként tekint. Az ember igénye, hogy újabb földterületeket hódítson meg és használjon ki, a természeti

erőforrások drasztikus csökkenését, a szennyező anyagok olyan mértékű felhalmozódását eredményezte, ami bármikor ökológiai katasztrófához vezethet (Niklanović–Miljanović 2008). A fejlett civilizációkban a természet, az élőlények már nem partnerek, hanem a gazdasági haszonszerzés tényezői (Havas 1998).

Egészen a múlt század közepéig kialakuló természetfelfogások a természetet korlátlanak fogták fel. Az ökológiai gondolkodás kialakítását nagymértékben befolyásolta Rachel Carson 1962-ben megjelent *Néma tavasz* című könyve, amelyben az emberi egészségre és az élővilágra leselkedő veszélyekre, a kémiai anyagok biológiai hatásaira hívta fel drámai módon a figyelmet. Az írás nemzetközi szinten döbbsentette rá a világot a környezetszennyezés problémájára és a Föld energiakészletének véges voltára (Simonyi–Zsótér 2020). Hatására a környezetvédelem szükségességének ténye kitörölhetetlenül bekerült a társadalmi tudatba.

A környezetvédelem, a környezeti nevelés és a fenntartható fejlődés fogalma

A környezeti nevelés, a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés fogalma nem azonos, de kialakulásuk története és céljai óhatatlanul összefonódnak, egymásba ágyazódnak. A környezeti nevelés is a környezet értékeinek megóvását célozza, de a környezetvédelem és a környezeti nevelés nem azonos fogalmak. A környezeti nevelés fogalmának és céljainak kialakulását megelőzte a globális környezeti problémák felismerése, valamint a környezetvédelem kialakulása és fejlődése (Bándi 2021).

A környezetvédelem első formális szervezete az 1968-ban megalakult Római Klub volt, amelyben 25 ország 70 tudósa mérte fel földünk globális problémáit. A radikálisan gondolkodó értelmiségi elitből álló szervezet a múlt század hetvenes éveinek elején jelentést készített arról, hogy mi várható a 21. században, ha folytatódik a népesség növekedése, a környezet szennyeződése és az erőforrások hasznosítása. A szervezet által kiadott *The Limits to Growth* (*A növekedés határai*) című, 1972. évi jelentésben előrevetített jövőkép komoly vitákat generált, de egyben felhívta a figyelmet a jelen gazdasági döntések hosszabb időhorizonton okozott következményeire. Ettől a pillanattól kezdve beszélhetünk a környezetvédelemről mint országhatárokat átlépő, globális társadalmi mozgalomról (Kolnhofer-Derecskei et al. 2022).

A környezetvédelem a környezetet több egységre tagolva tárgyalja. Az egyik lehetséges felosztás szerint ezek az egységek a levegő, a talaj, a víz, az élővilág, valamint az épített környezet (Kerényi 2003). Amikor környezetvédelem-

ről beszélünk, akkor ezen egységek védelmét, a jelenlegi állapot fenntarthatóságát célozzuk meg. A *Környezet- és természetvédelmi lexikon*ban olvasható megfogalmazás szerint környezetvédelem alatt „olyan céltudatos, szervezett, intézményesített emberi (társadalmi) tevékenységet értünk, amelynek célja az ember ipari, mezőgazdasági, bányászati tevékenységéből származó káros következmények kiküszöbölése és megelőzése az élővilág és az ember károsodás nélküli fennmaradásának érdekében” (Láng 2002, 312).

1975-ben jelent meg az ENSZ első olyan dokumentuma, amely a környezeti neveléssel foglalkozik. Ez volt a Belgrádi Charta, amely a következő célkitűzéseket fogalmazta meg a környezeti neveléssel kapcsolatban: „...a világ népei számára tudatosítani és ismertetni kell azt, hogy a környezet és a hozzá kapcsolódó problémák megoldása és az újabbak megelőzése egyénileg és közösségekben megfelelő tudást, felkészültséget, készségeket, attitűdöket, indítékokat és együttműködési szándékokat igényel, amelyek biztosítása a környezeti nevelés feladata” (UNESCO 1975).

A Tbiliszi 1977-ben tartott környezeti nevelési konferencia zárójelentésében találkozunk először a környezeti nevelés fogalmának hivatalos meghatározásával: „A környezeti nevelés egy folyamat, amelyben olyan világnemzedék nevelkedik fel, amely ismeri legtágabb környezetét is, törődik azzal, valamint annak problémáival. Ismeretekkel, készségekkel, attitűdökkel, motivációval és elkötelezettséggel rendelkezik, hogy egyénileg és közösségekben dolgozzon a jelenlegi problémák megoldásain és az újabbak megelőzésén” (UNESCO 1978).

A környezeti nevelés ebből kifolyólag tehát egyfajta környezeti kultúrára nevelés, amely kultúra magába foglalja a környezetre vonatkozó ismeretektől a környezetbarát életmódig tartó teljes skálát. Legfontosabb feladata a környezettudatos magatartás, viselkedés, szemléletmód kialakítása, mely az embert természeti, társadalmi, kulturális környezetének megóvására *ösztönzi* (Varga–Czippán–Benedict 2011).

Az újabb és újabb technológiák szüntelen fejlődése és a fejlődést kísérő gazdasági, társadalmi változások következményeként megszületett az emberiség jövőjét megkérdőjelező gondolat, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a természeti környezet és a megnövekedett szükségletek kielégítése közötti ellentmondás hosszú távon nem tartható fenn. Ez a felismerés vezetett el a fenntarthatóság fogalomrendszerének kialakulásához.

Bár a fenntartható fejlődés fogalmát nem az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága használta először, hiszen az 1980-as években mind a természettudományok, mind a társadalomtudományok szakirodalmában elterjedően volt, a fogalom első hivatalos meghatározása mégis ehhez a szervezethez

köthető (Bartus 2013). A Brundtland Bizottság 1987-ben kiadott, *Közös jövőnk* című jelentése alapján a fenntartható fejlődés fogalma alatt a társadalom egyes elemeinek olyan fejlődési folyamatát *értjük*, amely „kielégíti a jelen igényeit anélkül, hogy csökkentené a jövő generációk képességét, hogy kielégítsék a saját igényeiket” (WCED 1987; ford. NFFT 2010).

A definíció megfogalmazása túl általánosnak bizonyult, ami lehetőséget adott a fogalom használatával kapcsolatos félreértésekre, így országonként, szervezetenként és tudományterületenként is mindenki saját előzetes hite szerint értelmezhetette. A fogalom hamar a fenntartható fejlődés gazdasági eszméjére korlátozódott. A Brundtland-jelentés vitathatatlan érdeme azonban, hogy felismerte azt, hogy a környezet és a fejlődés minden kérdése összefügg, létező problémáink egy rendszert alkotnak, tehát a megoldást is rendszerben lehet elképzelni (Kolnhofer-Derecskei et al. 2022).

A fenntartható fejlődés célrendszere: az első modellek

A fenntartható fejlődést a kezdeti elméletek egy háromlábú székként ábrázolták, amelynek a három lábát a környezet, a gazdaság és a társadalom alrendszere képezi. Ez a három tartópillér kölcsönösen feltételezi egymást (Gyulai 2012).

A kezdeti időszakban a modellt három egyforma halmaz közös metszeteként ábrázolták. Mivel azonban a problémák kialakulását az ipari társadalom időszakára tehetjük, a modell ábrázolói hamarosan a gazdaság szerepét emelték ki. Az ipari társadalom jellemzője ugyanis, hogy a három tényező (a gazdaság, a környezet és a társadalom) összhangját a gazdaság hivatott megteremteni. A globális környezeti problémák köztudatba kerülését követően azonban a gazdaság, a társadalom és a környezet viszonyában a hangsúly a környezetre tevődött át, hiszen az alapproblémát a természeti környezet állapotának romlása jelenti. A környezetvédelem fejlődésével a modell ábrázolásában a gazdaság és a társadalom kisebb, a környezet pedig nagyobb halmazként került ábrázolásra (Major 2019).

A 2002-ben megrendezett johannesburgi világsúcson új fordulat következett be. Belátva azt, hogy a fenntartható fejlődés a társadalom életminőség javulását szolgálja, az eddig még mindössze háttérként kezelt társadalom lépett előtérbe mint a legfőbb koordináló tényező a fenntarthatóság szempontjából (Mayer 2013).

A továbbiakban kialakult az a felismerés, hogy a szociális jólét elérését, megtartását elősegítő gazdasági fejlődéssel együtt kell érvényesülnie a szociális igazságosságnak és az esélyegyenlőségnek, ezért kirajzolódott az ember

központi, meghatározó szerepe is. Ezzel egy negyedik önálló tényező, az ember is helyet kapott az alapfogalmak rendszerében (Turchany et al. 2004). A modell ábrázolása során ettől kezdve a három korábbi elem ugyanakkora szerepet kapott, az elemek közös metszetében pedig megjelenik az ember fogalma.

Az ember mint tényező megjelenése a modellben magával hozta azt a szemléletmódot, amely további elemként a kultúra fogalmát is hozzáadná a fenntartható fejlődés kulcskategóriáihoz. Ez az elem hozzájárulhat a kulturális sokszínűség megőrzéséhez, a kultúrák közti párbeszéd előmozdításához és a kreativitás, illetve kritikai gondolkodás ösztönzéséhez (Gyulai 2012). Ezek a szempontok már előremutatnak napjaink fenntarthatóság-modelljének a partnerséget és összefogást hangsúlyozó jellegére.

A fenntarthatóság pedagógiája, az Évtized és az Agenda 2030

A fenntarthatóság pedagógiája és a környezeti nevelés kapcsolata történeti eredetű. Világszerte a környezeti nevelés gyakorlata és fogalma alakult ki korábban, és csak fokozatosan válik a fenntarthatóság pedagógiai rendszerének részévé (Németh 2008). A környezeti nevelés átfogja a személyiség kognitív és nem-kognitív tartományait, átalakíthatja az érzelmi viszonyulásokat, értékrendet, megismerési, cselekvési és döntési képességeket fejleszt, az embert képessé teszi az együttműködésre, életvitelének tudatos hangolására, beleértve az önkorlátozást is. Hangsúlyozza az élet különleges és megismételhetetlen jelentőségét, a személyes felelősséget a természet és a környezet fenntartását és védelmét illetően (Major–Grabovac–Námesztovszki 2023).

A két fogalom, a fenntartható fejlődés és a környezeti nevelés összefonódása azt a felfogást közvetíti, hogy a természeti környezet megóvása lehetetlen a társadalom fenntarthatóságának elérése nélkül (Gulyás–Varga 2009). A fenntarthatóság pedagógiája nem más, mint a környezeti nevelés kibővített tartalmi és fogalmi rendszerére épülő, a környezeti nevelést magában foglaló pedagógiai gyakorlat. Fontos feladata elősegíteni azoknak a nevelési törekvéseknek a rendszerbe való szerveződését, amelyek a globális fejlődésre, a béke megteremtésére, a környezeti erőforrásokkal való gazdálkodásra irányulnak, és együttesen alkotják a fenntarthatóság pedagógiájának tartalmát (Vöcsei et al. 2008).

A fenntarthatóság pedagógiájának célja egy egész életen át tartó tanulási folyamat, amely olyan informált és tevékeny állampolgárokat nevel, akik kreatív, problémamegoldó gondolkodásmóddal rendelkeznek, eligazodnak a természet- és környezettudomány, a társadalom, a jog és a gazdaság terén, és felelős elkötelezettséget vállalnak egyéni vagy közös intézkedésekben. Ezek az

intézkedések biztosítják az egészséges környezetet és a hatékony gazdaságot a jövő számára (Zsóka et al. 2013).

Az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban megtartott *Környezet és fejlődés* című konferenciáján hangsúlyozták először a gyerekek elismert és fontos szerepét a fenntartható környezet fejlesztésében. Mivel a környezettel szembeni pozitív hozzáállás gyermekkorban alakítható ki, nagyon fontos szerepe lehet a jövőre nézve a gyerekek és a fiatalok ilyen irányú nevelésének (Kopnina 2011). Az ENSZ a 2005-től 2014-ig tartó időszakot a *Tanulás a fenntarthatóságért évtizedévé* nyilvánította. A nemzetközi közösség egy teljes évtizedet szánt annak a célnak az elérésére, hogy az oktatás minden szintjét és formáját áthassák a fenntarthatóság, a környezet- és egészségvédelem alapértékei (Havas–Varga 2005). Ezzel a törekvéssel igyekeztek hozzájárulni a magatartásformák olyan változásához, amelyek a fenntarthatóbb jövőhöz vezetnek a környezet egészsége, a gazdasági életképesség és a jelen és jövő nemzedékek igazságosabb társadalma tekintetében (UNESCO 2005).

Az Évtized nemcsak a nevelést célozta meg, hanem az emberi értékekre és a viselkedésre is felhívta a figyelmet. Céljai megkövetelték a tanítás magas színvonalát: nemcsak átadni kell a tudást, hanem át kell alakítani az emberek gondolkodásmódját is. A fenntarthatóság pedagógiája alapelveinek helyet kell kapniuk az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban, az iskolarendszeren kívüli oktatásban és a közösségi tanulási formákban egyaránt. A nevelésnek úgy kell változnia, hogy foglalkozzon mindazon társadalmi, gazdasági, kulturális és környezeti problémákkal, melyekkel a 21. század szembenéz.

A 2015 utáni időszakra vonatkozó fenntartható fejlődési program tervezése 2015 szeptemberében, az ENSZ konferenciájának keretében zárult. A háromnapos *Fenntartható fejlődési csúcstalálkozó*n az ENSZ 193 tagállama egyhangúlag fogadta el azt a történelmi, új globális fejlődési programot, amely 2030-ig a szegénység felszámolását és a fenntartható jövő felépítését tűzi ki célul. Ezek a célok minden ország számára feladatokat jelentenek fenntartható fejlődésük megvalósítása érdekében. A nemzeti programok és a nemzetközi együttműködés új korszakát bevezető új agenda valamennyi országot olyan tevékenységekre kötelez, amelyek nemcsak a szegénység alapvető okaival foglalkoznak, hanem a gazdasági növekedés és jólét fokozásával, továbbá az emberek egészségügyi, oktatási és szociális szükségleteivel, miközben a környezetvédelemre is koncentrálnak (Farago 2015).

Az új fenntartható fejlődési program, a *The 2030 Agenda for Sustainable Development* (United Nations 2015) középpontjában 17 globális, fenntartható fejlődési cél található. Minden cél további alcélokat és feladatokat foglal

magába. A célokat magában foglaló program azzal az igénnyel lép fel, hogy rendszerbe foglalja a fenntartható fejlődés különböző (társadalmi, környezeti és gazdasági) dimenzióit, s egyúttal rendelkezzen a program végrehajtásához szükséges lépésekről és eszközökről is. A 17 fő cél a következő: (1) a szegénység felszámolása; (2) az éhezés megszüntetése; (3) jó egészség; (4) minőségi oktatás; (5) nemek közötti egyenlőség; (6) tiszta víz és köztisztaság; (7) újrahasznosítható és megfizethető energia; (8) jó munkalehetőségek és gazdaságok; (9) innováció és jó infrastruktúra; (10) egyenlőtlenség csökkentése; (11) fenntartható városok és közösségek; (12) a források felelősségteljes használata; (13) fellépni az éghajlatváltozás ellen; (14) fenntartható óceánok; (15) fenntartható földhasználat; (16) béke és igazság; (17) partnerség a fenntartható fejlődésért (United Nations 2015).

A célokat magában foglaló program azzal az igénnyel lép fel, hogy rendszerbe foglalja a fenntartható fejlődés különböző (társadalmi, környezeti és gazdasági) dimenzióit, s egyúttal rendelkezzen a program végrehajtásához szükséges lépésekről és eszközökről is. A megfogalmazott célok segítenek konkrét akciókká lefordítani a fenntartható fejlődés szemléletét, és az országoként eltérő kondícióknak megfelelően prioritizálni azokat.

Komplex környezetszemlélet, a fenntarthatóság új modellje

A fenntarthatóság fogalmának fejlődése és további értelmezése során a korábbi „háromlábú szék” modell ábrázolása újabb változáson ment keresztül. Az új megközelítésmód másféle viszonyban mutatja be a három elem kapcsolatát, tükrözve a komplexitás elvét a fenntarthatóság tekintetében. A környezet lesz a legnagyobb halmaz, ezen belül létezik a társadalom, s a társadalmon belül – hiszen az működteti – a gazdaság (Horváth 2017).

A bioszféra, a társadalom, valamint a gazdaság egyetlen rendszert alkotnak. Az alrendszereket és elemeiket nem lehet elválasztani egymástól, mivel minden mindennel összefügg. A természetes rendszerek szükségszerűen hierarchikusak, azaz egyszerűbb alrendszerekből állnak, amelyek laza, elsősorban kooperatív kapcsolatban vannak egymással, és az alrendszerek egymásba épülnek, egymásba ágyazottan léteznek. A fenntartható fejlődés a következő hierarchiában valósítható meg: a természetben, mint létfenntartó rendszerben él a társadalom, és a társadalomba ágyazottan, annak valódi érdekeit és értékeit biztosítja, szolgálja a gazdaság, amely tehát további alrendszeri pozícióba kerül. A társadalom feladata, hogy teljes körű ellenőrzést valósítson meg a gazdaság felett, mivel a gazdaságnak egyre nagyobb igénye van a természetre

mint erőforrásra, a természetnek viszont nincs igénye az emberre. A gazdaság jelenlegi szerkezete nem akarja, de nem is tudja önmagát korlátozni. A társadalom érdeke a létfenntartó rendszer egészséges működése, szolgáltatásai (stabil légkör, tiszta levegő és víz, talaj, ásványi kincsek stb.), és valódi érdek ennek a megőrzése, fejlődőképességének biztosítása. Létezésünket és az anyagi szükségletek forrását csak a természet képes biztosítani. A bioszféra komplex természetes rendszer, amelyben az ember társadalmi és gazdasági rendszereket alkotva él. A bioszféra alrendszereként az emberiség úgy képes biztonságosan fejlődni, ha a létfenntartó bioszféra fejlődési irányához és annak szerveződési és működési modelljéhez hasonlóan fejlődik, tehát kompatibilis, harmonikus módon illeszkedik a bioszférához, ezért abban visszafordíthatatlan károkat nem okoz, így képes hosszú távon is biztosítani az indokolt emberi szükségletek erőforrásait. A fenntartható fejlődés aktuális, komplex, rendszerszemléletű modelljében az ökológiai alapelvek kiegészülnek a társadalmi együttélés morális szabályaival (Hajnal 2019).

A modell fejlődése követi a fenntarthatósággal kapcsolatos két elmélet evolúcióját is. Abban a tekintetben, hogy az emberek milyen környezetet kívánnak maguknak, közgazdaságilag két álláspont létezik. A *gyenge fenntarthatóság* álláspontja szerint mindhárom rendszer egyenlő súllyal bír, így az egyik rendszer helyettesíthető a másikkal. Ha az élet természeti alapjai károsodnának, akkor a fenntarthatóságot az anyagi javak fokozott termelésével érik majd el. A gazdasági erőforrásoknak ez a szemlélete szűk látókörű, és hosszú távon tarthatatlan. Az *erős fenntarthatóság* álláspontja szerint a rendszerek alá-fölrendeltségi viszonyban vannak egymással (Major 2019). A teljes rendszer hierarchiaviszonyai a következők: a főrendszer a bioszféra (a környezet), amely létfenntartó rendszerként a benne élő emberi alrendszerek létét és létezésének valamennyi feltételét biztosítja. A természetbe ágyazottan, alrendszerként él a társadalom, amely egészséges kontrollt, egyensúlyt tart fenn a bioszféra és a gazdaság között. A társadalomba ágyazottan, alrendszerként működik a gazdaság, amely a teljes társadalom valódi szükségleteit és kiteljesedésének feltételeit biztosítja (Kékedy-Nagy 2019).

A jól működő ökoszisztémák jellemzője, hogy miközben a rendszer részei külön-külön is életképesek, szabályozott, együttműködésre törekvő működésük fejlődésüknek és növekedésüknek is biztonságosabb hátteret ad. A földi ökoszisztéma működését azonban ma már nem lehet részleteiben vizsgálni, hanem egységes rendszerként, az összefüggések komplexitását figyelembe véve lehet rá tekinteni. A paradigmaváltás azt is magába foglalja, hogy a fenntart-

hatóság menedzseléséhez ma már nem elég az élő rendszerek fizikai alapokon való tanulmányozása, csak a komplex társadalmi rendszerek vizsgálata vezethet eredményre (Varga 2020).

Az ENSZ által meghatározott 17 fenntartható fejlődési cél komplexitása tükrözi a fenntarthatósággal kapcsolatban felmerülő újabb paradigmaváltást, és ez a modell fejlődéséhez is hozzájárult. A célok beilleszthetők a fenntartható fejlődés három alappillérből álló modelljébe (a környezet, a társadalom és a gazdaság rendszerének egyikébe), a modell középpontjában pedig már egyértelműen az ember áll.

Fenntartható környezet, holisztikus egészségszemlélet

A fenntartható fejlődés céljai nem érhetők el abban az esetben, ha gyakori a súlyos betegség, az ugyanis akadályozza a gazdasági fejlődést és a szegénység enyhítését. Az emberek egészsége viszont nem tartható fenn egészséges környezet, egészséges fogyasztási és életmódbeli szokások, felelős egészségügyi rendszer, valamint a természeti erőforrásokkal való helyes gazdálkodás nélkül. Ugyanakkor az egészség pozitívan hat mind a gazdasági, mind a társadalmi fejlődésre. Különösen a fejlődő országokban hozzájárul a nemek közötti egyenlőség növekedéséhez, valamint a társadalmi szolidaritáshoz, de közvetlenül vagy közvetett módon hozzájárul a fenntartható fejlődés mind a 17 céljához. Következésképpen az egészség a fenntartható fejlődéshez való összetett kapcsolódása miatt, jelenleg a fenntartható fejlődés központi elemének tekinthető.

A modern orvoslás bio-, pszichoszociális szemlélete értelmében az egészség fogalma nem csupán a testi egészséget jelenti, hanem azt, hogy a három rendszer – a szociális, a pszichológiai és az élettani – állandó, folyamatos kölcsönhatásban van egymással. Az elmúlt évszázad hatalmas technikai eredményein alapuló biomedikális orvosi szemlélet hajlamos megfeledkezni erről az összefüggésről, annak ellenére, hogy a társadalom egészségét tudományosan csak ilyen megközelítésben vizsgálhatjuk, és a hatékony beavatkozás alapja is ez a szemlélet (Kopp–Skrabski 2000). Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) elfogadott, jelenleg érvényes meghatározása szerint, az egészséget nem csupán a betegség hiánya, hanem a testi, szellemi, társadalmi jóllét jellemzi (Kormos 1980).

A holisztika (görög szó, jelentése: egész, ép, teljes, osztatlan) az „egészen való megismerés” mint filozófiai tudományterület elnevezése. Korunkra az analitikus szemléletmód jellemző. Ez arra a filozófiai látásmódra vezethető vissza, hogy a világ részekből áll, részekre bontható, s hogy az egész nem más, mint a részek logikusan fölépített rendje, amely matematikailag is kifejezhető.

Ez az ún. karteziánus világkép, amely óriási eredményeket hozott a tudományban és a technikában. A holisztika megközelítése az analitikus szemléletnek éppen az ellentéte: a rendszerek és folyamatok teljességére hívja fel a figyelmet. A holisztika az emberi fejlődésnek nemcsak az értelmi és szakmai oldalát figyeli, hanem a szociális, erkölcsi, esztétikai és spirituális oldalát is. A holisztikus megismerés tehát a teljességben való megismerést jelenti (Clark 1998).

A holisztikus egészségtudatossági és felelősségvállalási modell több szempontból is átfogó. Elsőként a test-lélek-szellem harmóniájából indul ki az egyén szintjén. E hármasság egységének a folyamatos egyensúlyban tartásaként, azaz pillanatnyi állapotok egymásutánjaként értelmezzük az egészségi állapotot. Másodsorban a modell holisztikus, mivel tartalmazza azokat a társadalmi tényezőket, amelyek képesek az egyéni egészséget befolyásolni, sőt abba beavatkozni is, így társadalmi determinánssá válni. Harmadrészt holisztikus, mivel integrálja a fenntartható fejlődés egészségfelfogását, azaz az egészséget a fenntartható fejlődés egyik kiindulópontjának, másrészt egyik eredményének tekinti (Juhász 2022).

A környezet és az ember összetett kapcsolatrendszerének hatására került előtérbe a közelmúltban az ökoszorongás (klímaszorongás, ökológia) jelensége. Az APA (Amerikai Pszichológiai Társaság) megfogalmazásában az ökológiai szorongás „a környezeti katasztrófától való krónikus félelem, amely az éghajlatváltozás visszavonhatatlannak tűnő hatásának megfigyeléséből, továbbá a saját és a következő generációk jövőjéért érzett aggodalomból ered” (Csányi–Kiss 2022). A jelenség megjelenési formája az enyhébb stressztől a depresszióig, poszttraumás stresszig vagy akár az öngyilkosságig terjedhet.

A klímaváltozással és az ökológiai válsággal kapcsolatban megélt érzelmek palettája rendkívül változatos. Pihkala (2022) tizenkét nagyobb érzelmi kategóriát különített el, ezek között szerepel a büntudat és a szégyen is. Az ökobüntudatot úgy határozhatjuk meg, mint a büntudat egy speciális formáját, amelyet akkor élünk át, amikor úgy véljük, hogy nem felelünk meg a személyes vagy társadalmi környezetvédelmi követelményeknek, vagy amikor környezet-szennyező tevékenységeken gondolkodunk: úgy érezzük, hogy cselekedeteinkkel vagy tétlenségünkkel a környezeti normák ellen vétünk (Ágoston et al. 2023).

A szorongást az a reménytelen jövőkép kelti, amit a jelenlegi ökológiai helyzet fest. A kilátástalanság és a tehetetlenség érzése a környezet jövőjével kapcsolatban a klasszikus szorongásos kórkép tüneteire emlékeztet: negatív gondolatok, tehetetlenség, apátia, testi tünetek (fejfájás, szív- és érrendszeri zavarok, alvászavarok). Az egyetlen különbség a tematika egy szomorú sajátosságában rejlik: itt nem torzításokra és tévképzetekre épül a szorongás, hanem

valós tényekre, kutatási eredményekre. Kezelése emiatt sok esetben akadályba ütközik (Csányi–Kiss 2022).

Az ökoszorongás állapotának kialakulásában fontos tényező a kontroll hiánya, amit sokan éreznek a bolygó állapota és a változó éghajlat miatt. A kontroll kulcsfontosságú a túléléshez, ezért az emberek szorongást élhetnek meg olyan helyzetekben, amikor úgy érzik, hogy nem tudják azt gyakorolni. A szorongás tehát egy természetes reakció a környezeti problémák feletti személyes és kollektív kontroll alacsony szintjére. Ugyanakkor a szakemberek arra a tényre is rámutatnak, hogy ez a természetes reakció egy időben cselekvést erősítő érzelmi állapot is. Ez azt jelenti, hogy a környezet állapota miatt szorongó egyének hajlamosabbak lehetnek környezettudatos magatartást tanúsítani és olyan viselkedésformákat elsajátítani, melyekkel hozzájárulhatnak természeti környezetük állapotának javításához. A rendszerszemlélet értelmében ez a cselekvés visszahat a rendszer többi elemére, így a környezet állapotának javítása az ember testi és lelki egészségének javításához is hozzájárulhat (Ágoston et al. 2022).

A holisztikus egészség szemlélet jegyében fontos figyelembe venni, hogy akkor érhetünk el eredményeket a környezettudatosság terén – akár egyéni, akár társadalmi szinten –, ha mentális egészségünknek közben nem ártunk. Újabb tudományos-lélektani fogalomként Fajzi és Erdei (2015) a fenntartható pozitív mentális egészség jelenségét is meghatározták, ami egy olyan fenntartható viselkedésmód/életstílus, amely alapja, illetve táptalaja a pozitív mentális egészségnek is; az egyén ebben az esetben aktív szerepet vállal a személyes, környezeti és globális fenntarthatóság megteremtésében és ezzel együtt növekszik a pozitív mentális egészsége és szubjektív jólléte is. Egy egészséges mértékű stressz nagy tettekre sarkall és cselekvésre motivál, míg a túlzott szorongás gátol minket akár a legegyszerűbb cselekvésekben is (Fajzi–Erdeti 2015).

A környezettudatos viselkedést akár az egyes klímaváltozással kapcsolatos negatív érzelmek is pozitív irányba befolyásolhatják. Kutatási eredmények mutatnak rá, hogy az ökobüntudat, a jövőfókuszú időperspektíva, valamint a problémaközpontú megküzdés motiváló hatással bírnak a környezettudatos viselkedésformák kialakulására (Ágoston et al. 2023).

Összefoglaló

Tanulmányunk céljaként azt a törekvést fogalmaztuk meg, hogy végigkövetjük a fenntarthatóság fogalmának és modelljének fejlődését a vonatkozó paradigmaváltások mentén. Legfontosabb következtetésünk az általunk vizs-

gált szakirodalommal összhangban, hogy az emberiség jelenlegi legnagyobb kihívása annak elkerülése, hogy a civilizáció működése során ne változtassa meg természeti környezetét olyan mértékben, hogy ezek a változások magának a civilizációnak a létét, fenntarthatóságát fenyegezzék.

A világról fenntartható módon gondoskodni csak tudatos, a környezet, a gazdaság és a társadalom összefüggéseit, a problémákat ismerő és azok megoldásáért cselekvő emberek képesek. A fenntartható életmód szükségességének a felismerése és megvalósítása az emberek viselkedésétől függ, az pedig az értékekre, erkölcsi normákra alapozott. A helyes *értékrend* kialakítása a környezeti nevelés kiemelt feladata. Megalapozza viszonyulásainkat, cselekedeteinket. Rávilágít környezetünk *összettségére és összefüggéseire*, a legkisebb elem fontosságára.

Az emberi fejlődés útja az önzés felől az együttműködésen át a globális felelősségvállalásig terjed. Az egyén az én felől a mi (család, közösség, szomszédosság) felé halad, majd ezen túlmutatva megérkezik az őt körülvevő társadalomhoz és az ennek teret adó élő természethez. Az együttműködés, összefogás gyakorlása nemcsak más hasznára, hanem saját egészségünk, testi, lelki, érzelmi, szellemi létünk épülésére is szolgál.

A problémák megoldása nem technikai jellegű feladat, inkább az ember és környezetének viszonyrendszerét kell átértékelnünk, szemléletet, megközelítéseket, helyes értékeket kell létrehozunk a fenntartható emberi élet elérése érdekében.

Az emberi civilizáció kialakulásának és fennmaradásának kulcsa az emberiségnek az a képessége, hogy nemzedékről nemzedékre képes növelni tudását és így a környezethez való alkalmazkodóképességét is. Vagyis a nevelés, a tapasztalatok nemzedékek közti átadása kulcsszerepet játszik az emberiség sikerében.

A fenntarthatóságra nevelés lehet a kulcsa annak, hogy az ember megtanulja a jövő nemzedékeit úgy felnevelni, hogy felismerjék az emberi tevékenységek objektív korlátait; a korlátokon belül pedig olyan társadalmi működésmódokat kellene kialakítani, amelyek minden ember számára emberhez méltó életet biztosítanak.

Irodalom

Ágoston Csilla – Nagy Bence – Nesztor Anna – Varga Attila – Demetrovics Zsolt. 2023. „Ej, ráérünk arra még?” – Az időperspektíva, az ökobünytudat, a megküzdés, a jövőre vonatkozó tervek és a környezettudatos cselekvés közötti összefüggések vizsgálata magyar serdülők körében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 78 (4): 605–624. <https://doi.org/10.1556/0016.2023.00071>

Ágoston Csilla – Urbán Róbert – Nagy Bence – Benedek Csaba – Kóváry Zoltán – Kovács Kristóf – Varga Attila – Düll Andrea – Mónus Ferenc – Shaw, Carrie A.

- Demetrovics Zsolt. 2022. The psychological consequences of the ecological crisis: Three new questionnaires to assess eco-anxiety, eco-guilt, and ecological grief. *Climate Risk Management* 2022 (37): 100441. <https://doi.org/10.1016/j.crm.2022.100441>
- Bándi Gyula. 2021. Emberi Jogok Európai Egyezménye, a Szociális Karta és a környezeti jogok. *Acta Humana* 9 (2): 179–206. <https://doi.org/10.32566/ah.2021.2.8>
- Bartus Gábor. 2013. A fenntartható fejlődés fogalom értelmezésének hatása az indikátorok kiválasztására. *Statistikai Szemle* 91 (8–9): 842–869. <https://shorturl.at/c588R> (2024. szept. 4.)
- Clark, Edward. 1998. Holisztikus nevelés: a teljesség keresése. In Pukánszky Béla – Zsolnai Anikó szerk. *Pedagógiák az ezredfordulón*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Csányi Gergely – Kiss Kata Dóra. 2022. Klímaszorongás vagy ökoaggodalom?: Egy radikális ökopszichológia felé. *Fordulat* 15 (31): 151–181. <https://shorturl.at/uRrD1> (2024. szept. 4.)
- Fajzi György – Erdei Sabine. 2015. Fenntartható pozitív mentális egészség: A pozitív mentális egészség kibontakoztatása a fenntartható gondolkodásmód és viselkedés keretében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 16 (1): 55–92. <https://doi.org/10.1556/Mental.16.2015.1.3>
- Faragó Tibor. 2015. *A fenntartható fejlődés új ENSZ-programja*. Magyar ENSZ Társaság. <https://shorturl.at/35c5H> (2024. szept. 4.)
- Gulyás Magda – Varga Attila. 2009. *A környezeti attitűdtől a minőségi kritériumokig*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. <http://bit.ly/1UALXh7> (2024. szept. 4.)
- Gyulai István. 2012. *A fenntartható fejlődés*. Miskolc: Ökológiai Intézet, Fenntartható Fejlődésért Alapítvány.
- Hajnal Klára. 2019. Bevezetés a társadalomföldrajz világába. In Pirisi Gábor – Trócsányi András szerk. *Általános társadalom- és gazdaságföldrajz*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Havas Péter. 1998. *A környezeti neveléstől a fenntarthatóság pedagógiájáig*. <https://shorturl.at/XebcN> (2024. szept. 4.)
- Havas Péter – Varga Attila. 2005. A fenntartható fejlődés iskoláinak kialakítása. *Új Pedagógiai Szemle* 55 (12): 45–64. <https://shorturl.at/Uj4pM> (2024. szept. 4.)
- Horváth Tamás. 2017. Épületenergetikai szabályozásunk körvonalai és előzményei. *Magyar Építőipar* 67 (5): 156–165. <https://doi.org/10.17168/MEIP.2017.67.156>
- Juhász Annamária. 2022. A modern kori egészségtudatosság, avagy mit is értünk ma holisztikán? *Recreation* 12 (3): 30–33. <https://10.21486/recreation.2022.12.3.5>
- Kékedy-Nagy László. 2019. Fenntartható fejlődés a 21. században. *Művelődés* 72 (11): 28–31. <https://shorturl.at/ZN8Fa> (2024. szept. 4.)
- Kerényi Attila. 2003. *Környezettan: Természet és társadalom – globális szempontból*. Budapest: Mezőgazda.

- Kolnhofer-Derecskei Anita – Reicher Regina Zsuzsánna – Hauber György – Majláth Melinda. 2022. A fenntartható fejlődés fogalmának hétköznapi értelmezése és összevetése a tudományos definícióval. *Journal of Economy & Society* 15 (33): 35–63. <https://doi.org/10.21637/GT.2022.3.02>
- Kopnina, Helen. 2011. Kids and cars: Environmental attitudes in children. *Transport Policy* 18 (4): 573–578. <https://10.1016/j.tranpol.2011.01.013>
- Kopp Mária – Skrabski Árpád. 2000. Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot. *Demográfia* 43 (2–3): 252–278. <https://shorturl.at/DDowE> (2024. szept. 4.)
- Kormos Sándor. 1980. *Egészségnevelés és közművelődés*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Láng István. 2002. *Környezet- és természetvédelmi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lányi András. 2007. *A globalizáció folyamata*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Major Lenke. 2012. A környezeti nevelés szerepe a környezettudatos magatartás formálásában. *Iskolakultúra* 22 (9): 67–79.
- Major Lenke. 2019. *A fenntarthatóság pedagógiája*. Szabadka: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- Major Lenke – Grabovac Beáta – Námesztovszki Zsolt. 2023. Komplex fenntartható fejlődési műhely hatásvizsgálata egyetemi hallgatók körében. Évkönyv: *Tanulmánygyűjtemény*. Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka 18 (1): 82–95. https://doi.org/10.18485/uns_evkonyv.2023.7
- Mayer, Adam. 2013. Education and the environment: an international study. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 20 (6): 512–519.
- Németh Gáborné Doktor Andrea. 2008. A fenntartható fejlődés koncepciója. *Új Pedagógiai Szemle* 58 (10): 3–16.
- Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács. 2010. *A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács jelentése a magyar társadalomnak*. <http://www.nfft.hu/> (2024. szept. 4.)
- Niklanović, Mirjana – Miljanović, Tomka. 2008. Doprinos nastave biologije u edukaciji u oblasti ekologije i zaštite životne sredine. *Pedagoška stvarnost* 54 (5–6): 498–508.
- Pihkala, Panu. 2022. Toward a taxonomy of climate emotions. *Frontiers in Climate* (3): 738154. <https://doi.org/10.3389/fclim.2021.738154>
- Simonyi Péter – Zsótér Brigitta. 2020. A fenntartható fejlődés, a fenntarthatóság értelmezési kérdései a megvalósítás érdekében. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* 15 (1–2): 55–67. <https://10.14232/jtgf.2020.1-2.55-67>
- Turchany, Guy – Beranek László – Füleký Károly – Magyar Beck István – Turcsányi Károly. 2004. A fenntartható fejlődés: mítosz vagy valóság? *Valóság* 47 (6): 1–18.
- UNESCO. 1975. The Belgrade Charter: A global framework for environmental education. *UNESCO-UNEP Environmental Education Newsletter* 1 (1–2): 1–10. <https://shorturl.at/DVFcP> (2024. szept. 4.)
- UNESCO. 1978. *Final report: Intergovernmental conference on environmental education*. Organized by UNESCO in cooperation with UNEP, Tbilisi, USSR, 14–26 October 1977. <http://bit.ly/1RpqqqX> (2024. szept. 4.)

- UNESCO. 2005. *United Nations Decade of Education for Sustainable Development 2005–2014* <http://bit.ly/1TVqeQo> (2024. szept. 4.)
- United Nations. 2015. *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. <http://bit.ly/1Epf648> (2024. szept. 4.)
- Vaidya, Ashma – Mayer, Audrey L. 2013. Use of the participatory approach to develop sustainability assessments for natural resource management. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 21 (4): 369–379. <https://doi.org/10.1080/13504509.2013.868376>
- Varga Attila. 2020. *A fenntarthatóságra nevelés elméleti alapjai és egész intézményes megközelítése*. Habilitációs dolgozat – Tanulmánykötet. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <https://10.13140/RG.2.2.29737.93286>
- Varga Attila – Czippán Katalin – Benedict, Faye. 2011. Az iskolák társadalmi szerepvállalása a fenntartható fejlődésért. *Új Pedagógiai Szemle* 61 (1–5): 259–267. <https://shorturl.at/EslQI> (2024. szept. 4.)
- Vöcsei Katalin – Varga Attila – Horváth Dániel – Simoes de Carvalho, Graça. 2008. A pedagógusok és pedagógusjelöltek környezeti attitűdjei. *Új Pedagógiai Szemle* 58 (2): 61–75.
- World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future: The Brundtland Report*. Oxford: Oxford University Press. <http://bit.ly/1bZJgwk> (2024. szept. 4.)
- Zsóka Ágnes – Marjainé Szerényi Zsuzsanna – Széchy Anna – Kocsis Tamás. 2013. Greening due to environmental education?: Environmental knowledge, attitudes, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students. *Journal of Cleaner Production* (48): 126–138. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.11.030>

DEVELOPMENT OF PARADIGMS IN SUSTAINABILITY

Conceptual shifts from environmental protection to eco-stress

The terms sustainable development, sustainability, and environmental awareness are well-known and widely used terms nowadays. The original meaning of sustainable development formulated by the UN in 1987 and the theoretical models based on it have been rewritten in many cases up to the present day. The history of sustainability began with the development of the concept of environmental protection. Alongside the continuous development, the term sustainable development was coined, which was a precondition for a complex understanding of the environment and a holistic approach to health, which was followed by the concept of sustainable health. The publication tries to follow the process of the formation and development of concepts, perceptions, and models built around sustainability. The study aims to interpret the fundamental essence of sustainable development on a theoretical level as the

most accepted direction of development nowadays. The work wishes to present the roots that determine the theories related to sustainable development and the social activities connected to them.

Keywords: environmental protection, sustainability, complex understanding of the environment, holistic view of health

RAZVOJ PARADIGMI U ODRŽIVOSTI

Konceptualni pomoci sa zaštite životne sredine na ekostres

Održivi razvoj, održivost i ekološka svest su danas dobro poznati i široko korišćeni termini. Originalna definicija održivog razvoja, koju su Ujedinjene nacije formulisale 1987. godine, i teorijski modeli zasnovani na njoj do danas su u mnogim slučajevima modifikovani. Istorija održivosti počela je razvojem koncepta zaštite životne sredine. Na liniji kontinuiranog razvoja usledio je pojam održivog razvoja, koji uključuje kompleksno poimanje životne sredine i holistički pristup zdravlju, a potom se pojavio i koncept održivog zdravlja. Publikacija pokušava da prati proces formiranja i razvoja koncepta, percepciju i modele izgrađene oko održivosti. Studija ima za cilj da na teorijskom nivou tumači fundamentalnu suštinu održivog razvoja, kao najprihvaćenijeg pravca razvoja u današnje vreme. Cilj rada je da predstavi korene, koji određuju teorije usmerene ka održivom razvoju i društvene aktivnosti povezane sa njima.

Ključne reči: zaštita životne sredine, održivost, kompleksno poimanje životne sredine, holističko shvatanje zdravlja

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. szept. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. okt. 10.

A FOLYÓIRAT RECENZENSI/LEKTORI TESTÜLETE 2024-BEN
RECENZENTI ČASOPISA U 2024. GODINI
PEER-REVIEWERS IN 2024

dr. BALÁZS Imre József

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia
Univerzitet Babeş-Boljai, Cluj-Napoca, Rumunija
Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania

dr. BEKE Ottó

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica, Srbija
University of Novi Sad, Hungarian Teacher Training Faculty, Subotica, Serbia

dr. BENCE Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. BUDA Attila

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország
Institut za humanističke nauke, Budimpešta, Mađarska
Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary

dr. CZETTER Ibolya

ELTE, Savaria Egyetemi Központ, Szombathely, Magyarország
ELTE, Univerzitetiski centar Savaria, Sombathelj, Mađarska
ELTE, Savaria University Centre, Szombathely, Hungary

dr. EGYED Emese

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia
Univerzitet Babeş-Boljai, Cluj-Napoca, Rumunija
Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania

dr. GRÉCZY-ZSOLDOS Enikő

Miskolci Egyetem, Miskolc, Magyarország
Univerzitet u Miškolcu, Miškolc, Mađarska
University of Miskolc, Miskolc, Hungary

dr. HORVÁTH FUTÓ Hargita

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. HÓZSA Éva

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica, Srbija
University of Novi Sad, Hungarian Teacher Training Faculty, Subotica, Serbia

dr. ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. KELEVÉZ Ágnes

Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, Magyarország
Književni muzej Petefi, Budimpešta, Mađarska
Petőfi Literary Museum, Budapest, Hungary

dr. KOVÁCS RÁCZ Eleonóra

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. LŐRINCZ Julianna

Eszterházy Károly Egyetem, Eger, Magyarország
Univerzitet Karolj Esterhazi, Eger, Mađarska
Eszterházy Károly University, Eger, Hungary

dr. MAJOR Ágnes

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország
HUN-REN Institut za humanističke nauke, Budimpešta, Mađarska
HUN-REN Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary

dr. MEDVE Zoltán

Eszéki J. J. Strossmayer Egyetem, Eszék, Horvátország
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek, Hrvatska
J. J. Strossmayer University of Osijek, Osijek, Croatia

dr. NOVÁK Anikó

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. OLÁH Tamás

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország
Institut za humanističke nauke, Budimpešta, Mađarska
Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary

dr. OSZKÓ Beatrix

Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Magyarország
Institut za lingvistiku, Budimpešta, Mađarska
Research Centre for Linguistics, Budapest, Hungary

dr. OSZTROLUCZKY Sarolta

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, Magyarország
Univerzitet Peter Pazmanj, Budimpešta, Mađarska
Pázmány Péter University, Budapest, Hungary

dr. PÁLFALVI Lajos

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, Magyarország
Univerzitet Peter Pazmanj, Budimpešta, Mađarska
Pázmány Péter University, Budapest, Hungary

dr. PÁSZTOR-KICSI Mária

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. PETHŐ József

Miskolci Egyetem, Miskolc, Magyarország
Univerzitet u Miškolcu, Miškolc, Mađarska
University of Miskolc, Miskolc, Hungary

dr. PIELDNER Judit

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda, Románia
Mađarski univerzitet u Transilvaniji Sapientia, Miercurea Ciuc, Rumunija
Sapientia Hungarian University of Transylvania, Miercurea Ciuc, Romania

dr. PRÓSZÉKY Gábor

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország
Istraživački centar za lingvistiku, Budimpešta, Mađarska
Hungarian Research Centre for Linguistics, Budapest, Hungary

dr. TÁBOROSI Margaréta

Újvidéki Egyetem, Újvidéki Művészeti Akadémia, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet umetnosti, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Academy of Arts, Novi Sad, Serbia

dr. TAPODI Zsuzsa

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda, Románia
Mađarski univerzitet u Transilvaniji Sapientia, Miercurea Ciuc, Rumunija
Sapientia Hungarian University of Transylvania, Miercurea Ciuc, Romania

dr. SZABÓ LAKI Boglárka

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, Szerbia
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

dr. SZÚTS Zoltán

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, Magyarország
Katolički univerzitet Karolj Esterhazi, Jegra, Mađarska
Eszterházy Károly Catholic University, Eger, Hungary

dr. ZSOFFAY Klára

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest, Magyarország
Fakultet učitelja i vaspitača, Budimpešta, Mađarska
Eötvös Loránd University,
Faculty of Primary and Pre-school Education, Budapest, Hungary

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség kéri fel).
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel lehet tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát. Kérjük, az absztrakt utolsó mondatához illesszék a lábjegyzetszámot.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ajánlatos tartózkodni a metaforikus címadástól.
- A szöveget egybekezdésnyi (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is. (Kérjük figyelembe venni, hogy az absztrakt nem a dolgozatról, hanem a dolgozatról szól!)
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének terjedelme: 25 000–35 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- Kívánatos, hogy a hivatkozások között több (de legalább egy) folyóirat-hivatkozás is legyen.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmány tartalmazhat grafikonokat vagy táblázatokat, illusztrációt azonban nem áll módunkban közölni.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjükben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 11 pontosak. Kérjük, a bekezdések között ne hagyjanak sorközt, azaz a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás és sorköz, Térköz, Előtte és Utána értékét 0 pontosra állítsák, ugyanott a Sorközt Szimplára!

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (Város, ország)

A szerző elektronikus elérhetősége

Például:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Absztrakt, tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (11-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz, a bekezdés után ne legyen sorköz).

Kulcsszavak: (11-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi enterrel hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését!

A négy sorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek, számozás nélkül (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

A művek címe, valamint a kiemelések *dőlt* (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük az idézet vagy hivatkozás után zárójelben. A hivatkozás a mondat része, az írásjelet a zárójel után tesszük ki: „Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni” (Margócsy 1993, 19).

Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk. (Mivel hivatkozásjegyzékről van szó, a forrást és a szakirodalmat nem választjuk szét.)

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költészet*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó – Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 2000.

Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre – Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsashegyi Edit. In

Narratívák 3: A kultúra narratívái, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka

Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera.

Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.
(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)
(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.
(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.
(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)
(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera*. <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)
(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családnéve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Author-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják. (Külföldi szerzőinknek a szerb fordítást biztosítjuk.)

A nyelvileg-helyesírásilag gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be a fenti szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office

Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju

21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.

Tel.: (+381 21) 485 3878

e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs

URL: <http://hungarologiaikozlemenek.ff.uns.ac.rs>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Juhász Tóth Tímea
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Andrić Edit

Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta

A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik / Proof-reader for Serbianian Language: Milica Bracić

Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila

Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint

Példányszám / Tiraž / Copy: 150

Nyomda / Štampa / Print: Sajnos, Újvidék, 2024

